

POLSKA AKADEMIA NAUK ODDZIAŁ LUBLIN
POLISH ACADEMY OF SCIENCES BRANCH IN LUBLIN

ISSN 1895-3980

TEKA

KOMISJI
ARCHITEKTURY,
URBANISTYKI
I STUDIÓW
KRAJOBRAZOWYCH

COMMISSION
OF ARCHITECTURE,
URBAN PLANNING
AND LANDSCAPE
STUDIES

VOLUME XI/1

TEKA

KOMISJI ARCHITEKTURY, URBANISTYKI
I STUDIÓW KRAJOBRAZOWYCH
ODDZIAŁ PAN W LUBLINIE

COMMISSION OF ARCHITECTURE, URBAN PLANNING
AND LANDSCAPE STUDIES

POLISH ACADEMY OF SCIENCES BRANCH IN LUBLIN

TEKA

COMMISSION OF ARCHITECTURE, URBAN
PLANNING AND LANDSCAPE STUDIES

Volume XI/1

Lublin 2015

POLSKA AKADEMIA NAUK ODDZIAŁ W LUBLINIE

TEKA

KOMISJI ARCHITEKTURY, URBANISTYKI
I STUDIÓW KRAJOBRAZOWYCH

Tom XI/1

Lublin 2015

Redaktor naczelny
prof. dr hab. inż. arch. Elżbieta Przesmycka, Politechnika Wrocławska

Rada Naukowa
prof. dr hab. arch. Mykola Bevez (Politechnika Lwowska, Ukraina)
prof. dr hab. inż. arch. Krzysztof Pawłowski (Politechnika Lubelska, Polska)
prof. dr hab. inż. arch. Elżbieta Przesmycka (Politechnika Wrocławska, Polska)
prof. nadzw. dr hab. inż. Krystyna Pudelska (Uniwersytet Przyrodniczy w Lublinie, Polska)
prof. dr hab. inż. arch. Petro Rychkov (Rivne University of Technology, Ukraina)
prof. Svetlana Smolenska (Charków, Ukraina)
dr.eng. arch. Bo Larsson (Lund, Szwecja)
dr Larysa Polischuk (Ivanofrankowsk, Ukraina)
arch. dipl. ing. (FH) Thomas Kauertz (Hildesheim, Niemcy)
Charles Gonzales (Director of Planning Cataño Ward, Puerto Rico)
Rolando-Arturo Cubillos-González (Catholic University of Colombia, Kolumbia)
prof. dr hab. Jan Gliński, czł. rzec. PAN

Redakcja naukowa tomu XI/1–4
prof. dr hab. inż. arch. Elżbieta Przesmycka, Politechnika Wrocławska

Recenzenci:

prof. nadzw. dr hab. inż. arch. Andrzej Białkiewicz (Politechnika Krakowska, Polska)
prof. dr hab. Mariusz Dąbrowski (Politechnika Lubelska, Polska)
prof. dr hab. inż. arch. Lech Kłosiewicz (Politechnika Warszawska, Polska)
dr hab. Piotr Urbański, prof. UP (Uniwersytet Przyrodniczy w Poznaniu, Polska)
prof. dr hab. inż. arch. Anna Mitkowska (Politechnika Krakowska, Polska)
dr hab. inż. arch. Irena Niedźwiecka-Filipiak (Uniwersytet Przyrodniczy we Wrocławiu, Polska)
prof. dr hab. inż. arch. Bonawentura Pawlicki (Politechnika Krakowska, Polska)
prof. nadzw. dr inż. arch. Halina Petryszyn (Zachodniopomorski Uniwersytet Technologiczny w Szczecinie, Polska)
prof. dr hab. inż. Anna Sobotka (Akademia Górniczo – Hutnicza w Krakowie, Polska)
prof. dr hab. inż. arch. Maria Jolanta Żychowska (Politechnika Krakowska, Polska)

Projekt okładki
Elżbieta Przesmycka
Kamila Boguszewska

Fotografia na okładce tomu XI/1 oraz na s. 5
Zbiory: Archiwum Zygmunta Rulikowskiego

Rysunek na s. 1
Elżbieta Przesmycka

Copyright by Polska Akademia Nauk Oddział w Lublinie, Lublin 2015
Copyright by Politechnika Lubelska, Lublin 2015

Publikacja finansowana ze środków Polskiej Akademii Nauk

ISSN 1895–3980

www.pan-ol.lublin.pl
Wydawca: Politechnika Lubelska, ul. Nadbystrzycka 38D, 20–618 Lublin,
Realizacja: Biblioteka Politechniki Lubelskiej
Ośrodek ds. Wydawnictw i Biblioteki Cyfrowej
ul. Nadbystrzycka 36A, 20–618 Lublin
tel. (81) 538–46–59, e-mail: wydawca@pollub.pl, www.biblioteka.pollub.pl

LOSY WYBRANYCH KAPLIC GROBOWYCH¹ TOWARZYSZĄCYCH ZAŁOŻENIOM REZYDENCJONALNYM NA TERENIE WOJEWÓDZTWA LUBELSKIEGO

Kamila Lucyna Boguszewska

Samodzielna Pracownia Architektoniczna, Politechnika Lubelska

Independent Architectural Design Studio, The Faculty of Civil Engineering and Architecture

e-mail: kamila_boguszewska @interia.eu

Streszczenie Zespoły rezydencjonalne wraz z folwarkami miały za zadanie tworzenie spójnych, samowystarczalnych układów. Budynekowi pałacu bądź dworu zawsze towarzyszył rozległy park w którym właściciele wznosili różnego rodzaju obiekty małej architektury. Część stanowiły obiekty sakralne takie jak: kaplice parkowe, kapliczki, krzyże czy grobowce.

W artykule Autor szczegółowo przedstawia historię trzech wybranych kaplic grobowych z terenu województwa lubelskiego (kaplica w Neplach, Trawnikach, Stryjowie). W pracy przeanalizowana zostanie ich lokalizacja w zespole parkowym, forma architektoniczna oraz obecne wykorzystanie na tle ogólnej charakterystyki kaplic grobowych Lubelszczyzny.

Słowa kluczowe: Lubelszczyzna, grobowiec, zespół rezydencjonalny

WSTĘP

Na terenie województwa lubelskiego zachowało się kilkanaście kaplic grobowych z czego osiem usytuowanych jest w dawnych parkach dworskich i pałacowych. W większości zlokalizowane są one w południowo – wschodniej części Lubelszczyzny; w liczbie sześciu kaplic, na terenie dawnego województwa zamojskiego. Pozostała część znajduje się w północno – wschodniej części województwa w gminie Terespol i Biała Podlaska. Rozmieszczenie kaplic przedstawia Ryc. 1.

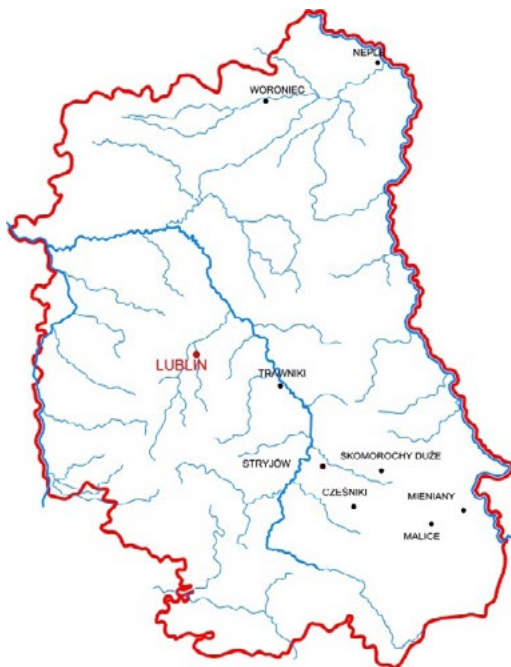
Większość zachowanych obiektów pochodzi z XIX wieku stanowi to 75% wszystkich istniejących kaplic grobowych zachowanych w zespołach pałacowych i dworskich w województwie lubelskim. Wśród świątyń przeważają budynki neostylowe. Neobarok reprezentuje kaplica w Mienianach, neogotyck: kaplice w Malicach i Neplach, neoromanizm kaplica w Stryjowie. Budynkami eklektycznymi są kaplice w Worońcu i Trawnikach.

Najstarszą zachowaną kaplicą pełniącą niegdyś funkcję grobowca jest kaplica Mierzejewskich w Neplach (Ryc. 2a). Budynek utrzymany w stylu neogotyckim, został wybudowany w 1829 roku. Z pierwszej połowy XIX wieku pochodzi także kaplica grobowa rodziny de Magóra – Madan (Ryc. 2b). Do końca lat pięćdziesiątych spełniała swoją pierwotną funkcję, później pochówki przeniesiono, a obecnie budynek pełni funkcję kościoła filialnego pw. N.M.P. Najmłodszą kaplicą grobową na terenie Lubelszczyzny jest kaplica w Stryjowie Stanisława Podszelęznego, ufundowana w 1940 roku dla Feliksa Antoniego Smorzewskiego i jego żony. Kaplica ma charakter neoromański².

---

1 Niniejszy artykuł oparty jest na rozdziale mojej pracy doktorskiej K.L. Boguszewska, *Architektura obiektów rezydencjonalnych towarzyszących założeniom rezydencjonalnym w Polsce południowo – wschodniej (obszar Lubelszczyzny)*, dysertacja napisana pod kierunkiem prof. dr hab. inż. arch. Elżbiety Przesmyckiej, Politechnika Wroclawska.

2 D. Kawałko, *Nekropolie ziemiańskie na terenie byłego województwa zamojskiego*, [w:] *Ziemiaństwo na Lubelszczyźnie*, Materiały II sesji naukowej zorganizowanej w Muzeum w Zamojskich w Kozłowiec 8–9 czerwca 2000, opracowała Róża Maliszewska, Muzeum Zamojskich w Kozłowiec 2001, s. 306.

Ryc. 1. Budynki kaplic grobowych usytuowane w parkach dworskich lub pałacowych na terenie województwa lubelskiego. Stan w roku 2012. Oprac. autor
 Fig.1. The Buildings of tomb chapels located in parks in the Lublin province, state of preservation in 2012. Prepared by author

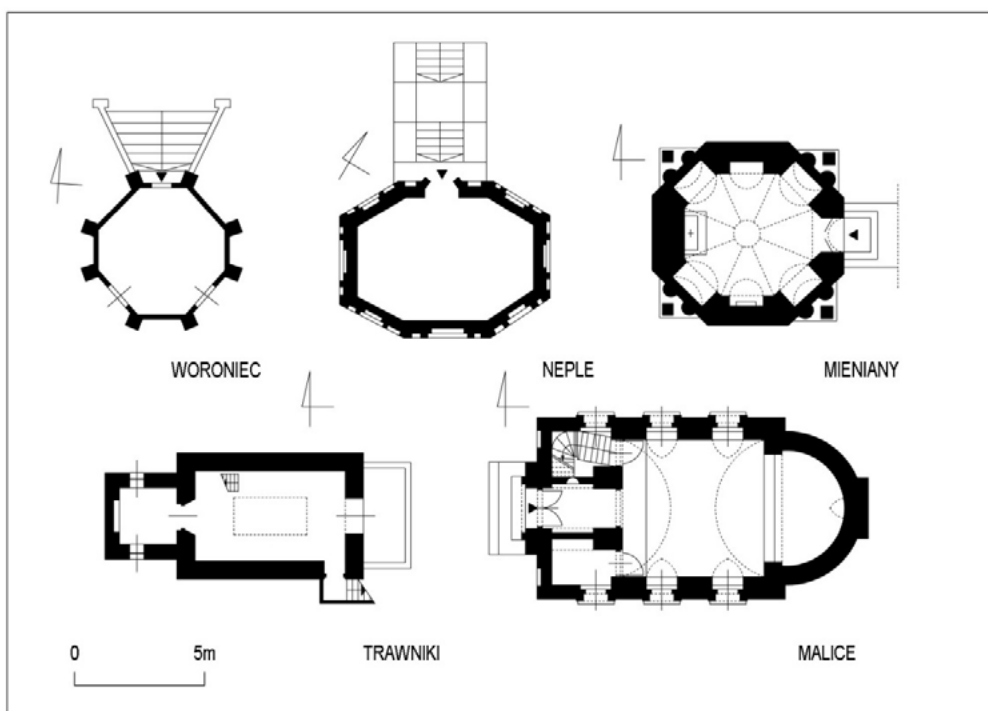
a

b

Ryc. 2. a) Niepele, neogotycka kaplica, stan w roku 2015 fot autor, Mieniany,
 b) kaplica grobowa rodziny de Magóra Madan, stan w roku 2012, fot. E. Przesmycka
 Fig. 2. a) Niepele, neo-gothic chapel, state of preservation in 2015, photo by author,
 b) tomb chapel of de Magóra Madan family, state of preservation in 2012, photo by E. Przesmycka

Miejsca lokalizacji³ kaplic charakteryzują się dużymi walorami krajobrazowymi. W Malicach i Cześnikach kaplica umiejscowiona jest na terenie sztucznie usypanego wzgórza, kaplica w Neplach znajduje się na skraju stromej skarpy, nad doliną rzeki Krzny, zaś grobowiec w Stryjowie wybudowano nad jednym ze stawów otaczających posiadłość Smorzewskich. Wokół grobowców sadzono charakterystyczne gatunki drzew takich jak lipy i kasztanowce, często też pojawiały się elementy małej architektury łączącej budynek z otaczającym krajobrazem. Przed kaplicą w Stryjowie usytuowane były schody kończące swój bieg na tafli stawu⁴.

Wielkość powierzchni budynków kształtuje się w granicach 20 m², (kaplice w Neplach, Stryjowie i Woroncu). Kaplice nieco większe posiadają powierzchnię w granicy 40 m². Są nimi: kaplica w Malicach, Mienianach czy Trawnikach. Największe kaplice posiadają powierzchnię około 75 metrów kwadratowych (kaplica w Skomorochach Dużych). Pod względem wielkości największym budynkiem jest kaplica, a obecnie kościół w Skomorochach Dużych, najmniejszym zaś kaplica Mierzejewskich w Neplach (Ryc. 3.).

Ryc. 3. Wybrane schematy planów kaplic grobowych Lubelszczyzny, oprac. autor
Fig. 3. Selected plans of tomb chapels in Lublin region, prepared by author

Kaplice grobowe na Lubelszczyźnie budowane były z cegły ceramicznej pełnej (wyjątek stanowi kaplica grobowa w Trawnikach, gdzie materiałem budulcowym był wapień). Najczęściej były to budynki obustronnie tynkowane (wyjątek stanowi kaplica w Skomorochach Dużych, która posiada na elewacji cegłę ceramiczną pełną).

3 Kaplice grobowe sytuowane były na uboczu w znacznej odległości od pałacu. W Skomorochach Dużych grobowiec umieszczono we wschodniej części parku zaś w Stryjowie kaplicę usytuowano na wschód od pałacu. Zazwyczaj grobowce umieszczane były na obrzeżach parku czego przykładem jest kaplica w Woroncu.

4 D. Kawałko, *Nekropolie...*, op. cit., s. 306.

Grobowce najczęściej budowano na planie ośmioboku (kaplica w Mienianach, Neplach, Woroncu), prostokąta bądź na planie prostokąta z apsydą, Stryjów).

Budynki posiadały jednokondygnacyjną bryłę z jednoprzestrzennym wnętrzem, część z nich była podpiwniczona (tam też znajdowała się krypta) jak np.: w grobowcach w Malicach, Mienianach, Trawnikach i Woroncu. Portale kaplic eksponowane były przez jednobiegowe schody. Krypty przekrywano sklepieniem kolebkowym, zaś wnętrza sklepieniem klasztornym, bądź kopułą z lunetą. Dachy świątyń były zróżnicowane, przekryte najczęściej dachami namiotowymi, bądź wielopołaciowymi. Czasami pojawiają się także dachy dwuspadowe i pulpitowe. W większości dachy pokryte były blachą ocynkowaną płaską.

KAPLICA GROBOWA W ZESPOLE DWORSKO-PARKOWYM W TRAWNIKACH

Kaplica grobowa w Trawnikach datowana jest na rok 1911. Wzniesiona została ona dla Józefa Bolesława Łodzi Michalskiego – ostatniego właściciela majątku (Ryc. 8a). W latach siedemdziesiątych kaplica użytkowana była przez Parafię Rzymskokatolicką *Chrystusa Króla* w Trawnikach i za jej sprawą, w roku 1978, została wyremontowana.

W latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych kaplica nie poddawana była żadnej konserwacji (Ryc. 4). Dopiero na początku roku 2011 została generalnemu remontowi w wyniku czego odzyskała dawny blask.

Kaplica grobowa usytuowana została w południowej części założenia podworskiego (Ryc. 8). Eklektyczny budynek (podobnie jak budynek kordegardy) wybudowany został z wapienia⁵

Oparty został on na planie prostokąta z prezbiterium usytuowanym po stronie zachodniej (Ryc. 6.). Kaplica jest jednoprzestrzenna, podpiwniczona. Od południa usytuowano wejście do podziemi. Na ścianie prezbiterium umieszczono tablicę upamiętniającą właściciela dóbr.

a

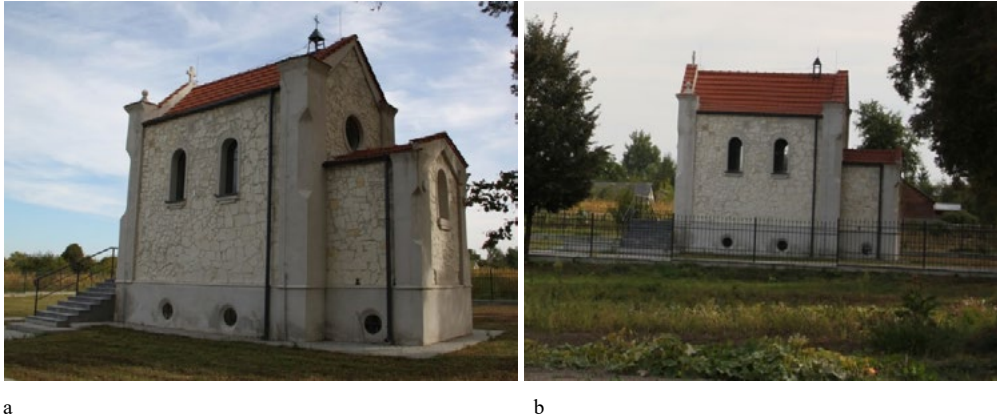

b

Ryc. 4. Trawniki, a, b – kaplica grobowa. Fot. autor (2010)

Fig 4. Trawniki, a, b – tomb chapel. Photo by author (2010)

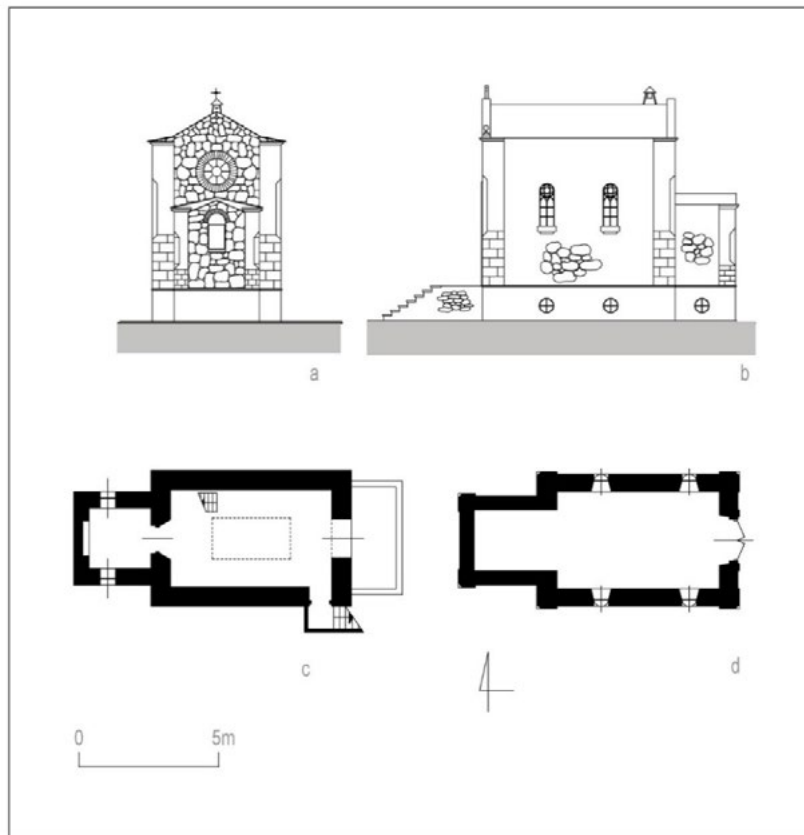
⁵ Popularnym materiałem budowlanym na ziemiach Lubelszczyzny był kamień wapienny tzw. opoka. Jego dostępność w południowej części województwa doprowadziła do powstawania budynków wznoszonych w technologii mieszanej, gdzie ściany wykonane były z opoki łączonej z elementami wzmacniającymi konstrukcję budynku wykonanymi z cegły ceramicznej pełnej (pilastry, nadproża, gzymsy).

a

b

Ryc. 5. Trawniki, a, b – kaplica grobowa. Fot. autor, (2013)
 Fig 4. Trawniki, a, b – tomb chapel. Photo by author , (2013)

Ryc. 6. Trawniki, kaplica grobowa, a - elewacja zachodnia, b – elewacja północna, c – rzut piwnicy, d – rzut parteru.
 Oprac. autor, (na podstawie: *Inwentaryzacji architektoniczno-konstrukcyjnej kaplicy w Trawnikach* 1:50, sygn. 3477, WUOZ/Lublin)

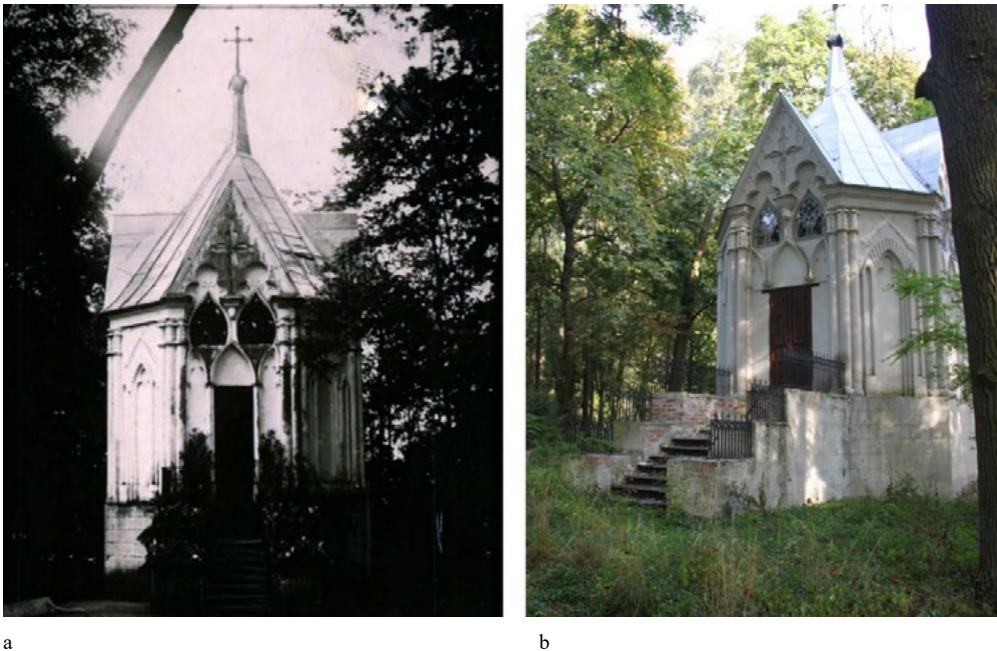
Fig. 6. Trawniki, tomb chapel, a – west elevation, b – northern elevation, c – a basement, d – ground floor plan.
 Prepared by. author, (based on: *Inwentaryzacji architektoniczno-konstrukcyjnej kaplicy w Trawnikach* 1:50, ref. 3477, WUOZ/Lublin)

KAPLICA GROBOWA W ZESPOLE DWORSKO-PARKOWYM W NEPLI

Zespół dworsko – parkowy w Neplach usytuowany jest na stromej skarpie nad rzeką Bug u ujścia rzeki Krzny. Założenie położone jest na terenie parku krajobrazowego *Podlaski Przełom Bugu*.

Pierwszymi właścicielami Nepli był rodzina Skaryszewskich. Od połowy XVIII wieku nowym dziedzicem majątku został Franciszek Ursyn Niemcewicz pełniący funkcję sędziego brzeskiego i posła na sejm⁶. Jednak dopiero za czasów Mierzejewskich majątek przeżywał okres największej prosperity. Oprócz dworu Kalikst Mierzejewski był także fundatorem neogotyckiej kaplicy grobowej (w której pochowano tragicznie zmarłego syna magnata).

Ostatnią właścicielką majątku (do roku 1945) była Zofia Dymsza, córka generała Stanisława Kierbedzia⁷.

a

b

Ryc. 7. Neple, kaplica grobowa Mierzejewskich, a - stan w roku 1937,
(źródło: Białska Bibiloteka Cyfrowa), b – fot. autor, (2012)

Fig. 7. Neple, tomb chapel of Mierzejewski, state of preservation in 1937,
(Source: Białska Bibiloteka Cyfrowa), b – photo by author, (2012)

Kaplica grobowa w Neplach usytuowana jest na terenie parku dworskiego na wschód od nieistniejącego pałacu. Autorem projektu był Franciszek Jaszczold. Budynek wzniesiono w 1829 roku. Podczas II wojny światowej kaplica została splądrowana przez radzieckie

6 Po jego śmierci Neple odziedziczył jego syn Ignacy, następnie zaś jego córka Eleonora. To właśnie ona wniosła majątek w posagu Benedyktowi Orzeszko. Poprzez spadek Neple otrzymała Julia z Orzeszków, która poprzez małżeństwo z Kalikstem Mierzejewskim, właścicielem olbrzymich dóbr ziemskich w powiecie brzeskim i klucza rudzkiego na Polesiu litewskim, uczyniła go dziedzicem majątku. (Za: G. Rąkowski, *Przewodnik Polska egzotyčna II*, Oficyna Wydawnicza Rewasz, Pruszków 2000, s. 88–89).

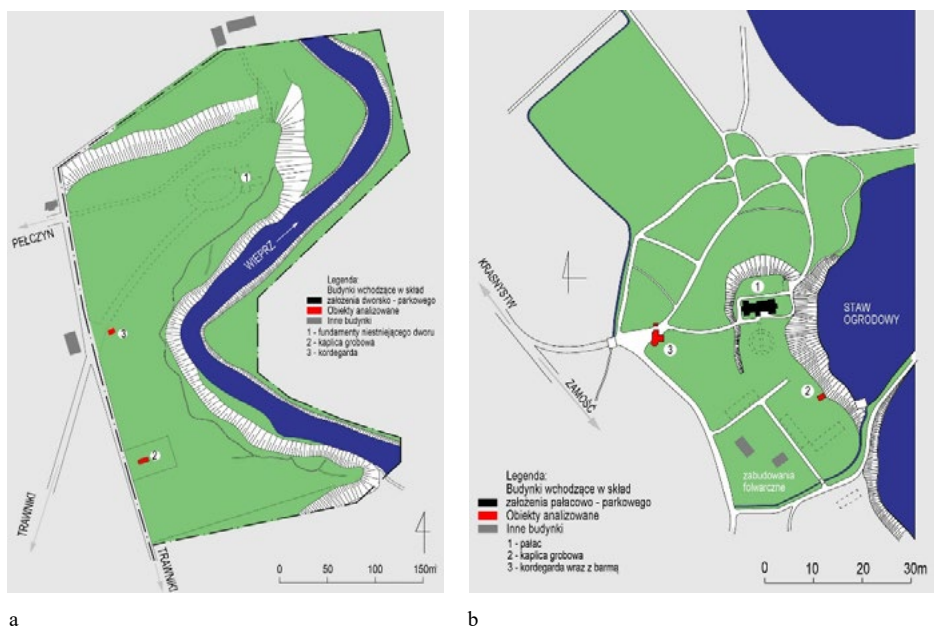
7 R. Aftanazy, *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej, Województwo białskie, Ziemia Chełmska województwa ruskiego t.6*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1995, s. 91.

odziały⁸. Pod koniec XX w. budynek został odrestaurowany metodą gospodarczą przez J. Kaliszuka, społecznika mieszkającego w Neplach. Naprawom poddano wówczas dach, uzupełnione zostały ubytki w ścianach, oraz wstawiono drzwi⁹. Kaplica grobowa w Neplach jest budynkiem neogotyckim (Ryc 7.). W detalu dominują ostrołukowe arkady z maswerkkiem oraz wieloliście. Elewację frontową eksponują schody. Na elewacji tylnej znajduje się tablica epitafijna¹⁰.

KAPLICA GROBOWA W ZESPOLE PAŁACOWO-PARKOWYM W STRYJOWIE

W południowej części województwa lubelskiego, niedaleko Izbicy położony jest eklektyczny zespół pałacowo – parkowy w Stryjowie. Do chwili obecnej na terenie założenia pałacowo-parkowego projektu Waleriana Kronenberga zachowały się ruiny pałacu, kordegardy i kaplicy grobowej ostatniego właściciela Feliksa Smorczewskiego.

W końcu XIX w. założenie otrzymało charakter neogotycko – renesansowy, ukształtowano romantyczny park, a także wzniesiono kordegardę. Jest to okres¹¹ największej prosperity majątku. W tym czasie Stryjów był własnością Feliksa Smorczewskiego (Ryc. 8a.). Przebudowany zostaje dwór i ogród, założono również stawy hodowlane, których powierzchnia przed rokiem 1944 wynosiła 60 ha, zaś całego majątku 317 hektarów¹².

Ryc. 8. Lokalizacja kaplic grobowych: a – Trawniki, schemat planu zespołu dworsko-parkowego w obecnych granicach, b – Stryjów schemat planu zespołu dworsko-parkowego w obecnych granicach. Oprac. autor

Fig. 8. Location of tomb chapels: a – Trawniki, schematic plan of the manor – park (current borders), b – Stryjów, schematic plan of the manor – park (current borders). Prepared by author

8 J. Żywicki, *Architektura neogotycka na Lubelszczyźnie*, ideamed, Lublin 1998, s. 270.

9 Ibid., s. 270.

10 Na ścianie kaplicy (w poziomie cokołu) umieszczono tablicę z czarnego marmuru z napisem: *Kto był Ojcem i Matką, a stracił ostatniego syna, pojmie ich ból.*

11 J. Żywicki, *Architektura...*, op. cit., s. 312.

12 Ibid., s. 312.

KAPLICA GROBOWA

Kaplica grobowa w Stryjowie powstała w latach czterdziestych XX wieku. Autorem projektu był Stanisława Podszelężny lub Podsielężny¹³. Obiekt miał być miejscem spoczynku ostatniego właściciela majątku Stryjów Feliksa Antoniego Smorczewskiego herbu Rawicz¹⁴. Grobowiec został usytuowany na wschód od pałacu, nad stawem *Ogrodowym*¹⁵.

Fasada utrzymana jest w stylu neoromańskiej kaplicy, założonej na planie prostokąta. Nie wiadomo czy grobowiec pełnił swoją pierwotną funkcję¹⁶. Obecnie znajduje się w stanie całkowitej ruiny (Ryc. 9.). Obiekt ten nie figuruje w Rejestrze Zabytków Wojewódzkiego Konserwatora.

a

b

Ryc. 9. Stryjów, kaplica grobowa, a – elewacja frontowa, Fot. autor, (2010)., b – fot. autor, (2010)
Fig. 9. Stryjów, tomb chapel, a – facade, photo by author, (2010). b – photo by author, (2010)

PODSUMOWANIE

Kaplice grobowe powoli znikają z krajobrazu kulturowego Lubelszczyzny. Często dzieje się to w skutek nieużytkowania, braku konserwacji i dewastacji przez lokalną społeczność. Opuszczone budynki kaplic stają się rezerwuarem darmowego materiału budowlanego. Los kaplic-grobowców jest także znacznie cięższy niż kaplic parkowych użytkowanych i konserwowanych przez lokalne parafie. Problemem są także obiekty, które nie figurują w Rejestrze Lubelskiego Konserwatora Zabytków – tym samym pozbawione są jakiegokolwiek ochrony czego przykładem jest budynek kaplicy w Stryjowie – obecnie w stanie katastrofalnym czy kaplicy w Cześnikach, która jest obecnie budynkiem bezstylowym.

13 *W okolicach Stryjowa Feliks znalazł pojętnego i utalentowanego artystę samouka Stanisława Poszelężnego, który pod jego kierunkiem z dużym wyczuciem i talentem potrafił odrestaurować zniszczone rzeźby parkowe, wewnętrzne i zewnętrzne detale architektoniczne pałacu, zrekonstruować meble i wykonać ramy obrazów. Jego dziełem były: wykonane według projektu Feliksa Smorczewskiego, rzeźby ogrodowe w parku, jak też Anioł i Lew, umieszczeni na kordegardzie przy wjeździe do parku, oraz kaplica grobowa w stylu neoromańskim.* (Za: M. Kseniak, *Smorczewscy herbu Rawicz*, [w:] *Kamena*, nr 4, 1990, s. 12).

14 D. Kawałko, *Nekropolie ziemiańskie na terenie byłego województwa zamojskiego*, [w:] *Ziemiaństwo na Lubelszczyźnie*, Materiały II sesji naukowej zorganizowanej w Muzeum w Zamojskich w Kozłówcze 8–9 czerwca 2000, opracowała Róża Maliszewska, Muzeum Zamojskich w Kozłówcze 2001, s. 306.

15 A. Hałata, *Pasje ziemianina – artysty Feliks Smorczewski herbu Rawicz ze Stryjowa*, [w:] *Ziemiaństwo na Lubelszczyźnie*, Materiały II sesji naukowej zorganizowanej w Muzeum w Zamojskich w Kozłówcze 22–24 maja 2002, opracowała Róża Maliszewska, Muzeum Zamojskich w Kozłówcze 2003., op. cit., s. 364.

16 *Ibid.*, s. 366.

Oprócz wyżej wymienionych przykładów zdarzają się jednak działania in plus i to daje nadzieję. Takim przykładem dobrych praktyk na Lubelszczyźnie może być np.: kaplica grobowa w Trawnikach, będąca jeszcze kilka lat temu w stanie katastrofalnym, a odbudowana przy użyciu środków unijnych.

PIŚMIENNICTWO

- Aftanazy R., 1995, *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej, Województwo belskie, Ziemia Chełmska województwa ruskiego t.6*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.
- Hałata A., 2003, *Pasje ziemianina – artysty Feliks Smorczewski herbu Rawicz ze Stryjowa*, [w:] *Ziemiaństwo na Lubelszczyźnie, Materiały II sesji naukowej zorganizowanej w Muzeum w Zamoyskich w Kozłowie 22–24 maja 2002*, opracowała Róża Maliszewska, Muzeum Zamoyskich w Kozłowie.
- Inwentaryzacji architektoniczno-konstrukcyjnej kaplicy w Trawnikach 1:50*, sygn. 3477, WUOZ/Lublin
- Kawałko D., 2001, *Nekropolie ziemiańskie na terenie byłego województwa zamojskiego*, [w:] *Ziemiaństwo na Lubelszczyźnie, Materiały II sesji naukowej zorganizowanej w Muzeum w Zamoyskich w Kozłowie 8–9 czerwca 2000*, opracowała Róża Maliszewska, Muzeum Zamoyskich w Kozłowie.
- Kseniak M., 1990, *Smorczewscy herbu Rawicz*, [w:] *Kamena*, nr 4.
- Rąkowski G., 2000, *Przewodnik Polska egzotyczna II*, Oficyna Wydawnicza Rewasz, Pruszków.
- Żywicki J., 1998, *Architektura neogotycka na Lubelszczyźnie*, Ideamed, Lublin.

THE FATE OF SELECTED BURIAL CHAPELS ACCOMPANYING RESIDENTIONAL COMPLEXES IN LUBLIN PROVINCE

Summary: Residential complexes were designed to create coherent and self-sufficient systems. The building of palace or manor house was always accompanied by a large park. In the park objects of small landscape architecture were located. Part of them was represented by sacral buildings such as chapels, crosses, tombs. In the article author presents the story of three selected funerary chapels of Lublin province (chapel in Neple, Trawniki, Stryjów). The work will analyze their location in the residential complex, architectural form and current use in the general characteristics of the tomb chapels in Lublin region.

Keywords: Lublin , burial chapel, residential complex

PROBLEMY BUDOWNICTWA WIELKOPŁYTOWEGO Z LAT SIEDZEMDZIESIĄTYCH XX WIEKU I SPOSOBY ICH ROZWIĄZYWANIA NA PRZYKŁADZIE DZIAŁAŃ Z POLSKI I INNYCH KRAJÓW EUROPEJSKICH

Michał Dmitruk

Wydział Budownictwa i Architektury, Katedra Architektury, Urbanistyki i Planowania Przestrzennego, Politechnika Lubelska

Faculty of Civil Engineering and Architecture,
Department of Architecture, Urban and Spatial Planning, Lublin University of Technology

e-mail:m.dmitruk@pollub.pl

Streszczenie. Problem budownictwa wielkopłytowego z lat 70-tych XX wieku zaczyna być zarówno w Polsce jak i w Europie problemem palącym. Kraje Europy Zachodniej, w obawie przed narastającą kryminalizacją i ubożeniem osiedli wielkopłytowych a także ich opuszczaniem przez mieszkańców, już w latach 90-tych XX wieku rozpoczęły kompleksowe zabiegi modernizacyjne, rewitalizacyjne i humanizujące stopniowo degradowaną tkankę miejską. Obecnie w blokach z wielkiej płyty żyje około 10 milionów Polaków, co stanowi ponad 1/4 mieszkańców kraju.¹

Mimo podjętych przez wiele spółdzielni mieszkaniowych działań rewitalizacyjnych, jest to wciąż za mało, aby przywrócić tym budynkom wysoki standard i funkcjonalność, pożądaną przez rosnące wymagania i potrzeby powoli, lecz stopniowo bogacącego się polskiego społeczeństwa. Aby problem wielkiej płyty w Polsce rozwiązać w sposób właściwy, kompletny i trwały, niezbędne jest podjęcie kompleksowych działań skupiających się kolejno na: wczesnym uświadomieniu sobie i zrozumieniu skali problemu, dającym możliwość dokładnego zaplanowania i podjęcia działań naprawczych, aktywizacji i integracji społeczności osiedli wielkopłytowych – zaangażowania ich w procesy rewitalizacyjne a także przygotowania budżetu i uchwał prawnych, dających pole manewru do działań naprawczych oraz podjęcie czynności remontowych, wzorując się na doświadczeniach krajów zachodnich, umiejętnie przenosząc je na rodzimy grunt.

Słowa kluczowe: wielka płyta, modernizacja, rewitalizacja, humanizacja, prefabrykacja

PROBLEMY POLSKIE A PROBLEMY EUROPY ZACHODNIEJ

Systemy wielkopłytowe na zachodzie Europy jak i w Polsce od strony technologicznej były bardzo podobne. Podobna struktura płyty, moduł konstrukcyjny, materiał, sposób, czas i koszt montażu pozornie sugeruje analogiczne sposoby renowacji i modernizacji budynków. Nie jest to jednak do końca prawdą, a ma na to wpływ szeroki kontekst socjalny wywołany przez powstanie tych osiedli. Budowanie, a wręcz „produkcja”² budynków wielkopłytowych na masową i niespotykaną nigdy wcześniej skalę musiała spowodować rozległe skutki społeczne i obyczajowe. Osiedla z wielkiej płyty, w okresie „boomu budowlanego” stały się synonimem wysokiego standardu i awansu społecznego. Ciepła woda, centralne ogrzewanie i kuchnie gazowe były dla wielu obywateli olbrzymim skokiem technologicznym. Pojawienie się monumentalnej, uprzemysłowionej, często przytłaczającej w formie architektury z jednej strony było spełnieniem Corbusierowskich idei „Maszyn do mieszkania”³ i zaspokojeniem narastającego „głodu mieszkaniowego”⁴ po II Wojnie Światowej, z drugiej zaś strony powodowało

---

1 Dane GUS.

2 Wujek J., 1986.*Mity i utopie architektury XX wieku*, Arkady, Warszawa, s. 198.

3 Więcej w: Basista A., 2001.*Betonowe dziedzictwo*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa-Kraków.

4 Gronostajska B., 2010.*Zespoły mieszkaniowe z wielkiej płyty w XXI wieku – problemy i perspektywy*, Architecturae et Artibus- 2.

wiele niepożądanych zjawisk społecznych, jak uniformizacja społeczeństwa, za którą szedł brak dalszych aspiracji społecznych i rozwoju osobistego, brak więzi sąsiedzkich a także „dyfuzja odpowiedzialności” mieszkańców, którzy nie potrafili utożsamić się z najbliższym miejscem zamieszkania. Jednak drogi rozwoju budownictwa wielkopłytowego w Polsce i na zachodzie Europy się rozeszły tworząc zupełnie inne problemy i wymuszając inne podejście do ich rozwiązywania. Pierwszą kwestią jest różniącą jest okres trwałości budynków. Budynki wielkopłytowe, zgodnie z założeniami projektowymi miały służyć 50 lat, a według ekspertów będą w stanie bezpiecznie postać kolejne 50 lat⁵. To co różni obiekty w Polsce i na zachodzie Europy, to nie jest jednak trwałość budowli sama w sobie, a ramy czasowe powstania budynków.

W Polsce kontynuowano budowę bloków wielkopłytowych do lat 90-tych, a np.: w Niemczech zaniechano budowy w tych systemach już w latach 70-tych. Powoduje to, że przewidziany „okres przydatności” dużej części polskich budynków jeszcze nie mija. Inaczej ma się również kwestia rynku mieszkań. Gdy w NRD osiedla z wielkiej płyty ulegały wyludnieniu i zamieniały się w kosztowne do utrzymania pustostany, stanowiące duży problem dla władz miast, w Polsce istniało (i istnieje nadal) duże zapotrzebowanie na rynku mieszkań. Skutkiem tego były dokonywane na zachodzie Europy z dużym powodzeniem modernizacje polegające na redukcji kondygnacji, czy nawet całych segmentów mieszkań, skutkujących stworzeniem bardziej kameralnych, przyjaznych i dostosowanych do ludzkiej skali osiedli. Przykładem takiej modernizacji może być osiedle w Leinfelde, Niemcy, autorstwa Stefana Forstera. Ze względu na wspomniany wcześniej brak odpowiedniej liczby mieszkań w naszym kraju, a także ze względu na podział własnościowy lokali mieszkalnych, takie zabiegi modernizacyjne, mimo ich ewidentnej atrakcyjności estetycznej, raczej nie będą kierunkiem zmian w polskiej architekturze wielkopłytowej na przestrzeni kilkunastu najbliższych lat. Kolejną istotną różnicą pomiędzy krajami wschodniej i zachodniej Europy jest to, że Polsce nie grozi i raczej nie będzie grozić w najbliższych latach postępująca kryminalizacja i wyludnienie blokowisk. Społeczna deprecjacja osiedli nie następuje tak szybko, jak w krajach zachodnich.

Jak trafnie zauważają Michał Wybieralski i Ewa Mikulec: „*mieszkają w nich i robotnicy, i profesorowie, nie są więc enklawami biedy i przestępczości*”⁶. Naturalnym jest, że wraz z bogaceniem się społeczeństwa i powiększaniem się rodzin, wiele osób będzie opuszczać wielkopłytowe blokowiska, jednak jako że popyt na mieszkania jest wciąż duży, zajmować je będą ludzie młodzi, na dorobku, poszukujący swojego pierwszego „M”. Kluczem jest więc uruchomienie przemyślanego procesu modernizacji i rewitalizacji, który nie dopuści do powstania problemów znanych z państw zachodnich, a pomoże utrzymać stan mieszkań dostosowany do rosnących potrzeb i poprawiający obecny standard bytowy mieszkańców.

---

5 Więcej w: Ostańska A., Taczanowska T., 2012. *Dokładność realizacji a potrzeba modernizacji budynków wielkopłytowych*, Warszawa.

6 Mikulec E., Wybieralski M., 2009.: Wielka płyta wytrzyma jeszcze wiele lat, dla portalu gazeta.pl

Ryc. 1. Modernizacja osiedla Leinfelde, Niemcy, autorstwa Stefana Forstera.

Źródło ilustracji: <http://www.stefan-forster-architekten.de/>

Fig. 1. Modernisation of Leinfelde district, Germany. Author Stefan Forster.

Source: <http://www.stefan-forster-architekten.de/>

WIELKA PŁYTA I JEJ POTENCJAŁ

Jak wspomniano wyżej, wielka płyta stała się nie tylko wielkim wydarzeniem technicznym i architektonicznym, ale również społecznym i kulturalnym. To co początkowo zachwycało i inspirowało społeczność i rozmaitych twórców w budowlach z betonowych prefabrykatów, wraz z biegiem lat zaczęło ulegać deprecjacji i nabierać wręcz pejoratywnego znaczenia. Wykalkulowana rytmika układów konstrukcyjnych, martwy układ jednakowych okien zdawał się zabijać wszelaki indywidualizm mieszkańców. Zamiast inspirować, zaczął dręczyć i nużyć swą monotonią, o czym pisze m. in. Jonasz Kofta ⁷ czy Edward. T. Hall⁸.

Pojawia się więc pytanie: Czy architektura mieszkaniowa z wielkiej płyty jest złą architekturą? Odpowiedź brzmi: Nie! Komunistyczne rządy Polskiej Republiki Ludowej czy brak ambicji i celów towarzyszący transformacji ustrojowej w Polsce pozostawiły jednoznacznie złe skojarzenia z architekturą prefabrykatów, na którą w tamtych czasach większość społeczeństwa była wręcz skazana. Sformułowanie „wielka płyta” brzmiało jak wyrok – do tego dożywotni. Obecnie w wielu kręgach pokutuje nadal negatywna opinia o budownictwie wielkopływowym, jako że jest za ciasne, nie dopasowane do współczesnych standardów, zarówno

⁷ Jonasz Kofta, „*Naszą miłość zabiła wielka płyta.*”

⁸ Hall E.T.1976. *Ukryty wymiar*, PIW, Warszawa.

wizualnych, jak i funkcjonalnych, trudne do przekształceń i powodujące zamykanie się na siebie społeczności i zanikanie więzi sąsiedzkich. Analizując jednak obecny rynek nowych mieszkań, można dostrzec, że najbardziej preferowany gabaryt mieszkań waha się w granicy 50–60 m², czyli tyle ile ma standardowe wielkopłytowe M3 czy M4. Izolacja i zamknięcie na siebie wzajemnie środowiska sąsiedzkiego nie jest również domeną mieszkalnictwa z okresu od lat 70-tch do 90-tych XX wieku. Jak zauważa Mariusz Czubaj: „[...]analogiczne zjawiska występują wraz z ekspansją osiedli zamkniętych projektowanych w czasach współczesnych”⁹.

Trudność z modyfikacją i przebudową elementów prefabrykowanych jest również w rzeczywistości tylko pozornym, lub marginalnym problemem. Należy się zastanowić jak często modyfikowane są ściany konstrukcyjne w budownictwie mieszkaniowym w technologii tradycyjnej. Zwykle modyfikacje ograniczają się jedynie do ścian działowych, które to również oferują otwarte systemy prefabrykatów. Rzadko kiedy zmiany ingerują w konstrukcję budynku. Główną przewagą nowych mieszkań nad budownictwem z wielkiej płyty staje się w rzeczywistości tylko to, że są nowe. Problem więc tkwi głównie w człowieku. Społeczeństwo nie zdaje sobie sprawy jak dużo możliwości nadal dają mieszkania z prefabrykatów.

Niezwykle pomocna może w tym okazać się czeska strona internetowa: panelplus.cz gdzie zamieszczonych jest wiele przykładów aranżacji i wykończenia wnętrz typowych, systemów wielkopłytowych. Realizacje tam prezentowane dowodzą, że „meblościanka” nie jest jedyną optymalną formą umeblowania swojego „M” a estetyka proponowanych rozwiązań nie pozostaje w odwodzie w stosunku do nowoczesnej architektury. Sama oszczędna, uporządkowana i przez wielu uważana za monotonną bryła mieszkalnych budynków wielkopłytowych dostarcza zdolnemu architektowi wiele możliwości odświeżenia i unowocześnienia wyglądu budynku. Za doskonały przykład może posłużyć zrealizowany projekt modernizacji wielkopłytowego domu studenta w Dreźnie, autorstwa pracowni Junk & Reich. Prosty zabieg polegający na rozbiciu symetrycznego układu pasów okien i dodaniu barwnych, kontrastujących wykuszy sprawiło, że budynek nabrał zupełnie współczesnego, niezwykle atrakcyjnego charakteru.

Na szczęście ostatnimi czasy stosunek do wielkiej płyty zdaje się ocieplać, co może tworzyć dobrą koniunkturę do aktywizacji mieszkańców i wprowadzeniu w ich przestrzeń mieszkalną korzystnych zmian. Kluczem do tego jest odpowiednia społeczna kampania promocyjna, która będzie w stanie pokazać prawdziwe możliwości i nakreślić realne cele modernizacji osiedli. Jak trafnie zauważa dr Maciej Kłopotowski: „*Sukces odnowy tego środowiska upatrywany jest w wykreowaniu mody na mieszkanie w bloku OW-T*”¹⁰.

---

9 Czubaj M., 2005. *Polska płotem podzielona*, raport z „Polityka”, nr 30 (2514), s. 4–12.

10 Kłopotowski M., 2009. *OW-T Betonowy potencjał*, Architecturae et Artibus- 2.

Ryc. 2. Modernizacja domu studenta w Dreźnie, autorstwa pracowni Junk & Reich.

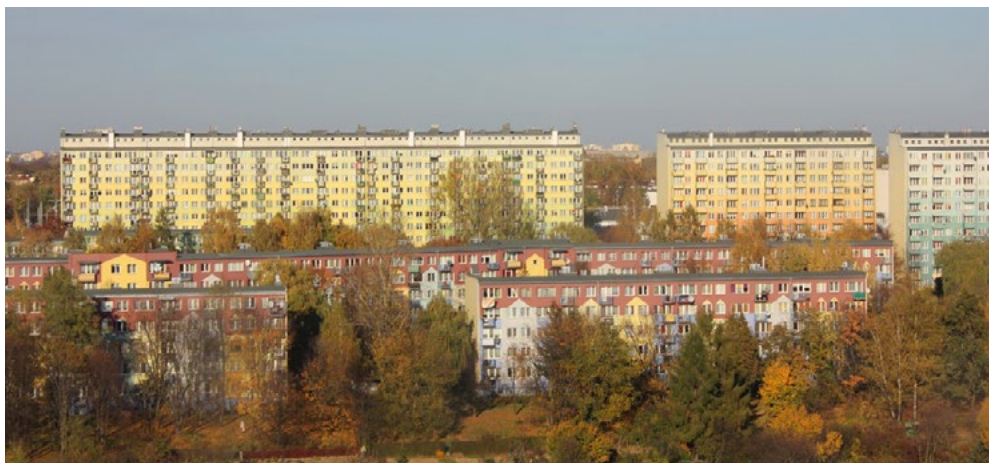
Źródło ilustracji: www.junk-reich.com

Fig. 2. Modernization of dormitory in Dresden. Authors: Junk & Reich.

Source: www.junk-reich.com

PODEJMOWANE DZIAŁANIA NAPRAWCZE

Obecnie można zaobserwować, że coraz więcej budynków wielkopłytowych w Polsce poddawanych jest różnorodnym zabiegom modernizacyjnym i rewitalizacyjnym, polegającym głównie na termomodernizacji i odmalowaniu budynków. Zabiegi te są oczywiście jak najbardziej potrzebne i pożądane, jednak realizowane wyrywkowo i nie w sposób kompleksowy stanowią jedynie niewielką poprawę warunków bytowych mieszkańców. Są to tylko jedne z szeregu działań naprawczych, których należałoby się podjąć, aby przywrócić budynki do współczesnych standardów. Termomodernizację i zmianę kolorystyki soc-modernistycznych budynków mieszkaniowych również należy dokonywać w sposób właściwy i umiejętny. Powstały swoisty „kompleks” wielkiej płyty i chęć ucieczki za wszelką cenę od monotonii architektury doprowadziło do zaistnienia zupełnie kuriozalnych realizacji, które nie dość, że nie poprawiły walorów estetycznych osiedli, to dokonały spustoszenia w krajobrazie miast. Takim niechlubnym przykładem może być krajobraz osiedla Sienkiewicza w Lublinie, które swoją rozpaczliwą ucieczką od monotonii w rewiu abstrakcyjnych barw i wzorów, stracił wszystko z modernistycznej, stonowanej elegancji.

Ryc. 3. Widok na osiedle Sienkiewicza w Lublinie. Źródło ilustracji: własne archiwum
Fig. 3. View of the Sienkiewicz district in Lublin. Source: M. Dmitruk

Podobnych przykładów jest znacznie więcej. Osiedla z wielkiej płyty „ozdabiane” są rozmaitymi abstrakcyjnymi wzorami, które nawet nie próbują tworzyć spójnej kompozycji estetycznej. W ich aranżacji brakuje myśli przewodniej, a sam układ zdaje się być przypadkową kanwą barw, narzuconą na elewację budynku. Architekt świadomy, rozumiejąc modernistyczny charakter budownictwa wielkopłytowego, powinien zrozumieć również jaka sprzeczność płynie pomiędzy modernizmem a bezcelową ornamentyką. Zasada decorum w architekturze, po zmianie ustrojowej nie przestała nagle obowiązywać! Co jednak jest chyba największym i najbardziej szkodliwym grzechem projektantów zajmujących się renowacją osiedli, to całkowite wykluczenie mieszkańców z procesu projektowego i decyzyjnego. Bez aktywizacji i zaangażowania mieszkańców, ich czynnego uczestnictwa w decyzjach wspólnoty, dania im możliwości decydowania i oprotestowywania projektów, wszelkie zabiegi modernizacyjne są jedynie jak nakładanie kolejnej warstwy makijażu na twarz starszej pani. Tylko pełna współpraca i zaangażowanie społeczności osiedlowej pozwoli dokonać głębszych zmian i przekształceń, pozwoli zaangażować w skomplikowane podziały własnościowe lokali i pomoże w szerszym stopniu sfinansować procesy modernizacji. Wiele mieszkańców bloków wielkopłytowych na własną rękę modernizuje mieszkania i dostosowuje ich układy do własnych potrzeb. I dobrze! Jednak skoordynowane procesy przemian (choćby zbiorowa wymiana okien na jednakowe), oferowanie dostępu do informacji specjalistycznych i edukacja artystyczna mieszkańców dałyby jeszcze lepsze rezultaty. Nie można ignorować siły wspólnot osiedlowych, a gdy jest sygnał o chęci działania, nie można takiej szansy zaprzepaścić.

Wspomniane wyżej akcje obywatelskie ,zarówno za granicą¹¹ jak i u nas w kraju przyniosły już wyśmienite efekty. Inicjatywa „odblokuj”¹² organizowana m.in. przez Marlenę Happach ma na swoim koncie wiele owocnych akcji projektowych, gdzie wspólnie z mieszkańcami, w gronie specjalistów omawiane są potrzeby i następnie realizowane projekty mieszkańców polskich osiedli. Podobną akcją społeczną o nieco swobodnym, aczkolwiek wyjątkowo twórczym charakterze jest inicjatywa „Pospolite ruszenie”¹³. Uczestnicy zgłaszają własne propozycje rewaloryzacji estetycznej budynków wielkopłytowych, które nazywają slangowo

11 Więcej w: Ostańska A., 2010. *Programy rewitalizacji osiedli z zabudową prefabrykowaną w Europie przyczynkiem do opracowywania programów polskich*, Przegląd budowlany 3.

12 Więcej na: <http://www.odblokuj.org/>

13 Więcej na: <http://pospoliteruszenie.com/projekty>.

„odkazaniem”, następnie wybierane są najlepsze propozycje. Efekty tego działania są jednak wymierne, gdyż owe propozycje są realizowane i wyglądają po prostu dobrze.

Ryc. 4. „Pospolite ruszenie” – modernizacja elewacji. Źródło ilustracji: własne archiwum
 Fig. 4. Social campaign “Pospolite ruszenie” – modernization of the facade. Source: M. Dmitruk

DOŚWIADCZENIA KRAJÓW ZACHODNICH W PROCESIE „HUMANIZACJI OSIEDLI Z WIELKIEJ PŁYTY”¹⁴

Nie wszystkie rozwiązania modernizacyjne osiedli z prefabrykatów da się zastosować jako panaceum na „bólączki” polskiej wielkiej płyty. Struktura własnościowa mieszkań w Polsce i ciągły niedosyt nowych lokali nie pozwoli przynajmniej w najbliższych latach na stosowanie niemieckich rozwiązań polegających na redukcji skali budowli poprzez likwidację mieszkań czy kondygnacji. Niemniej ogrom innych pomysłowych rozwiązań architektonicznych z zachodu pokazuje, że istnieje wiele sposobów na przywrócenie wartości tym budynkom. Za doskonały przykład może posłużyć modernizacja budynku mieszkalnego w Haapsalu, w Estonii. W projekcie tym m.in. nadano zupełnie inny charakter fasadzie budynku, stosując estetyczny i elegancki ciemny tynk, a także nierdzewne blachy perforowane o delikatnej tektonice, jako osłonę balkonów. Braki w powierzchni mieszkań starano się zrekomensować dobudowując i modernizując loggie i balkony, dając mieszkańcom dodatkową powierzchnię wypoczynkową. Zwrócono uwagę jak ważnym i decydującym o pierwszym wrażeniu odbiorcy elementem są wejścia do budynku. W projekcie zastosowano nowoczesne, wyróżniające się z bryły segmenty wejściowe. Zadbano również o detal architektoniczny. Stosując nowoczesne

14 Za: Sząsiadek K., 2011. *Humanizacja wielkiej płyty*, Praca magisterska, Gliwice.

i wytrzymałe materiały do wykończenia wiatrolapów, klatek schodowych i drzwi do mieszkań przyczyniono się do polepszenia walorów estetycznych komunikacji międzykondygnacyjnej.

Są to zabiegi, które w prosty sposób można zaadoptować na potrzeby Polskiej architektury mieszkaniowej lat 70-tych i 80-tych poprzedniego wieku. Wymiana dźwigów osobowych, zastosowanie ramp, izolacja termiczna, zmiana kolorystyki i materiałów elewacyjnych, zastosowanie paneli solarnych na dachu i elewacjach, zastosowanie energooszczędnego oświetlenia LEDowego klatek schodowych, powiększanie balkonów, wykuszy i loggi, stosowanie tarasów na dachach a także zmiany układu funkcjonalnego w obrębie ścian działowych – tylko sumaryczne zastosowanie tych wszystkich zabiegów modernizacyjnych jest w stanie właściwie, skutecznie i trwale podnieść standard budownictwa wielkopłytowego. Oczywiście należy pamiętać, że budynek mieszkalny nie jest budowlą zawieszoną w próżni i aby proces jego modernizacji był kompletny, należy również zadbać o najbliższe otoczenie budynku i infrastrukturę łączącą obszar osiedla z resztą miasta. Za doskonały wzór może posłużyć przykład niemieckiego osiedla Markisches Viertel w Berlinie. Osiedle to dzieliło los wielu niemieckich osiedli wielkopłytowych przede wszystkim ze względu na ogrom założenia urbanistycznego zespołu i złą komunikację z resztą miasta. Bloki stopniowo pustoszały, ludność ubożała a bezrobocie rosło. Podejmując się kompleksowej renowacji budynku, władze miasta zadbały, aby do osiedla doprowadzić szybką kolej miejską, stworzyć sieć dróg dla pieszych i rowerów a także stworzyć odpowiednie przepisy prawne, umożliwiające mieszkańcom czynny udział w procesie modernizacyjnym. Analiza strategii rozwojowej osiedla wykazała, że koszt modernizacji pojedynczego mieszkania wyniósł 25–35% wybudowania nowego, a jego obecna jakość nie odbiega od standardów dzisiejszego budownictwa.

Ryc. 5. Modernizacja budynku z wielkiej płyty, Haapsalu, Estonia. Źródło ilustracji: <http://www.professionals.ee>
Fig. 5. Modernisation of the “great panel” building in Haapsalu, Estonia. Source: <http://www.professionals.ee>

PODSUMOWANIE

Poruszając kwestie modernizacji budynków wielkopłytowych często pada pytanie: Czy w budżetach spółdzielni da się wygospodarować wystarczające środki finansowe? Biorąc pod uwagę deficyt nowych mieszkań i doświadczenia krajów zachodnich, wręcz błędem byłoby niepodjęcie czynności modernizacyjnych. Ważnym jest aby zabiegi rewitalizacyjne wykonywać kompleksowo, korzystając z bogatych doświadczeń innych państw, lecz umiejętnie przenosząc je na lokalne warunki, możliwości i potrzeby. Kluczowym jest również uświadomienie społeczeństwu i sobie nawzajem jak dużo możliwości daje wciąż wielka płyta. Należy pracować nad tym, aby mieszkańcy prefabrykowanych mieszkań wyszli ze swoistego egzystencjonalnego marazmu i zauważyli, że wspólnymi siłami i przy dobrej woli ogółu w najbliższym otoczeniu da się naprawdę wiele zmienić.

PIŚMIENNICTWO

- Basista A., 2001. *Betonowe dziedzictwo*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa-Kraków.
- Czubaj M., 2005. *Polska plotem podzielona*, Polityka, nr 30 (2514), s. 4–12.
- Gronostajska, B., 2010. *Zespoły mieszkaniowe z wielkiej płyty w XXI wieku – problemy i perspektywy*, Architecturae et Artibus- 2.
- Hall E.T., 1976. *Ukryty wymiar*, PIW, Warszawa.
- Kłopotowski M., 2009. *OW-T Betonowy potencjał*, Architecturae et Artibus- 2.
- Mikulec E., Wybieralski M., 2009. *Wielka płyta wytrzyma jeszcze wiele lat*, dla portalu gazeta.pl.
- Ostańska A., 2010. *Programy rewitalizacji osiedli z zabudową prefabrykowaną w Europie przyczynkiem do opracowywania programów polskich*, Przegląd budowlany 3.
- Ostańska A., Taczanowska T., 2012. *Dokładność realizacji a potrzeba modernizacji budynków wielkopłytowych*, Warszawa.
- Sąsiadek K., 2011. *Humanizacja wielkiej płyty*, Praca magisterska, Gliwice.
- Wujek, J., 1986. *Mity i utopie architektury XX wieku*, Arkady, Warszawa, s. 198.

PROBLEMS OF THE PREFABRICATED COLLECTIVE HOUSING BUILDINGS OF THE 70'S, XX CENTURY AND REVITALIZATION METHODS IN POLAND AND OTHER EUROPEAN COUNTRIES

Abstract: Issues connected with great panel constructions of the 70's of the twentieth century is beginning to be both in Poland and in the rest of European urgent issue. Western European countries, in fear of increasing criminalization and impoverishment of large panel housing estates as well as the lowering number of inhabitants, began in the 90s of the twentieth century a comprehensive modernization, regeneration and humanization of gradually degrading urban fabric. Currently in blocks of concrete slabs lives approximately 10 million Poles, which is more than 1/4 of the population. Despite many attempts to improve quality of those buildings and many revitalization activities that were undertaken, it is still not enough to restore the buildings to a modern standard and the functionality desired by the growing demands and needs of Polish citizens. To solve the problem of a great panel buildings in Poland in an appropriate, complete and durable manner, it is necessary to take a comprehensive approach focusing on the: early realization and understanding of the scale of the problem, making it possible to accurately plan and take corrective action, activation and integration of communities to involve them in the processes of revitalization and budget preparation plus legal resolutions, giving way to take corrective actions, basing on the experience of Western European countries and skillfully transferring them to the niveground.

Key words: Greatpanel, prefabrication, modernization, revitalization, humanization

ARCHITEKTURA BIAŁOSTOCKICH KOŚCIOŁÓW CZEŚĆ I. HISTORIA (1617–1980)

Agnieszka Kłopotowska¹, Maciej Kłopotowski²

¹Zakład Urbanistyki i Planowania Przestrzennego, Wydział Architektury, Politechnika Białostocka,

²Zespół Dydaktyczny Architektury Krajobrazu, Katedra Ochrony i Kształtowania Środowiska,
Wydział Budownictwa i Inżynierii Środowiska, Politechnika Białostocka

¹Department of Urban and Spatial Planning, Faculty of Architecture, University of Białystok,

²Team Educational Landscape Architecture Department and Environmental Protection, Department
of Civil and Environmental Engineering, Technical University of Białystok

e-mail: ¹a.kłopotowska@pb.edu.pl, ²m.kłopotowski@pb.edu.pl

Streszczenie: W niniejszej publikacji zaprezentowano historię rozwoju białostockiej architektury kościołów rzymsko-katolickich, począwszy od miasta Jana Klemensa Branickiego do lat 80. XX w. Wśród przedstawionych obiektów znalazły się świątynie, które stały się architektonicznymi dominantami i ikonami miasta oraz obiekty zrealizowane we wczesnym PRL. Ponadto kościoły nigdy nie zrealizowane – projektowane na obszarach wielkich osiedli mieszkaniowych w latach 60. XX w.

Słowa kluczowe: Białystok, kościoły rzymsko – katolickie, historia architektury sakralnej

Uwaga metodyczna: Niniejsza publikacja stanowi część I zbioru tekstów poświęconych tematyce kryzysu współczesnej architektury kościołów rzymsko – katolickich. Poruszana problematyka omówiona na przykładzie realizacji z obszaru Białegostoku, stanowi w istocie problem znacznie szerszy, dotyczący obszaru kraju i Europy.

Część I – zawiera prezentację zrealizowanych i niezrealizowanych białostockich kościołów rzymsko – katolickich z lat 1617–1980.

Część II – zawiera prezentację zrealizowanych i niezrealizowanych białostockich kościołów rzymsko – katolickich z lat 1980–2010.

Część III – zawiera wyniki analiz autorskich z zakresu problemów współczesnej architektury kościołów rzymsko – katolickich omówionych na przykładach konkretnych obiektów.

Część IV – zawiera wyniki analiz autorskich stanowiących próbę wskazania możliwych kierunków i dróg pozwalających na naprawę obecnego stanu.

Poniższe Wprowadzenie, podobnie jak Podsumowanie zawarte w Części IV, odnoszą się zatem do całości cyklu.

WPROWADZENIE

Architekturę sakralną od wieków cechowała rozpoznawalność. W sylwetkach miast historycznych bez najmniejszego trudu odnajdujemy świątynie: wieże kościołów, kopuły cerkwi, minarety meczetów. Budowle te niezmiennie przywołują wiernych czytelnymi znakami religijnej tożsamości, która w architekturze wyraża się odmiennością. Niezależnie od różnic w religijnej doktrynie, budowle te łączy wspólna cecha – wyczuwalna niezwykłość i podniosłość architektury. Żadne inne obiekty architektoniczne nie niosą w sobie tak wielkiego ładunku emocjonalnego, nie stanowią tak wiernego odbicia kultury i duchowości epoki, która je stworzyła.

Stylistyczna ewolucja budowli sakralnych w następujących po sobie okresach historycznych nie zagubiła ani ich religijnej tożsamości ani ich istoty. Twórczą stosowność i adekwatność dla wyrażenia najgłębszych treści wypracowały wszystkie rygorystyczne kanony architektoniczne – od romanizmu do modernizmu. Trudno jednak oprzeć się wrażeniu, że wyzwaniom tym nie w pełni podołał postmodernizm. Świadomi znaczenia zewnętrznej oprawy obiektów sakralnych stajemy skonsternowani wobec architektury współczesnych – „pomodernistycznych” świątyń katolickich. Prowadząc obserwację z pozycji Białegostoku, miasta

dialogu kultur Wschodu i Zachodu, zadajemy pytanie sprostanie naszej powinności wobec historii architektury, ale przede wszystkim wobec wyznawanej religii.

Jakie są rzeczywiste powody kryzysu współczesnej katolickiej architektury sakralnej naszego miasta? Czy winę za obecny stan rzeczy ponosi postmodernistyczny pluralizm, w którym wolność twórcza szybko zmieniała się w zagubienie wobec braku jasnych reguł? Czy spowodowały to raczej skomplikowane koleje historii, przerwanie ciągłości wznoszenia nowych kościołów, wynikające z wieloletniej odmowy pozwoleń na ich budowę? Odpowiedź na te pytania wymaga szerszej refleksji, którą należy rozpocząć od przeglądu historycznych realizacji i projektów kościołów rzymsko – katolickich z obszaru Białegostoku.

LATA 1617–1949

Najstarszym z istniejących białostockich kościołów jest kościół pod wezwaniem Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny (Ryc. 1.)¹, ufundowany przez Wiesiołowskich w roku 1617. Budowę tej świątyni, która w niezmiennym kształcie przetrwała do naszych czasów, ukończono w roku 1625. Kościół ten funkcjonuje pod potoczną nazwą „stary kościół farny”. Niewielka barokowa świątynia charakteryzuje się powściągliwym detalem. Jednoprzestrzenny korpus poprzedza wieża, zwieńczona hełmem i sygnaturą. W latach 1750–1752, z inicjatywy hetmana Jana Klemensa Branickiego, wewnątrz kościoła uzyskało ostateczny barokowy wystrój, zaś budowla wraz z pałacem i nowym rynkiem miejskim stworzyła zespół urbanistyczny zwany „Wersalem Podlaskim”.

Kolejna świątynia, pod wezwaniem św. Rocha wzniesiona w 1750 r. na terenie miasta, zawdzięcza swe istnienie fundacji Branickich. Była to drewniana kaplica zlokalizowana na wzgórzu, na terenie cmentarza.

W latach 60. XIX wieku w rozwijającym się, przemysłowym mieście rozpoczęto starania o budowę nowej świątyni. Władze carskie nie wyrażały jednak wówczas na to zgody ze względów politycznych. Konsekwentna rusyfikacja była przejawem świadomych działań wpisanych w kampanię represji po Powstaniu Styczniowym. Dopiero w roku 1900, po pięcioletnich staraniach, białostocka parafia uzyskała zgodę na rozbudowę istniejącego kościoła farnego. Prace projektowe powierzono arch. Józefowi Piusowi Dziekońskiemu, uznanemu w tym okresie za najlepszego specjalistę z zakresu architektury sakralnej. Zaprojektowana przez niego świątynia, neogotycka katedra (Ryc. 2.) w stylistyce neogotyku wiślano – bałtyckiego, stanęła w miejscu dawnego prezbiterium istniejącego kościoła. Rozbudowa wielokrotnie przekroczyła gabarytami stary kościół farny. Budowla stanowi replikę kościoła św. Floriana na Pradze w Warszawie². Autor zaprojektował trójnawową bazylikę z transeptem i rozbudowaną partią prezbiterium. Fasada świątyni ozdobiona została trzema portalami i rozetą. Zwieńczono ją dwiema strzelistymi wieżami. Kościół wzniesiono z czerwonej cegły, która silnie kontrastuje z licznymi białymi płycinami, stanowiącymi wypełnienie ostrołuków. Świadome nawiązanie architekturą nowej świątyni do polskiego budownictwa okresu średniowiecza miało zaświadczać o polskości Białegostoku. Obiekt ten wzniesiono w latach 1900–1907. Prace wykończeniowe wewnątrz kościoła trwały do rozpoczęcia I wojny światowej. Kościół pw. Wniebowzięcia NMP konsekrowano w roku 1931.

---

1 Pierwszy kościół katolicki, na terenie Białegostoku, fundacji Raczkowiczów wzniesiono w roku 1547 (jego losy pozostają nieznanne). Kolejna świątynia fundacji Piotra Wiesiołowskiego to drewniany kościół pw. Trójcy Świętej z roku 1581. Obecny kościół farny – to trzecia świątynia powstała na terenie obecnego miasta.

2 Kościół św. Floriana na Pradze w Warszawie uznawany jest za najslynniejszą polską świątynię końca XIX wieku.

Ryc. 1. Kościół pw. Wniebowzięcia
Marii Panny (1617–1626)

Fig. 1. Church of the Assumption of the
Blessed Virgin Mary (1617–1626)

Źródło: www.bstok.pl/bialystok

Ryc. 2. Archikatedra pw. Wniebowzięcia NMP,
Józef P. Dziekoński (1900–1907)

Fig. 2. Metropolitan cathedral of the Assumption of the
Blessed Virgin Mary, Józef P. Dziekoński (1900–1907)

Źródło: www.wsm.archibial.pl/wsm8/art.php?id_artykul=103

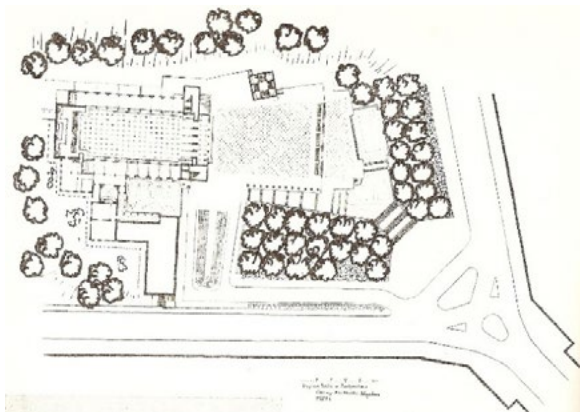
W latach 1887–1890 na terenie modernizowanego wówczas cmentarza farnego wzniesiono niewielką kaplicę pw. Chrystusa Zbawiciela. Budowla otrzymała stylistykę neogotycką. Obecnie korzysta z niej nowopowstała parafia (budująca kościół) pw. Najświętszej Marii Panny.

W roku 1919 zarząd Kapelanów Wojska Polskiego uzyskał dwie cerkwie garnizonowe, które przystosowano do potrzeb kościołów katolickich. Obecny kościół pw. św. Stanisława Biskupa i Męczennika przy ul. Wiadukt, z roku 1895, do dnia dzisiejszego odzwierciedla pierwotny charakter ceglanej, staroruskiej architektury, określanej mianem kostiumu kozarowego. Kościół pw. Najświętszego Serca Jezusa przy ul. Traugutta, z roku 1888, został przebudowany w roku 1946. Prowadząc prace renowacyjne po zniszczeniach wojennych obiekt pozbawiono charakterystycznej staroruskiej stylistyki, zaś w elewacjach wprowadzono ostre łuki. W celu zatarcia historii budynek otynkowano.

W latach 1901–1902 przy ul. Wrocławskiej wzniesiona została niewielka kaplica szkolna, obecnie użytkowana przez parafię Najświętszej Marii Panny z Guadelupe.

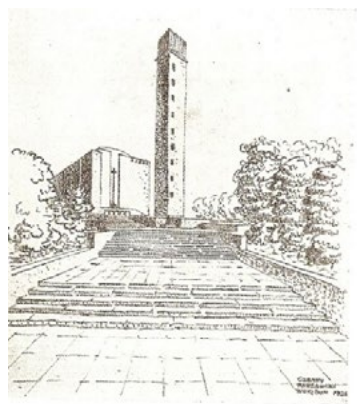
W roku 1925 biskup wileński erygował na terenie Białegostoku drugą parafię. Zorganizowano ją w oparciu o kaplicę cmentarną św. Rocha (na nieczynnym już wówczas cmentarzu). Jej pierwszym proboszczem został ks. Adam Abramowicz. Z jego inicjatywy, w roku 1926, zorganizowano konkurs architektoniczny na projekt nowej świątyni. W zamierzeniach inicjatorów budowy miał to być pomnik – wotum za odzyskanie przez Polskę niepodległości. Na

konkurs wpłynęło siedemdziesiąt prac, cztery z nich nagrodzono.³ Nagrodę I zdobyła praca autorstwa Władysława Schwarzenberg-Czernego, Jana Karzewskiego i Jerzego Woyzbuna. Zakładała ona stworzenie, na szczycie wzgórza św. Rocha modernistycznego założenia urbanistycznego (Ryc. 3.) wokół otwartego, otoczonego zielenią forum, do którego prowadzić miały monumentalne schody. Zaprojektowano zgeometryzowany, prostopadłościenny budynek świątyni oraz wolno stojącą kampanilę (Ryc. 4.). Kompozycja uzupełniona została budynkiem parafialnym. Ze względu na uwarunkowania urbanistyczne i powiązanie z miastem kościół nie został zorientowany, mimo sytuowania go na osi wschód – zachód (wejście do świątyni zaprojektowano w elewacji wschodniej, prezbiterium od strony zachodniej). Nagrodzony projekt, mimo uznania krytyków⁴, nie zyskał aprobaty inwestora. Ks. Adam Abramowicz podjął decyzję o przeznaczeniu do realizacji projektu autorstwa profesora Politechniki Warszawskiej, arch. Oskara Sosnowskiego.

Ryc. 3. Plan sytuacyjny kościoła na wzgórzu św. Rocha w Białymstoku. Projekt konkursowy z roku 1926, I nagroda. Autorzy: W. Schwarzenberg-Czerny, J. Karzewski, J. Woyzbun
Fig. 3. Site plan of the church on the hill saint Roch in Białystok. Competition project from 1926, and award. Authors: W. Schwarzenberg-Czerny, J. Karzewski, J. Woyzbun

Źródło: Czerny, W., *Architektura zespołów osiedleńczych*, Arkady, Warszawa 1972, s. 94

Ryc. 4. Szkic perspektywiczny kościoła na wzgórzu św. Rocha w Białymstoku. Projekt konkursowy z roku 1926, I nagroda. Autorzy: W. Schwarzenberg-Czerny, J. Karzewski, J. Woyzbun
Fig. 4. Perspectives drawings of the church on the hill saint Roch in Białystok. Competition project from 1926, and award. Authors: W. Schwarzenberg-Czerny, J. Karzewski, J. Woyzbun

Źródło: Czerny, W., *Architektura zespołów osiedleńczych*, Arkady, Warszawa 1972, s. 94

Kościół projektu Sosnowskiego (Ryc. 5.), w intencji autora, miał stanowić pierwszą ze świątyń maryjnych rozsianych po Polsce. Projektował ją jako „Gwiazdę Zaranną”, jedno z wezwań Litanii loretańskiej. Wezwanie to jest szczególnie widoczne w centralnym rzucie świątyni, nie stosowanym w tym czasie (Ryc. 6.). Kościół oparto na planie regularnego ośmiokąta, do którego dołączono prezbiterium, kaplice boczne, przedsionki i wieżę. Do świątyni prowadzą dwa wejścia, z których żadne nie stanowi układu osiowego z prezbiterium, które zorientowano w kierunku północno – wschodnim. Całość układu sprawia wrażenie kształtu

3 Ilość prac (70), która napłynęła na konkurs kościoła w Białymstoku świadczy o jego niezwykłej randze. Prace nagrodzone publikowano wówczas w piśmie *Architektura i Budownictwo* (1927).

4 Projekt kościoła na wzgórzu św. Rocha w Białymstoku, autorstwa: W. Czernego, J. Karzewskiego, J. Woyzbuna publikowano między innymi w *Architekturze i Budownictwie* (1927).

przywoływanej przez autora gwiazdy. Nawa główna świątyni, w całości przykryta szklanym dachem, góruje nad pozostałą częścią kościoła, która stopniowo zmniejsza wysokość, odzwierciedlając w bryle układ rzutu (kolejne coraz to mniejsze pomieszczenia stanowią w przestrzeni niższe kubatury). Ponad całością założenia góruje ażurowa, 78 – metrowa wieża, lokowana jako zamknięcie widokowe ul. Lipowej (Ryc. 7.). Teren wokół świątyni zorganizowano jako dwupoziomowe forum z wieloma dodatkowymi pawilonami i kaplicami. Projekt Sosnowskiego spełniał oczekiwania białostoczan, których zamiarem było stworzenie świątyni wotum, być może największego w kraju pomnika wdzięczności Bogu i Matce Bożej za odzyskaną niepodległość. W czasie budowy kościół funkcjonował jako świątynia pod wezwaniem Najświętszej Marii Panny Królowej Polski (zgodnie z intencją cyklu kościołów „Litani łoretańskiej”). Mimo trudnych rozwiązań konstrukcyjnych budowę zasadniczej części świątyni ukończono już w roku 1935, wznoszenie wieży ukończono w roku 1936.

W czasie II wojny światowej, w roku 1941, w niewykończonej świątyni rozpoczęto odprawianie nabożeństw. Działania te zapobiegły zajęciu jej przez okupantów⁵. Budowę ukończono w roku 1946. Kościół konsekrowano wówczas pod wezwaniem Chrystusa Króla. Od roku 1945 pracami budowlanymi i wykończeniowymi w kościele kierował arch. Stanisław Bukowski, autor między innymi galerii otaczającej świątynię. Prace wykończeniowe wewnątrz kościoła prowadzone były do połowy lat 60. (Ryc. 8.) Ostateczną nazwę świątyni Chrystusa Króla i św. Rocha zatwierdzono w roku 1969. W ciągu czterdziestu lat wzniesiono kościół uznawany za najciekawszą polską świątynię katolicką XX wieku. W wielu opracowaniach określa się go jako jedną z bardziej oryginalnych budowli tego okresu na świecie. Kościół św. Rocha poza oryginalną bryłą i nowatorskim rozwiązaniem przestrzeni wewnętrznej swą sławę zawdzięcza charakterystycznemu kryształowemu detalowi. Pojawia się on na zewnętrznych i wewnętrznych płaszczyznach świątyni oraz w detalach elementów konstrukcyjnych i wykończeniowych (Ryc. 8.)

W Białymstoku kościół św. Rocha stanowi jeden z kluczowych architektonicznych symboli miasta a jednocześnie bezwzględnie dominantę wysokościową, kształtującą jego sylwetę. Dla kolejnych pokoleń białostockich architektów stanowi on naturalny punkt odniesienia, swoisty archetyp współczesnej budowl sakralnej.

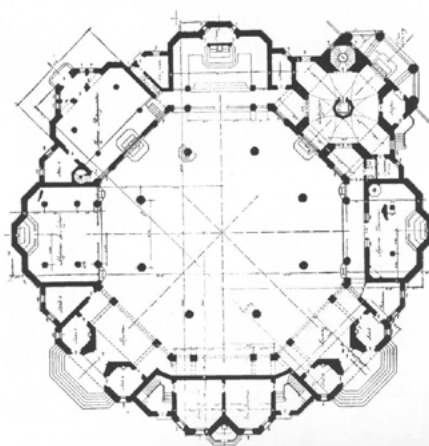
---

⁵ Obawiano się powtórzenia sytuacji z roku 1939. Wówczas to Niemcy po wkroczeniu do Białegostoku urządzili w budowanym kościele koszarę. Sowieci, w okresie swej okupacji, planowali przebudowę świątyni na cyrk.

Ryc. 5. Kościół pw. Św. Rocha, cegielnia na budowę kościoła, arch. Oskar Sosnowski (1927–1946)
 Fig. 5. Church under the summons Saint Roch, donation for construction of the church, Arch. Oskar Sosnowski (1927–1946)

Źródło: Lechowski, A., *Białystok przewodnik historyczny. Ulica Lipowa*, kurier Poranny, Białystok 2006, s. 43

Ryc. 6. Kościół pw. Św. Rocha, rzut na poziomie nawy głównej, arch. Oskar Sosnowski (1927–1946)
 Fig. 6. Church under the summons Saint Roch, plan on the level of the central nave, Arch. Oskar Sosnowski (1927–1946)

Źródło: www.alejahandlowa.eu/upload/image/books/2751-3000/2873_architektura_i_budownictwo_rok_1927_reprint_026_big.jpg

Ryc. 7. Kościół pw. Św. Rocha, widok z ul. Lipowej, arch. Oskar Sosnowski (1927–1946)
 Fig. 7. Church under the summons Saint Roch, view from street Lipowa, Arch. Oskar Sosnowski (1927–1946)

Źródło: pl.wikipedia.org/

Ryc. 8. Kościół pw. Św. Rocha, fragment wnętrza, arch. Oskar Sosnowski (1927–1946)
 Fig. 8. Church under the summons Saint Roch, fragment of the inside, Arch. Oskar Sosnowski (1927–1946)

Źródło: www.plfoto.com/378017/zdjecie.html

W roku 1937, w dzielnicy Starosielce rozpoczęto prace przy budowie kościoła pw. św. Andrzeja Boboli (Ryc. 9.). Jego projekt sporządził arch. Sosnowski z Grodna. Prace przy budowie kościoła przerwano w okresie II wojny światowej. Kontynuowano je, wielokrotnie nielegalnie (bez zezwolenia władz) i potajemnie, w latach 1949–52 oraz 1955–59, kiedy to kościół został poświęcony. Ostatecznie jego budowę ukończono w roku 1967. Bryła świątyni nawiązuje do architektury kościołów romańskich. Zachowuje czytelny układ trójnawowej bazyliki z transeptem. Nad całością kompozycji dominuje prosta wieża, zwieńczona wysokim czterospadowym dachem.

Po zakończeniu działań wojennych, dzięki staraniom ks. Antoniego Liwosza, uzyskano pozwolenie na budowę nowego kościoła w białostockiej dzielnicy Dojlidy. Projekt świątyni pw. Niepokalanego Serca Maryi (Ryc. 10.) opracował arch. Stanisław Bukowski. Wzniesiono go w latach 1949–1955. Ta dwunawowa świątynia o silnie zgeometryzowanych formach korpusu i wieży stylistycznie nawiązuje do modernizmu okresu międzywojennego. Bezpośrednie nawiązania do architektury tego okresu odnajdujemy również w detalach i elementach wykończenia wnętrza. Kościół, od momentu swego powstania, spotykał się z ogromnym uznaniem. Publikowano go między innymi w roku 1966 w opracowaniu *Kościóły w Polsce odbudowane i wybudowane 1945–65*. Pod poz. 180 zamieszczono tam fotografię nieotynkowanej jeszcze świątyni.

Ryc. 9. Kościół pw. Św Andrzeja Boboli,
arch. Sosnowski z Grodna (1937–1967)

Fig. 10. Saint Andrzej Bobola church,
Arch. Sosnowski from Hrodno (1937–1967)

Źródło: fot. M. Kłopotowski (2009)

Ryc. 10. Kościół pw. Św Niepokalanego Serca
Maryi, arch. Stanisław Bukowski (1949–1955)

Fig. 10. Church of the Saint Immaculate Heart of Mary,
Arch. Stanisław Bukowski (1949–1955)

Źródło: fot. M. Kłopotowski (2007)

W roku 1944 przekazano katolikom kościół gminy ewangelicko-augsburskiej przy ul. Warszawskiej – obecny kościół pw. św. Wojciecha Biskupa i Męczennika. Ten neoromański kościół wzniesiono w latach 1909–1912 według projektu arch. Jana Wenda. Masywna, jednoprzestrzenna świątynia zbudowana z czerwonej cegły, w okresie swego powstania miała

konkurować z kościołem pw. Wniebowzięcia NMP. Podobnie jak w przypadku kościoła projektu Dziekońskiego, nawiązania historyczne są tu dosłowne i czytelne. Bryła świątyni składa się ze spoiwego korpusu z wyraźnie wyodrębnioną absydą prezbiterium. Nad wejściem góruje masywna wieża. Elewacje świątyni pokryto białym, tynkowanym detalem: gzymsami, arkadami, pilastrami.

W roku 1947 Siostry Zgromadzenia Świętej Rodziny otrzymały dom przy ul. Poleskiej. W budynku tym urządzono kaplicę pw. św. Faustyny, którą rozbudowano w roku 1956 z inicjatywy ks. Michała Sopoćki. Obecnie obiekt ten znajduje się na terenie parafii Św. Rodziny.

LATA 50., 60. I 70. XX WIEKU

Okres od połowy lat pięćdziesiątych do końca lat siedemdziesiątych nie zaowocował realizacją żadnej świątyni katolickiej na terenie Białegostoku. Dokumenty z tego okresu, zachowane w Archiwum Kurii Arcybiskupiej, dowodzą aktywności kościoła⁶ w zakresie prób uzyskania pozwolenia na budowę nowych świątyń. Wielokrotnie ulegała ona intensyfikacji, zwłaszcza w okresach przesileni politycznych, a w szczególności zmian osobowych w aparacie rządowym i politycznym. W roku 1957, starano się uzyskać pozwolenie na budowę Wyższego Seminarium Duchownego oraz kościołów na osiedlu Nowe Miasto i w dzielnicy Antoniuk.⁷ W roku 1960 – wystąpiono z prośbą o wydanie zezwolenia na budowę kościołów na osiedlach: Tysiąclecia, Antoniuk i Białostoczek.⁸

W październiku roku 1969 ubiegano się o pozwolenia na budowę kościołów na osiedlach: Marczuk, Piaski i Wysoki Stoczek (Ryc. 12.), zaś w listopadzie na osiedlach: Tysiąclecia, Bojary – Pieczurki (Ryc. 13.), Pietrasze i Białostoczek (Ryc. 14.)⁹. Niestety żadna z tych inicjatyw nie zakończyła się pomyślnie. Pomimo podejmowanych starań również w latach siedemdziesiątych nie uzyskano żadnego pozwolenia na budowę nowej świątyni na terenie miasta.¹⁰

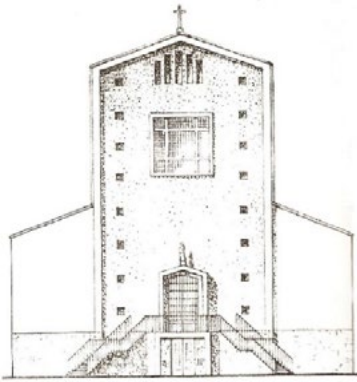
6 Jabłoński, K. A., *Starania Kościoła Białostockiego o budowę świątyń od roku 1956 do końca lat 70-tych*, [w:] *Budownictwo Sakralne i Monumentalne '2000*, materiały: III Międzynarodowej Konferencji Naukowo-Technicznej, Politechnika Białostocka, Białystok 2000.

7 Starano się wówczas uzyskać pozwolenia na budowę 12 świątyń na terenie archidiecezji, w tym w: Wasilkowie, Czarnej Wsi Stacja, Podlipkach, Śliwnie, Hołodolinie, Kopisku, Mońkach, Boguszewie i Lipinie. W wyniku prowadzonych starań w roku 1958 uzyskano pozwolenie na budowę kościoła we wsi Kopisk.

8 W roku 1960 starano się uzyskać pozwolenia na budowę 14 świątyń na terenie archidiecezji. Poza Białymstokiem w: Podozieranach – Juszkowy Gród, Sokolanach, Lubiance, Podlipkach, Hołodolinie, Zagórze, Lipinie, Boguszewie, Szpakowie, Kalinówce, Sadowie. Żadna z tych inwestycji nie uzyskała aprobaty władz i nie wydano żadnego pozwolenia na budowę.

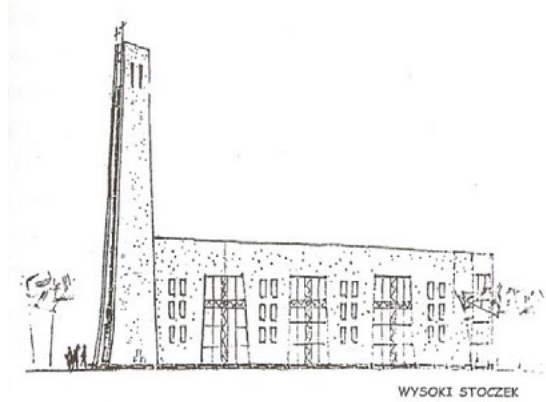
9 W roku 1969 ubiegano się ponadto o pozwolenie na budowę kościołów we wsiach: Boguszewo, Lipina, Sokolany i Pogorzalki.

10 W latach siedemdziesiątych na terenie archidiecezji doprowadzono do budowy świątyń w: Narewce (stary kościół spłonął w roku 1965), Czarnej Białostockiej (stary kościół spłonął w roku 1960), Konowalach, Kuleszach.

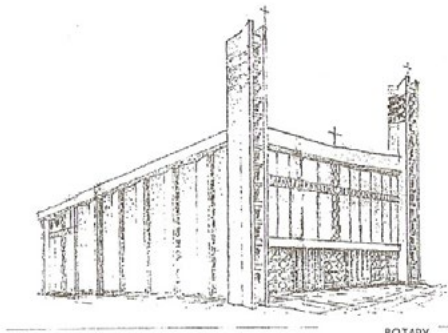
Ryc. 11. Kościół przy ul. Wiejskiej – szkic z projektu koncepcyjnego arch. Stanisława Bukowskiego (1962).
Fig. 11. Church by the Wiejska street – sketch from the conceptual project Arch. Stanisława Bukowski (1962)

Źródło: Wicher, S., *Życie architektury. Życie i twórczość Stanisława Bukowskiego (1904–1979)*, SARP o. Białystok, Białystok 2009, s. 130

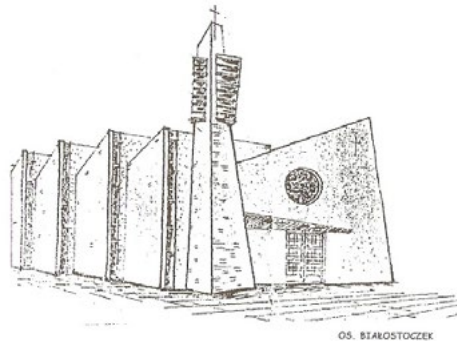
Ryc. 12. Kościół na osiedlu Wysoki Stoczek – szkic prezentujący koncepcję projektu z roku 1969.
Fig. 12. Church on the housing estate Wysoki Stoczek – draft presenting the concept of project from 1969

Źródło: *Budownictwo Sakralne i Monumentalne '2000*, Politechnika Białostocka, Białystok 2000, s. 87

Ryc. 13. Kościół na osiedlu Bojary – szkic prezentujący koncepcję projektu z roku 1969
Fig. 13. Church on the Bojary housing estate – draft presenting the concept of project from 1969

Źródło: *Budownictwo Sakralne i Monumentalne '2000*, Politechnika Białostocka, Białystok 2000, s. 89

Ryc. 14. Kościół na osiedlu Białostoczek – szkic prezentujący koncepcję projektu z roku 1969.
Fig. 14. Church on the housing estate Białostoczek – draft presenting the concept of project from 1969

Źródło: *Budownictwo Sakralne i Monumentalne '2000*, Politechnika Białostocka, Białystok 2000, s. 88

Niezrealizowany projekt kościoła przy ul. Wiejskiej, autorstwa arch. Stanisława Bukowskiego (Ryc. 11.), z roku 1962 powieliła stosowany w tym czasie układ świątyni trójnawowych. W bryle i kompozycji świątyni widoczne są konotacje historyczne. Na fasadzie kościoła wyraźnie zarysowany został portal wejściowy, okno zaprojektowano jako „współczesną rozetę”, budowlę wieńczy sygnatura z krzyżem. Elewacja ujawnia układ wnętrza. Zastosowane rozwiązania przywołują fasadę zrealizowanego w r. 1958 w Gdyni – Mały Kack kościoła pw. Chrystusa Króla. Zachowane szkice projektowe wskazują iż nie zrealizowana świątynia w zamierzeniach autora miała stać się obiektem na wskroś nowoczesnym, choć osadzonym w tradycji.

Szkice projektów kościołów z roku 1969 wpisują się w nurt nowoczesnej architektury sakralnej wznoszonej w Polsce,¹¹ stojąc w opozycji do popularnych w tym okresie obiektów pseudohistorycznych. Nie powielają również tendencji stosowania wysokich namiotowych przekryć (spopularyzowanych przez kościół pod wezwaniem Wniebowzięcia Matki Boskiej Królowej Wychodźstwa Polskiego we Władysławowie, realizowanego w latach 1957–1961). Dowodzą tym samym swobody twórczej białostockich architektów i pozostawienie w ich gestii kształtowania stylistyki świątyni¹². „Pudełkowe” formy i monumentalne płaszczyzny, realizowane w technologii żelbetu (niekiedy malowanego lub tynkowanego), rzadziej nietynkowanej cegły, kontrastują tu z drobnym detalem kasetonowych, prefabrykowanych elementów okiennych. Ponad monolitem bryły korpusu świątyni każdorazowo dominuje wieża. Jej stylistyka harmonijnie wpisuje się w kompozycję obiektu, kontynuując i rozwijając ażurowe wątki architektoniczne. Koncepcja kościoła na osiedlu Białostoczek (Ryc. 14.) z roku 1969 przywołuje architekturę kościoła pod wezwaniem Podwyższenia Krzyża w Roju (powiat Rybnik, województwo katowickie), realizowanego w latach 1958–1960. Podobnie jak w Roju, zaproponowano tu ściany boczne prowadzone na linii pilastej oraz smukłą, piramidalną wieżę osadzoną w narożu rzutu świątyni.

PIŚMIENNICTWO

- Białkiewicz, A., 2006. *Rozważania o współczesnej architekturze sakralnej. Doświadczenia projektanta*, [w:] *Architektura sakralna w kształtowaniu tożsamości kulturowej miejsca*, praca zbiorowa pod redakcją: E. Przesmyckiej, Wydawnictwo Politechniki Lubelskiej, Lublin.
- Czerny, W., 1972. *Architektura zespołów osiedleńczych*, Arkady, Warszawa.
- Dobroński, A., 2001. *Białystok, historia miasta*, Zarząd Miasta Białegostoku, Białystok.
- Jabłoński, K. A., 2008. *Biały i czerwony. Kościoły białostockiej parafii farnej*, Kuria Metropolitalna Białostocka, Białystok.
- Jabłoński, K. A., 2000. *Starania Kościoła Białostockiego o budowę świątyni od roku 1956 do końca lat 70-tych*, [w:] *Budownictwo Sakralne i Monumentalne 2000*, materiały: III Międzynarodowej Konferencji Naukowo-Technicznej, Politechnika Białostocka, Białystok.
- Kubasika A., 2008. *Kościoły Białegostoku*, Pomorska Oficyna Wydawniczo-Reklamowa, praca zbiorowa, Bydgoszcz.
- Lechowski, A., 2006. *Białystok przewodnik historyczny. Ulica Lipowa*, Kurier Poranny, Białystok.

11 Przytoczyć tu należy: kościół pod wezwaniem NMP Matki Miłosierdzia w Wasilkowie k. Białegostoku, realizowany w latach 1958–1966, według projektu arch. Jerzego Zgliczyńskiego, kościół pod wezwaniem św. Michała Archanioła w Warszawie, realizowany w latach 1950–1966, według projektu arch. Władysława Pieńkowskiego, czy kościoły powstające w tym okresie na terenie Trójmiasta: kościół pod wezwaniem św. Józefa w Gdyni, realizowany w latach 1957–1965, według projektu arch. Leopolda Taraszkiewicza, kościół pod wezwaniem Najświętszego Serca Pana Jezusa w Gdyni, realizowany w latach 1957–1966, kościół pod wezwaniem Matki Boskiej Nieustającej Pomocy i św. Piotra Rybaka w Gdyni i kościół pod wezwaniem św. Michała Archanioła w Sopocie, realizowane na przełomie lat 50. i 60. XX wieku.

12 O pozostawieniu w rękach architektów odpowiedzialności za stylistyczny kształt świątyni pisał Andrzej Białkiewicz: *Rozważania o współczesnej architekturze sakralnej. Doświadczenia projektanta* [w:] *Architektura sakralna w kształtowaniu tożsamości kulturowej miejsca*, praca zbiorowa pod redakcją: E. Przesmyckiej, Wydawnictwo Politechniki Lubelskiej, Lublin 2006, s. 360.

- Skreczki Ks. A. 1998. *Spis kościołów i duchowieństwa Archidiecezji Białostockiej*, Wydział Duszpasterstwa Kurii Metropolitalnej Białostockiej, praca zbiorowa, Białystok.
- Wicher, S., 2009. *Życie i twórczość Stanisława Bukowskiego (1904–1979)*, SARP o. Białystok, Białystok.
- Zachwatowicz J., *Ars Christiana*, 1966. *Kościół w Polsce odbudowane i wybudowane 1945–65*, praca zbiorowa ze słowem wstępnym, Warszawa.
- Zarębska, T., 2004. *Genius loci w projektach Oskara Sosnowskiego*, [w:] *Oskara Sosnowskiego świat architektury: Twórczość i dzieła*, praca zbiorowa pod redakcją: M. Brykowskiej, Oficyna Wydawnicza Politechniki Warszawskiej, Warszawa.
- Żychowska, M. J., 2006. *Powojenna architektura sakralna*, [w:] *Architektura sakralna w kształtowaniu tożsamości kulturowej miejsca*, praca zbiorowa pod redakcją: E. Przesmyckiej, Wydawnictwo Politechniki Lubelskiej, Lublin.

ARCHITECTURE OF BIAŁYSTOK CHURCHES PART I. HISTORY (1617–1980)

Abstract: In this publication a history of the development of the Białystok architecture of Roman Catholic churches was presented, starting from the city of Jan Klemens Branicki up to years 80. of the 20th century. Temples which became architectural predominant features and icons of the city and objects carried out in early the PRL. were among described objects moreover churches never built-designed in areas of large housing estates in years 60. of the 20th century.

Keywords: Białystok, Roman Catholic churches, architectural history sacred

ARCHITEKTURA BIAŁOSTOCKICH KOŚCIOŁÓW CZĘŚĆ II. CZASY WSPÓŁCZESNE (1980–2010)

Agnieszka Kłopotowska¹, Maciej Kłopotowski²

¹Wydział Architektury, Zakład Urbanistyki i Planowania Przestrzennego, Politechnika Białostocka

¹Faculty of Architecture, Department of Urban Planning, Białystok University of Technology

¹e-mail: a.kłopotowska@pb.edu.pl

²Wydział Budownictwa i Inżynierii Środowiska, Katedra Ochrony i Kształtowania Środowiska, Politechnika Białostocka

²Faculty of Civil and Environmental Engineering, Department of Environment Protection and Cultivation, Białystok University of Technology

²e-mail: m.kłopotowska@pb.edu.pl

Streszczenie. W niniejszej publikacji zaprezentowano współczesne realizacje białostockiej architektury kościołów rzymsko-katolickich, poczynwszy od lat 80. XX w. do końca pierwszej dekady XXI w. Wśród przedstawionych obiektów znalazły się wielokubaturowe świątynie, charakterystyczne dla PRL-owskiej „odwilży” z lat 80. XX w. oraz realizacje najnowsze. Obiekty te, stanowiące najliczniejszą grupę spośród wybudowanych świątyń, obrazują zmieniające się na przestrzeni 30 lat trendy i tendencje w kształtowaniu architektury kościołów.

Słowa kluczowe: Białystok, kościoły rzymsko – katolickie, współczesna architektura sakralna

LATA 80. XX WIEKU

Intensywny rozwój miasta (w tym budowa nowych, wielkich dzielnic mieszkaniowych) przyczynił się do erygowania nowych parafii. W roku 1977 powołano parafię pw. św. Kazimierza Królewicza, obejmującą swym obszarem osiedla: Dziesięciny i Wysoki Stoczek. W roku 1984 erygowano parafię pw. św. Jadwigi Królowej na obszarze osiedli: Słoneczny Stok, Leśna Dolina, Zielone Wzgórze. W roku 1981 na terenie największej dzielnicy domów jednorodzinnych Pietrasze – Wygoda erygowana została parafia św. Maksymiliana Marii Kolbego. Każda z nowych parafii podejmowała starania o budowę nowej świątyni. Poza wymienionymi ubiegała się o to również parafia pw. Chrystusa Króla (nowy kościół planowano wzniesić na terenie po spalonej kaplicy przy ul. Ciołkowskiego) oraz parafia pw. Miłosierdzia Bożego (budowlę planowano zlokalizować na terenie os. Białostoczek). Efektem tych starań stało się wniesienie w latach 80. czterech nowych kościołów, zlokalizowanych na terenie dużych dzielnic mieszkaniowych, w zabudowie wielorodzinnej oraz dwóch na obszarze osiedli domów jednorodzinnych.

W roku 1981 Kuria Arcybiskupia w Białymstoku uzyskała pozwolenie na budowę kościoła na terenie osiedla Dziesięciny (Ryc. 1.). Projekt nowej świątyni wyłoniono w wyniku konkursu. Autorem zwycięskiego projektu był arch. Jan Krutul. Prace przy budowie świątyni, zlokalizowanej przy obecnej ul. gen. Z. Berlinga, rozpoczęto w roku 1983. Kościół zaprojektowano jako dwupoziomowy. W roku 1984 oddano do użytku w stanie surowym kościół dolny, zaś pierwsze nabożeństwo w kościele górnym odprawiono 25.12.1993. Zasadnicza część świątyni zaprojektowana została na rzucie prostokąta z wyodrębnionym czytelnym w bryle prezbiterium, sytuowanym od strony północno-wschodniej. Elementy konstrukcyjne (słupy) oraz wiszące galerie pozwalają odczytać wewnątrz jako układ trójnawowy. Takiemu odbiorowi przestrzeni wewnątrz sprzyja oryginalnie ukształtowane przekrycie. Dach kościoła, symbolizujący odwróconą barkę, stanowi najbardziej charakterystyczny element kompozycji architektonicznej. Fasada frontowa została zaprojektowana jako wielowątkowa. Odnajdujemy w niej

konotacje o charakterze religijnym i politycznym. Wizerunkowi Matki Boskiej Ostrobramskiej towarzyszy tu mozaika „1981”, przywołująca pamiętne wydarzenia historyczne. Kompozycję fasady uzupełnia wieża zwieńczona koroną, nawiązującą do wezwania świątyni (św. Kazimierza Królewicza). Dwupoziomowy układ świątyni wyraźnie zaakcentowano w bryle obiektu, wyróżniając arkadowe podcienia kościoła dolnego oraz wyniesiony na poziom drugiej kondygnacji plac przed świątynią zasadniczą. Od momentu powstania całość kompozycji uzupełniono pomnikiem Jana Pawła II, umieszczonym w niszy na fasadzie zachodniej świątyni oraz pomnikiem Solidarności.

W roku 1984 na terenie osiedla Białostoczek rozpoczęto budowę kolejnego z białostockich kościołów (pozwolenie na jego wzniesienie uzyskano w roku 1981) (Ryc. 2.). Jego projekt wyłoniono w wyniku konkursu. Zwycięska koncepcja, autorstwa arch. Andrzeja Nowakowskiego i Janusza Pawłowskiego, zakładała budowę dwupoziomowej świątyni opartej na rzucie wachlarzowym. Układ ten we wnętrzu czytany jest jako wielonawowy, ukierunkowany ku prezbiterium. Wnętrze świątyni ukształtowane zostało jako wielowątkowe, łączące cechy stylów historycznych. Odnajdujemy tu zarówno romańskie podcienia jak i cytaty z modernistycznego kościoła św. Rocha (kształt okien, „kryształowy” układ sklepień). Koncepcja układu wnętrza kościoła została odbita w jego bryle. Monumentalne schody frontowe kryją w sobie wysokość kondygnacji kościoła dolnego. Nad całością kompozycji dominuje wieża osadzona nad przestrzenią prezbiterium. Poszczególne detale architektoniczne bryły zewnętrznej stwarzają wrażenie swobodnie zestawionych. Konkurują tu ze sobą: dynamiczna kompozycja rozerwanych płyt frontonu, historyzująca forma korpusu zwieńczonego gzymsem i okapem oraz rytmiczne tarcze płyt konstrukcyjnych wieży. Świątynia stała się Sanktuarium sługi bożego ks. Michała Sopoćki, którego doczesne szczątki złożono w nim w roku 1988. W roku 1993 sprowadzono do kościoła relikwie bł. S. Faustyny, zaś w roku 1996 przeniesiono z białostockiego lotniska fragment ołtarza papieskiego (rzeźbę „Drzewo Jeskego” autorstwa Krzysztofa Jakubowskiego).

W roku 1983 rozstrzygnięto konkurs na budowę kościoła pw. Św. Jadwigi Królowej (Ryc. 3.) (parafię erygowano 1984). Tę świątynię, zlokalizowaną na terenie wielkiego osiedla mieszkaniowego Słoneczny Stok, zaprojektował arch. Marian Szymański. Projekt realizowano od roku 1986. Zasadnicze prace budowlane trwały do roku 1992. Całość świątyni ukończono w roku 2006. Świątynię zaprojektowano jako dwupoziomową. Rzut kościoła oparto na układzie wachlarzowo-podłużnym z prezbiterium skierowanym w kierunku południowym. Fasadę frontową zakomponowano w nawiązaniu do układów historycznych. Jej kontur przywołuje skojarzenia sylwety świątyń barokowych. Masywny korpus przykryto dwuspadowym dachem. W kompozycji obiektu dominuje potężna (ponad 70 metrowa) wieża usytuowana w sąsiedztwie prezbiterium. Teren wokół świątyni do dnia dzisiejszego nie został zagospodarowany.

W roku 1987 na terenie osiedla Piasta erygowano nową parafię. Zaprojektowany na jej potrzeby kościół pw. Ducha Świętego (Ryc. 4.) wzniesiono w latach 1990- 1996 przy ul. Sybiraków. Obiekt, autorstwa arch. Jerzego Zgliczyńskiego, zaprojektowany został na rzucie centralnym. Ośmioboczna nawa przekryta została formą współczesnej kopuły, zwieńczonej latarnią. Nad całością kompozycji dominuje wysoko osadzony krzyż. Geometryczny rzut świątyni rozbudowano wieloma kaplicami bocznymi, na zewnątrz czytany jako wielokątne absydy. We wnętrzu oddzielają je łuki arkadowe. Wnętrze świątyni pozostaje pod wyraźnym wpływem wnętrza kościoła św. Rocha. W elewacjach świątyni widoczne są wątki ceglanej architektury romańskiej oraz nawiązania do architektury gotyku wiślanego. Kopuła dominująca ponad bryłą kościoła, determinuje wielokierunkowy odbiór kompozycji. Kościół zaprojektowano w układzie dwupoziomowym, ze stosunkowo niską częścią dolną oraz częścią mieszkalną bezpośrednio przyległą do korpusu świątyni.

Na terenie przyległym do świątyni w roku 1998 odsłonięto pomnik autorstwa Dymitra Grozdewa – Grób Nieznanego Sybiraka.

Ryc. 1. Kościół pw. Św. Kazimierza Królewicza,
arch. Jan Krutul (1983–1993)

Źródło: fot. M. Kłopotowski

Fig. 1. Saint Kazimierz church, arch. Jan Krutul
(1983–1993) Source: M. Kłopotowski

Ryc. 2. Sanktuarium Miłosierdzia Bożego,
arch. Andrzej Nowakowski, Janusz Pawłowski
(1984–1988)

Źródło: fot. M. Kłopotowski

Fig. 2. Sanctuary of the God's Mercy, arch. Andrzej
Nowakowski, Janusz Pawłowski (1984–1988)
Source: M. Kłopotowski

Ryc. 3. Kościół pw. Św. Jadwigi Królowej,
arch. Marian Szymański (1984–1988)

Źródło: M. Kłopotowski

Fig. 3. Saint Jadwiga the Queen church, Arch. Marian
Szymański (1984–1988) Source: M. Kłopotowski

Ryc. 4. Kościół pw. Ducha Świętego,
arch. Jerzy Zgliczyński, (1990–1996)

Źródło: M. Kłopotowski

Fig. 4. The Holy Spirit church, arch. Jerzy
Zgliczyński, (1990–1996) Source: M. Kłopotowski

W latach 80. XX w. wzniesiono ponadto dwa kościoły zlokalizowane na terenach osiedla mieszkaniowych domów jednorodzinnych. Kościół pw. Św. Maksymiliana Marii Kolbego (Ryc. 6.), zrealizowany na terenie osiedla Pietrasze, powstał w latach 1985–1995. Pozwolenie na jego budowę uzyskano w roku 1983. Autorem projektu była arch. Krystyna Drewnowska. Kościół pw. Chrystusa Króla (Ryc. 5.) wzniesiono w latach 1986–1989, na terenie osiedla Dojlidy, w miejscu drewnianej kaplicy, spalonej przez Rosjan w roku 1941. Autorem projektu był arch. Andrzej Koć. Przy różnej skali obiektów, oba kościoły charakteryzuje podobieństwo założenia formalnego kompozycji. Obie świątynie oparto na rzucie zbliżonym do kwadratu

z przekątniowo prowadzoną osią główną kompozycji. Układ rzutów w bryle odzwierciedlają wysokie namiotowe dachy. Przekątniowe prowadzenie rzutu nadaje im charakterystyczny dynamiczny kształt. W obu przypadkach w kompozycji elewacji oddzielono dach od masywu muru. W kościele autorstwa Krystyny Drewnowskiej wprowadzono w tym celu duże przeszklenia wypełnione witrażami, zaś w kościele pw. Chrystusa Króla wrazenie to stwarza szereg odrębnych otworów okiennych. Ponad świątyniami w obu przypadkach dominują krzyże. W kościele na osiedlu Pietrasze jest to monumentalna, ażurowa żelbetowa forma, zawieszona ponad prezbiterium. Jej zgeometryzowany kształt powielony został w formach otworów drzwiowych i okiennych oraz w kształcie zadaszenia nad wejściem głównym do świątyni. Konkuruje z nim znacznie skromniejszy metalowy krzyż usytuowany ponad partią wejściową. Krzyż z kościoła na osiedlu Dojlidy wyrasta ponad pylony stanowiące elementy kompozycyjne frontonu świątyni. Zdecydowanie różna wielkość obu świątyń (ok. czterokrotnie większy jest kościół na os. Pietrasze) wpływa na emocjonalny odbiór ich wnętrz. Wspólne staje się uzyskanie jednorodnej, otwartej, pozbawionej podpór przestrzeni wewnętrznej, nakierowanej na ołtarz główny. W przypadku kościoła pw. Św. Maksymiliana efekt ten wzmacnia rysunek żelbetowych elementów sklepienia.

Ryc. 5. Kościół pw. Chrystusa Króla,
arch. Andrzej Koć (1986–1989)
Źródło: M. Kłopotowski
Fig. 5. Christ the King church,
arch. Andrzej Koć (1986–1989)
Source: M. Kłopotowski

Ryc. 6. Kościół pw. Św. Maksymiliana Marii Kolbego,
arch. Krystyna Drewnowska (1983–1995)
Źródło: M. Kłopotowski
Fig. 6. Saint Maximillian Maria Kolbe's church,
arch. Krystyna Drewnowska (1983–1995)
Source: M. Kłopotowski

W omawianym okresie powstała również kaplica seminaryjna pw. św. Jerzego, zlokalizowana na terenie kompleksu Wyższego Seminarium Duchownego w Białymstoku. Obiekt wzniesiono w latach 1982–1984 według projektu arch. Henryka Toczyńskiego. Kaplicę zaprojektowano na rzucie kwadratu z wnętrzem uformowanym po przekątnej.

W roku 1987 przy ul. Stołecznej wybudowany został dom zakonny siostr Misjonarek Świętej Rodziny. Trzy lata później rozbudowano go o niewielką kaplicę bł. Bolesławy Lament, autorstwa arch. Andrzeja Wrzoska.

LATA 90. XX WIEKU

W latach 1990–1996 na terenie osiedla Nowe Miasto, w sąsiedztwie powstającej nowej dzielnicy mieszkaniowej wzniesiono kolejną z białostockich świątyń (parafię erygowano w roku 1988). Monumentalna, surowa bryła świątyni autorstwa arch. Andrzeja Chwaliboga wyraźnie dominuje nad przestrzenią otoczenia (Ryc. 7. i 8.). Jej forma ukształtowana została na rzucie nieregularnego wielokąta. Bryła świątyni odczytywana jest w przestrzeni jako ekspresyjny, dynamiczny wielościan. Kulminacja wysokości formy architektonicznej następuje w strefie frontowej. Całość kompozycji wieńczy współczesna sygnaturka. Elewacje kościoła pokryto pionowym rastrem wnek, w których zakomponowano strzeliste otwory okienne. Wnętrze utrzymane zostało w surowej stylistyce. Detale architektoniczne powielają założenia kompozycji zewnętrznej. W odróżnieniu od świątyń realizowanych w Białymstoku w latach 80. kościół pw. NMP Matki Kościoła stanowi spójny układ kompozycyjny. Bryła świątyni jest czytelna między innymi dzięki jednorodności i konsekwencji zastosowanych materiałów: pionowe białe, ostro ciętych ścian zestawione zostały z kolorem wielopłaszczyznowego dachu (pierwotnie szary, obecnie zielony). W przeciwieństwie do kościołów z lat 80. świątynia ta zakomponowana została przy użyciu całkowicie współczesnych środków wyrazu – nie posiada dosłownych cytatów i odniesień historycznych. Linearny układ fasad, pośrednio odnoszący się do architektury okresu gotyku, wzmacnia monumentalność bryły, która zaliczana bywa do architektury dekonstrukcji.¹

Ryc. 7. i 8. Kościół pw. NMP Matki Kościoła, arch. Andrzej Chwalibóg (1990–1996). Źródło: M. Kłopotowski
Fig. 7. & 8. Church of the Mother of the Church, arch. Andrzej Chwalibóg (1990–1996). Source: M. Kłopotowski

¹ J. M. Ullman pisze o kościele pw. NMP Matki Kościoła: „Filozofia sacrum – subiektywnie potraktowany dekonstrukcjonizm (definiowany przez J.M. Ulmana jako: „styl programowo „alogiczny”, negujący „obiektywizm” utworu, autonomię jego struktury, uniezależnienie utworu od wszystkich przedmiotów odniesienia, postulujący alienację formy architektonicznej”) – architektura jako pomnik i rzeźba. Odkrywcza bryła, oryginalna w wyrazie, różna od innych. Każdy jednak widzi, że to świątynia – jakiej nie znajdzie się gdziekolwiek indziej na świecie.” [w:] Sawicki, P., Pasek, A., Andruk, P., *Białystok. Początek wieku*, Kreator, Białystok 2007, s. 103, 109.

PRZEŁOM XX I XXI WIEKU

Dwa kolejne białostockie kościoły zawdzięczają swe istnienie ks. Tadeuszowi Krawczen-ce. W roku 1990 został on proboszczem nowopowstałej parafii pw. Zmartwychwstania Pańskiego z siedzibą w drewnianym kościele cmentarnym, przy ul. Antoniuk Fabryczny.² Nowy kościół parafialny wzniesiono w latach 1991–1996 (Ryc. 9.), zaś od roku 1997 prowadzone są w nim prace wykończeniowe. Autorem dokumentacji projektowej był arch. Michał Bałasz, zaś autorem architektury wnętrz artysta plastyk Jerzy Grygorczuk. Świątynia w zamierzeniach ideowych ks. Krawczenki miała upamiętnić wszystkich Polaków poległych z rąk najeźdźców. Za wzór nowego kościoła posłużył późnobarokowy kościół z Berezwecza (obecnie Białoruś). Nieistniejącą świątynię z kręgu baroku wileńskiego odtworzono w sposób niemal wierny, wprowadzając zmiany mające na celu powiększenie kościoła: dodatkowy poziom dolny, dodatkowe przeszło wydłużające rzut świątyni. Trójnawowa świątynia została oparta na rzucie krzyża. Układ ten jest czytelny zarówno we wnętrzu kościoła jak i w jego bryle zewnętrznej. Nad całością kompozycji górują od frontu dwie symetryczne wieże. Elewacje świątyni prowadzone są na falujących, miękkich liniach. Uzupełniają je kolejne gzymsy i woluty. Narożniki zdobią kolumny i pilastry. Niewielka ilość otworów okiennych powiela pierwowzór. Świątynię utrzymano w konsekwentnej białej kolorystyce skonstrastowanej z zielenią pokrycia dachowego (śniedziejąca blacha) oraz detali architektonicznych. Stosunkowo powściągliwa forma zewnętrzna silnie kontrastuje z wnętrzem świątyni, przepelnionym historyzującymi detalami wystroju. Replika kościoła z Berezwecza wzbudziła kontrowersje w środowisku architektów i historyków (barokowy kościół zlokalizowany został w otwartej przestrzeni, całkowicie poza założeniami kompozycyjnymi centrum miasta z czasów hetmana Branickiego).

W roku 1999 spłonęła drewniana kaplica cmentarna przy ul. Antoniuk Fabryczny. W latach 2000–2003 w jej miejscu wzniesiono nowy kościół pw. Wszystkich Świętych (Ryc. 10.). Budowę prowadzono na terenie parafii, którą kierował ks. Tadeusz Krawczenko. Społeczna akceptacja kościoła Zmartwychwstania Pańskiego przyczyniła się do powierzenia prac projektowych jego autorom: arch. Michałowi Bałaszowi i art. plast. Jerzemu Grygorczukowi. Obiekt, zdaniem projektanta, stanowi kompilację architektury epoki baroku z elementami renesansowymi i secesyjnymi. Świątynia oparta została na elipsoidalnym rzucie. Korpus kościoła otoczono podcieniem wspartym na okrągłych i kwadratowych słupach pozbawionych głowic. Wejście główne (przesunięte z osi alei cmentarnej) akcentuje łupinowe przekrycie. Nawę świątyni wieńczy historyzujący gzyms, oparty na pilastrach. Dolna partia świątyni doświetlona została prostokątnymi otworami okiennymi, zaś górna – otworami okrągłymi, eliptycznymi oraz innymi – o organicznych kształtach. Kompozycję całości bryły wieńczy kopuła, spływająca wolutami nad przestrzeń nawy głównej. Na szczycie kopuły umieszczono latarnię z krzyżem. Świątynia, odbierana jako obiekt historyzujący, w rzeczywistości stanowi zespół swobodnie zestawionych, poddanych autorskiej interpretacji detali architektonicznych. Remontując i budując inne obiekty na terenie cmentarza: budynek plebanii, bramy cmentarne, kolumbarium, mur cmentarny, nadano im charakter spójny ze stylistyką świątyni. W przeciwieństwie do kościoła pw. Zmartwychwstania Pańskiego, cały zespół obiektów cmentarnych należy rozpatrywać w kategoriach współczesnego eklektyzmu.

---

2 XVIII wieczna kaplica cmentarna została przeniesiona ze wzgórza św. Rocha w roku 1927 w ramach przygotowań do budowy nowego kościoła w centrum.

Ryc. 9. Kościół pw. Zmartwychwstania Pańskiego,
arch. Michał Bałasz (1991-1996)
Źródło: fot. M. Kłopotowski (2009).

Fig. 9. Church of Christ's Resurrection, arch. Michał Bałasz (1991-1996). Source: M. Kłopotowski

Ryc. 10. Kościół pw. Wszystkich Świętych,
arch. Michał Bałasz (2000-2003)
Źródło: fot. M. Kłopotowski (2009).

Fig. 10. Church of All Saints, arch. Michał Bałasz (2000-2003). Source: M. Kłopotowski

W roku 1993 rozpoczęto budowę kościoła pw. Św. Rodziny przy ul. Ogrodowej (Ryc. 11.) (parafia erygowana w roku 1982). Autorem projektu była arch. Danuta Łukasiewicz. W roku 1996 przystąpiono do realizacji kościoła pw. Matki Bożej Fatimskiej przy ul. Kraszewskiego (Ryc. 12.) według projektu arch. Andrzeja Nowakowskiego. Obie świątynie zlokalizowano na stosunkowo niewielkich, narożnych działkach na terenie o intensywnej zabudowie. Dwupoziomowy kościół pw. Św. Rodziny oparty został na rzucie podłużnym. Nad wejściem do świątyni góruje wieża, pełniąca rolę dzwonnicy. Architektura budynku charakteryzują wzajemnie przeplatające się wątki muru z czerwonej cegły i tynkowanych płaszczyzn. Geometryczna kompozycja detali architektonicznych nadaje obiektowi silnie wertykalny charakter. W bryle obiektu konkurują ze sobą zgeometryzowane formy modernistyczne (wieża, pilaste ściany boczne) oraz wątki historyczne („rozeta” nad wejściem, „pseudogotycki” rytm podziałów elewacji). Odmienny w swym wyrazie charakter architektury reprezentuje wznoszony od 1996 r. kościół pw. Matki Bożej Fatimskiej, autorstwa arch. Andrzeja Nowakowskiego (parafia erygowana w roku 1999). Świątynia stanowi autorską interpretację stylów i wątków historycznych. W bryle kościoła wyraźnie zaznaczono trójnawowy korpus o układzie bazylikowym z transeptem i wydzielonym prezbiterium. Fronton świątyni flankują prostopadłościowe wieże zwieńczone historyzującymi hełmami. Bryła kościoła, proporcje i kształt poszczególnych elementów, przywołują architekturę: romańską – kształt rzutu, absydy, narożne wieże frontowe (ponad 40 metrowej wysokości), barokową – ściany zamykające transept, modernistyczną – wieżę. Zastosowane detale również powielają formy historyczne. Zostały one jednak dalece przetransponowane i ich zastosowanie ma znaczenie symboliczne (umowne) nie zaś dosłowne (cytowane). Wśród tych elementów wyróżnić należy: romańskie okna, pozbawione rozglifienia z wprowadzonymi współczesnymi podziałami, płaskie ceglane gzymsy występujące na elewacjach bocznych, korpusie nawy poprzecznej i narożnych wieżach. Swoboda i wielowątkowość fasady frontowej dowodzą bezkrytycznego podejścia autora do zasad ich stosowania. Kościół pw. Matki Bożej Fatimskiej wyróżnia się tym samym spośród wszystkich białostockich świątyń – stanowi bowiem romantyczną opowieść o architekturze „przedmodernistycznej”.

Ryc. 11. Kościół pw. Św. Rodziny,
arch. Danuta Łukaszewicz (1993)

Źródło: fot. M. Kłopotowski

Fig. 11. Church of the Holy Family, arch.
Danuta Łukaszewicz (1993).

Source: M. Kłopotowski

Ryc. 12. Kościół pw. Matki Bożej Fatimskiej,
arch. Andrzej Nowakowski (1996–2005)

Źródło: fot. M. Kłopotowski

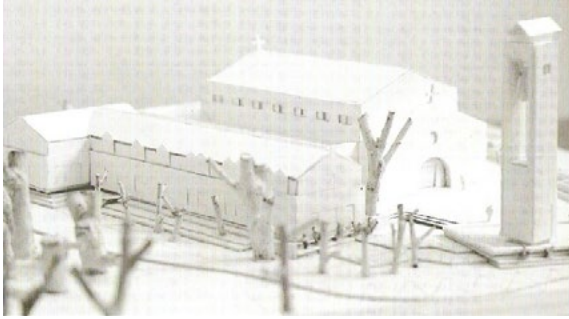
Fig. 12. The Mother of God of Fatima church, arch. Andrzej
Nowakowski (1996–2005). Source: M. Kłopotowski

Source: M. Kłopotowski

W okresie tym wzniesiono również nową kaplicę zakonną Sióstr Misjonarek Św. Rodziny przy ul. Zielnej (autor: arch. Maciej Citko, realizacja 2002–2004) oraz przystosowano na potrzeby kościoła (kościół garnizonowy pw. św. Jerzego) obiekt dawnego warsztatu wojskowego przy ul. Kawaleryjskiej (autor: arch. arch. Andrzej Porażko, Robert Misiuk, realizacja 1999–2000).

POCZĄTEK XXI WIEKU

W roku 2004 rozstrzygnięto konkurs na projekt kościoła parafialnego pw. bł. Bolesławy Marii Lament przy ul. Marii Dąbrowskiej w Białymstoku (Ryc. 13.). Parafia, erygowana w roku 2001, obejmuje swym obszarem osiedle Marczuk i Osiedle Młodych. Zwycięski projekt, autorstwa arch. arch. Arkadiusza Koca, Iwony Toczydłowskiej, Piotra Waleszkiewicza i Karola Olechnickiego, zgodnie z intencjami inwestora zakłada stworzenie kameralnego ośrodka życia parafialnego. Wzniesiona świątynia swym układem nawiązuje do bazylikowych, trójnawowych kościołów starochrześcijańskich (Ryc. 14.). W przyszłości kompozycja architektoniczna dopełniona zostanie budynkiem parafialnym oraz dominującą nad całością założenia wolno stojącą wieżą. Powściągliwa bryła świątyni zrealizowana została z ciemnej, nietynkowanej cegły. Na jej tle wyróżniają się nieliczne detale kamienne. Silnie akcentowany portal wejściowy, osadzony centralnie w monumentalnej fasadzie, wprowadza do jednoprzestrzennego wnętrza, łączącego w sobie cechy układu centralnego i nawowego. Niskie nawy boczne stanowią tu rodzaj obejścia nawy głównej.

Ryc. 13. Kościół pw. Bł. Bolesławy Lament, makieta projektu konkursowego skierowanego do realizacji, I nagroda, arch. Arkadiusz Koc, arch. Iwona Toczyłowska.

Źródło: *Projekt koncepcyjny świątyni parafii pw. Bolesławy Lament w Białymstoku*,

Rzymskokatolicka Parafia pw. Bł. Bolesławy Lament w Białymstoku, Białystok 2005, s. 6.

Fig. 13. The Blessed Bolesława Lament's church, Conceptual project diorama, I Award, arch. Arkadiusz Koc, I. Toczyłowska, Source: Roman Catholic Congregation of the Blessed Bolesława Lament booklet, Białystok 2005, s. 6.

Ryc. 14. Kościół pw. Bł. Bolesławy Lament, arch. Arkadiusz Koc, arch. Iwona Toczyłowska (2004–2009).

Źródło: M. Kłopotowski

Fig. 14. The Blessed Bolesława Lament's church, arch. Arkadiusz Koc, arch. Iwona Toczyłowska (2004–2009).

Source: M. Kłopotowski

Na terenie Białegostoku wznoszonych jest obecnie siedem kolejnych świątyń:

– Kościół pw. św. Karola Boromeusza (Ryc. 15.) przy ul. Pułaskiego na terenie osiedla Nowe Miasto (parafię erygowano w roku 1997). Budowę kościoła według projektu arch. Michała Bałasa rozpoczęto w roku 2001. Nowa świątynia, podobnie jak wcześniejsze prace tego autora, ma uzyskać stylistykę barokową, dodatkowo rozbudowaną o wątki secesyjne.

– Kościół pw. Zwiastowania Najświętszej Marii Panny przy ul. Raginisa według projektu arch. Andrzeja Kiluka.

– Kościół pw. NMP Królowej Rodzin przy ul. NMP Królowej Rodzin, na terenie osiedla Bacieczki (parafię erygowano w roku 1997). Budowę tej świątyni, utrzymanej w konwencji neogotyckiej) rozpoczęto w roku 2003. Autorem projektu jest arch. Krystyna Kakareko.

– Kościół pw. Przemienienia Pańskiego przy ul. Klepackiej na terenie dzielnicy Starosielce (parafię erygowano w roku 1997). Budowę według projektu arch. Andrzeja Nowakowskiego rozpoczęto roku 2001.

– Kościół pw. NMP Nieustającej Pomocy przy ul. Czarnej Hańczy (Ryc. 16.), na terenie osiedla Bagnówka (parafię erygowano w roku 1998). W roku 2000 wzniesiono tu kaplicę stanowiącą kościół dolny świątyni zaprojektowanej przez arch. Andrzeja Nowakowskiego.

– Kościół pw. św. Józefa, ul. św. Józefa na terenie osiedla Pieczurki (Ryc. 17.) (parafię erygowano w roku 2001). Postmodernistyczna świątynia z licznymi detalami historycznymi zaprojektowana przez arch. Arkadiusza Koca i arch. Lecha Żendziana jest w trakcie realizacji.

– Kościół pw. św. Ojca Pio przy ul. Mickiewicza (Ryc. 18.) (parafię erygowano w roku 2002). Świątynia jest w trakcie wznoszenia.

Większość z obecnie wznoszonych świątyń zaprojektowali architekci-autorzy już istniejących obiektów sakralnych na terenie miasta.

Ryc. 15. Kościół pw. św. Karola Boromeusza,
arch. Michał Bałasz, proj. 2000.

Źródło: M. Kłopotowski

Fig. 15. Saint Carl Boromeo's church, arch. Michał Bałasz, project of 2000. Source: M. Kłopotowski

Ryc. 16. Kościół pw. NMP Nieustającej Pomocy,
arch. Andrzej Nowakowski, proj. 2000.

Źródło: M. Kłopotowski

Fig. 16. Maria of the Incessant Help church, arch. Andrzej Nowakowski, project of 2000. Source: M. Kłopotowski

Ryc. 17. Kościół pw. św. Józefa,
arch. Arkadiusza Koca i Lecha Żendziana.

Źródło: M. Kłopotowski

Fig. 17. Saint Józef's church, arch. Arkadiusz Koc and Lech Żendzian. Source: M. Kłopotowski

Ryc. 18. Kościół pw. św. Ojca Pio,
arch. Adam Suflński.

Źródło: www.pio.bialystok.opoka.org.pl

Fig. 18. Saint Father Pio's church, arch. Adam Suflński. Source: www.pio.bialystok.opoka.org.pl

Na terenie Białegostoku działa ponadto sześć nowych parafii, które erygowano po roku 2000, a które nie rozpoczęły jeszcze prac związanych z budową swych świątyń.

– parafia św. Jana Chrzciciela przy ul. Stoczni Gdańskiej na osiedlu Dojlidy Górne, erygowana w roku 2001 – parafia korzysta z tymczasowej murowanej kaplicy, wzniesionej w roku 2004.

– parafia św. Faustyny Kowalskiej, przy ul. Mikołajczyka, erygowana w roku 2001 – parafia korzysta z tymczasowej murowanej kaplicy, wzniesionej w roku 2004.

– parafia św. Rafała Kalinowskiego przy ul. Nowosielskiej, erygowana w roku 2002 – parafia korzysta z tymczasowej drewnianej kaplicy, wzniesionej w latach 2003–2004.

- parafia św. Krzysztofa przy u. Polnej, erygowana w roku 2002 – parafia korzysta z tymczasowej kaplicy o konstrukcji stalowej.
- parafia erygowana św. Anny, przy ul. Mazowieckiej, erygowana w roku 2003 – parafia korzysta z dzierżawionego budynku przedszkolnego.
- parafia św. Floriana przy ul. Hanki Ordonówny, erygowana w roku 2005 – parafia korzysta z istniejącego budynku pierwotnie o przeznaczeniu handlowo-usługowym.

PIŚMIENNICTWO

- Dobroński, A., 2001 *Białystok, historia miasta*, Zarząd Miasta Białegostoku, Białystok.
- Kubasik A., 2008. *Kościół Białegostoku*, Pomorska Oficyna Wydawniczo-Reklamowa, Bydgoszcz.
- Lechowski, A., 2006. *Białystok przewodnik historyczny. Ulica Lipowa*, Kurier Poranny, Białystok.
- Kucza-Kuczyński K., 1991. *Nowe Kościoły w Polsce*, Instytut Wydawniczy PAX, Warszawa.
- Sawicki, P., Pasek, A., Andruk, P., 2007. *Białystok. Początek wieku*, Kreator, Białystok.
- Twarowski, M., 1985. *Metoda Projektowania kościoła*, Wydawnictwa Rady Prymasowskiej Budowy Kościołów Warszawy, Warszawa.
- Skreczka A., 1998. *Spis kościołów i duchowieństwa Archidiecezji Białostockiej*, Wydział Duszpasterstwa Kurii Metropolitalnej Białostockiej, Białystok.
- Zarębska, T., 2004. *Genius loci w projektach Oskara Sosnowskiego*, [w:] *Oskara Sosnowskiego świat architektury. Twórczość i dzieła*, Oficyna Wydawnicza Politechniki Warszawskiej, Warszawa.
- Żychowska, M. J., 2006. *Powojenna architektura sakralna*, [w:] *Architektura sakralna w kształtowaniu tożsamości kulturowej miejsca*, Wydawnictwo Politechniki Lubelskiej, Lublin.

ARCHITECTURE OF BIAŁYSTOK CHURCHES PART II. CONTEMPORARY TIMES (1980–2010)

Abstract. This publication presents contemporary realizations of Białystok architecture of Roman Catholic churches, starting from 1980s till the end of the first decade of 21st century. Large-area churches, characteristic for the PPR (PRL) 1980s “thaw” as well as the newest implementations are among the presented objects. These realizations, constituting the most numerous of the group of temples, show trends and tendencies changing in the architecture of churches of the last thirty years.

Keywords: Białystok, Roman Catholic churches, contemporary sacred architect

WPŁYW LOKALIZACJI CARSKICH KOSZAR NA STRUKTURĘ PRZESTRZENNĄ WYBRANYCH MIAST WOJEWÓDZTWA PODLASKIEGO

Dorota Gawryluk

Wydział Budownictwa i Inżynierii Środowiska, Politechnika Białostocka

Faculty of Civil and Environmental Engineering, Białystok University of Technology

e-mail: d.gawryluk@pb.edu.pl

Streszczenie. W artykule omówiono wpływ lokalizacji carskich koszar na strukturę urbanistyczną wybranych miast województwa podlaskiego oraz współczesny stan zachowania ich czytelności w przestrzeni ośrodków. Przeanalizowano stan zachowania: struktury przestrzennej koszar, prawosławnych obiektów sakralnych oraz zabudowy murowanej.

Słowa kluczowe: carskie koszary, zabytkowe koszary, cerkiew domowa, cerkiew pułkowa

WSTĘP

Przełom wieku XIX i XX zaowocował w przestrzeni wybranych miast obszaru współczesnego województwa podlaskiego (wówczas guberni augustowskiej, łomżyńskiej i grodzieńskiej) lokalizacją rozległych zespołów zabudowy, kompleksów obiektów o znacznej kubaturze. Z jednej strony były to fabryki, z drugiej zaś carskie koszary. Lokalizowane zgodnie z obowiązującymi wówczas regułami (zazwyczaj w niedalekiej odległości od miast, jeśli chodzi o koszary lub w powiązaniu ze zbiornikami wody niezbędnej w procesie produkcji, jeśli chodzi o fabryki), wpłynęły znacząco na funkcjonowanie tych ośrodków zarówno w okresie założenia, jak i w późniejszych dekadach. W artykule został rozważony wątek wpływu lokalizacji carskich koszar na strukturę urbanistyczną miast i współczesnego stanu zachowania ich czytelności w przestrzeni ośrodków.

CEL BADAŃ

Celem badań jest wykazanie, że czytelność układu przestrzennego byłych carskich koszar jest zachowana w różnym stopniu, w wybranych miastach północno-wschodniej Polski (Augustów, Białystok, Grajewo, Łomża, Suwałki, Szczuczyn, Zambrów). W związku z tym, dawne tereny wojskowe mają różne znaczenie i wpływ na obecną strukturę tych miast. Wiedza na temat historycznych uwarunkowań kompozycji urbanistycznej rozległych zespołów koszarowych, pozwoli na odczytanie zachowanych reliktyw układu przestrzennego jednych przypadków lub świadomą, współczesną kontynuację drugich.

STAN BADAŃ

Zagadnienie związane z wpływem układu przestrzennego carskich koszar na strukturę urbanistyczną miast jest dotychczas słabo zbadane. W literaturze naukowej brak na ten temat samodzielnych opracowań. Informacje związane z badanymi treściami występują sporadycznie,

wzmiankowane jako zagadnienie tła historycznego, uzupełnienia ważnych wydarzeń historycznych z zakresu historii politycznej czy gospodarczej¹.

Wybrane opracowania dotyczą architektury cerkiewnej przełomu XIX i XX wieku². W sporadycznych wypadkach opisana jest historia miejscowości z okresu „carskiego garnizonu”³. Pojedyncze zespoły koszarowe doczekały się opracowań o charakterze konserwatorskiego studium historyczno-urbanistycznego⁴. Zagadnienia dotyczące architektury i urbanistyki carskich koszar reprezentowane są w literaturze tematu dotychczas tylko wycinkowo i w wąskich zakresach⁵.

W ostatnich latach wydane zostały monografie poświęcone historii wybranych garnizonów wojska polskiego stacjonujących w okresie dwudziestolecia międzywojennego w byłych carskich koszarach⁶.

-
- 1 Dobroński A. Cz., 2012. *Historia Białegostoku*, Fundacja Sąsiedzi, Białystok;
  - Dobroński A. Cz., Dudziński T., 2009. *Region grajewski w XIX wieku*, Materiały z konferencji naukowej Grajewo 6.06.2008, Łomża-Grajewo;
  - Dolistowska M., 2009. *W poszukiwaniu tożsamości miasta. Architektura i urbanistyka Białegostoku w latach 1795–1939*, Rozprawy Naukowe nr 177, Biblioteka Architektury i Urbanistyki, Oficyna Wydawnicza Politechniki Białostockiej, Białystok;
  - Dudziński T., Sychowicz K., 2010. *Dzieje powiatu grajewskiego*, Starostwo Powiatowe w Grajewie i Grajewska Izba Historyczna, Grajewo;
  - Kopciała J., 2005. *Suwałki miasto nad Czarną Hańczą*, Wydawnictwo Hańcza, Suwałki;
  - Paszkiewicz P., 1999. *W służbie Imperium Rosyjskiego 1721–1917*, PAN, Warszawa;
  - Szlaszyński J., Makowski A., 2007. *Augustów. Monografia historyczna*, wydawca Urząd Miejski w Augustowie, Augustów.
  - 2 Cynalewska-Kuczma P., 2004. *Architektura cerkiewna Królestwa Polskiego narzędziem integracji z Imperium Rosyjskim*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań;
  - Januskiewicz A., 2009. *Cerkwie wojskowe w Królestwie Polskim*, Architektura kultur lokalnych pogranicza- pogranicze Polski, Litwy, Białorusi i Ukrainy t. II, Oficyna Wydawnicza Politechniki Białostockiej, Białystok, s. 65–72;
  - Sokół K., Sosna A., 2003. *Kopuły nad Wisłą. Prawosławne cerkwie w centralnej Polsce w latach 1815–1915*, MID Synergia, Moskwa;
  - Sokół K., Sosna A., 2011. *Cerkwie w centralnej Polsce 1815–1915*, Fundacja Sąsiedzi, Białystok;
  - Sosna G., Troc-Sosna A., 2002. *Zapomniane dziedzictwo. Nie istniejące już cerkwie w dorzeczu Biebrzy i Narwi*, Orthdruk, Białystok.
  - 3 Kowalski T., 2013. *W Sierpcu za cara. Śladami rosyjskiego garnizonu*, Towarzystwo Przyjaciół Ziemi Sierpeckiej, Sierpc.
  - 4 Tomecka B., 1996. *Zespół koszarowy przy ul. Bema. Studium historyczno-przestrzenne opracowane na zlecenie Podlaskiego Oddziału Straży Granicznej im. gen. Dym. H. Minkiewicza*, Pracownia Dokumentacji i Konserwacji Zabytków, Białystok;
  - Tomecka B., 1995. *Zespół koszarowy przy ul. Kawaleryjskiej. Studium historyczno-przestrzenne opracowane na zlecenie 18 Brygady Zmotoryzowanej*, Pracownia Dokumentacji i Konserwacji Zabytków, Białystok.
  - 5 Gawryluk D., 2014. *Readability of historic green foundations in post-tsarist barracks in selected cities in north-eastern Poland / Czytelność zabytkowych ciągów zieleni w pocarskich koszarach wybranych miast Podlasia*, Technical Transactions, Y. 111, iss. 6-A, s. 43–55;
  - Gawryluk D., 2014. *Przyszłość architektury historycznej obiektów i przestrzeni pocarskich koszar w Suwałkach i Zambrowie*, Przyszłość architektury pod red. E. Przesmyckiej i E. Trockiej-Leszczyńskiej, Wrocławskie Wydawnictwo Naukowe ATLA2, Wrocław, s.185–196.
  - 6 Dąbrowski J., 2011. *71 Pułk Piechoty. Zarys historii i udział w wojnie obronnej 1939 r.*, Miejski Ośrodek Kultury w Zambrowie, Zambrów;
  - Dobroński A. Cz., Skłodowski L., 2008. *2 Pułk Ułanów Grochowskich im. gen. Dwernickiego 1917–1939. Dzieje i tradycje*, Muzeum Okręgowe w Suwałkach, Suwałki;
  - Ochał A., 2009. *Batalion Korpusu Ochrony Pogranicza “Suwałki” 1927–1939*, Muzeum Okręgowe w Suwałkach, Suwałki, s. 40–55;
  - Szczepański K., 2004. *14 Dywizjon Artylerii Konnej*, wyd. Ośrodek Badań Historii Wojskowej Muzeum Wojska w Białymstoku i Stowarzyszenie “Formacje Graniczne”, Białystok;
  - Strenkowski J., 2010. *Garnizon Zambrów*, wyd. Miejski Ośrodek Kultury w Zambrowie i Regionalna Izba Historyczna, Zambrów 2010;
  - Szlaszyński J., 2015. *1 Pułk Ułanów Krechowieckich im. Plk. Bolesława Mościckiego*, wydawca Muzeum Okręgowe w Suwałkach, Augustów-Suwałki.

Dostępne są materiały archiwalne w postaci rysunków, planów, dokumentów dotyczących działalności funkcjonowania koszar w poszczególnych ośrodkach, zgromadzone w polskich archiwach państwowych (Łomża, Suwałki, Białystok). Autorka wykorzystała informacje z materiałów archiwalnych, uzyskanych podczas kwerendy w Rosyjskim Państwowym Archiwum Historyczno-Wojskowym w Moskwie⁷. Źródła dotychczas niewykorzystywane w badaniu struktury przestrzennej carskich koszar w ujęciu historyczno-urbanistycznym stanowią zbiory historycznych map udostępniona na platformie MAPSTER⁸.

OPIS BADAŃ

W celu stwierdzenia zachowania czytelności układów przestrzennych zabytkowych koszar we współczesnej strukturze urbanistycznej wybranych miast, przeprowadzono porównanie dostępnych map historycznych badanego regionu oraz planów miast z okresu końca XIX wieku i I połowy XX wieku do map współczesnych tych ośrodków⁹. Potwierdziło ono stan zachowania historycznej struktury kompleksów w stosunku do współczesnego układu ulic (*pattern structure*)¹⁰ (Tab. 1).

Tabela 1. Zachowanie czytelności planów carskich koszar w strukturze miasta
Chart 1. Preservation of readability of the tsarist barracks plans in the city structure

Miasto	Nazwa pułku	Lokalizacja koszar względem miasta XIX/XX w.	Lokalizacja i czytelność koszar w strukturze miasta XX/XXI w.
Augustów	104. Ustiużewski Pułk Piechoty	poza miastem, str. pñ, (tory kolejowe) ¹¹	Włączone w granice miasta, choć w stosunku do jego struktury oddzielone terenami leśnymi, zachowana duża czytelność
Białystok	61. Włodzimierski Pułk Piechoty	obrzeżnie – str. pñ (szosa strategiczna) ¹²	Włączone w granice miasta, okolice ul. Wołodujowskiego, brak czytelności
	64. Kazański Pułk Piechoty	obrzeżnie – str. pñ (tory kolejowe, Dworzec Poleski) ¹³	Włączone w granice miasta, ul. Traugutta, zachowana czytelność części obrzeżnych ulic

7 W 2013 r. autorka odbyła kwerendę w Rossijskim Gosudarstwiennym Wojenno-Istoriczeskim Archiwie w Moskwie.

8 Mapy topograficzne regionu udostępniane przez MAPSTER www.mapster.pl – jednolite środowisko integrujące zbiory kartograficzne opublikowane na różnych stronach internetowych. Do projektu należą trzy główne internetowe składnice map: Archiwalne Mapy Pomorza Gdańskiego, Archiwum Map Wojskowego Instytutu Geograficznego 1919–1939 i Archiwum Map Zachodniej Polski. Szczególnie ciekawe dla autora mapy zostały udostępnione na w/w stronie w maju 2015, pochodzą ze zbiorów The Library of Congress, Washington, DC, USA i dotyczą wybranych obszarów zachodniej granicy Cesarstwa Rosyjskiego z przełomu XIX i XX w.

9 Wykorzystano mapy dostępne na platformie MAPSTER oraz materiały dostępne w zbiorach Państwowego Archiwum w Suwałkach, Państwowego Archiwum w Łomży oraz ryciny reprodukowane w dostępnej literaturze tematu.

10 Kostof S., 1991. *The city shaped. Urban patterns and meanings through history*, Thames and Hudson, Londyn.

11 Mapa: 11777827 @ Новая Топографическая Карта Западной России 1:84 000 (1880-ca 1935), rok wydania: 1915, dostępna na http://www.mapywig.org/m/Russian_and_Soviet_maps/series/084K/XVII13_ARCHIWUM_WIG_VIII.1915.jpg, dostęp: 01.06 2015;

15308 @ WIG – Mapa Szczegółowa Polski 1:25 000 (1929–1939), rok wydania: 1939, dostępna na http://www.mapywig.org/m/WIG_maps/series/025K/P33-S36-D_1939.jpg, dostęp: 01.06. 2015.

12 Mapa: 11777809 @ Новая Топографическая Карта Западной России 1:84 000 (1880-ca1935), rok wydania: 1915, dostępna na http://www.mapywig.org/m/Russian_and_Soviet_maps/series/084K/XIX14_ARCHIWUM_WIG_I.1915.jpg, dostęp: 01.06. 2015.

13 Ibidem.

	12. Mariampolski Pułk Dragonów	Obrzeżnie – str. pld-zach. (szosa strategiczna, Bażantarnia) ¹⁴	Włączone w granice miasta, ul. Bema, zachowana duża czytelność
	Charkowski Pułk Dragonów 4. Pułk Ułanów Charkowskich	poza miastem – str. pld (tory kolejowe, Sloboda) ¹⁵	Włączone w granice miasta, ul. Kawaleryjska, zachowana duża czytelność
Grajewo	Nowotroicki Jekatierinosławski Pułk Dragonów	Obrzeżnie – str. Pld-wsch. (tory kolejowe) ¹⁶	Włączone w granice miasta, częściowa czytelność
Łomża	13. Bełozierski Pułk Piechoty, 14. Ołoniecki Pułk Piechoty, Wołyński Pułk Dragonów	Obrzeżnie, str. Pld. (tory kolejowe) ¹⁷	Włączone w granice miasta, Al. Legionów, zachowana duża czytelność
Suwałki	2. Pskowski Pułk Lejbgwardii	Obrzeżnie, str. ptn ¹⁸	Włączone w granice miasta, ul. Pułaskiego, zachowana duża czytelność
	5. Strzelecka Brygada	Obrzeżnie, str. pld. ¹⁹	Włączone w granice miasta, ul. Wojska Polskiego, zachowana duża czytelność
	2. Lejbhusarski Pawłogrodzki Pułk	Obrzeżnie koło dworca kolejowego ²⁰	Włączone w granice miasta, ul. Sejneńska, zachowana duża czytelność
Szczuczyn	Dragoński Pułk Kozaków	Obrzeżnie, str. ptn-zach. ²¹	Włączone w granice miasta, ul. Grunwaldzka, brak czytelności
Zambrów	15. Szliselburski Pułk Piechoty	Obrzeżnie – str pld ²²	Włączone w granice miasta, Al. Woj. Pol., zachowana duża czytelność
	16. Ładozski Pułk Piechoty	Obrzeżnie – str pld ²³	Włączone w granice miasta, Al. Woj. Pol., zachowana duża czytelność
	4. Artyleryjska Brygada	Obrzeżnie – str pld ²⁴	Włączone w granice miasta, Al. Woj. Pol., zachowana częściowa czytelność, przebieg obrzeżnych ulic

---

14 Ibidem.

15 Ibidem.

16 Маpa: 11777830 @ Новая Топографическая Карта Западной России 1:84 000 (1880-ca1935), rok wydania: 1916, dostępna na http://www.marywig.org/m/Russian_and_Soviet_maps/series/084K/XVII-12_ARCHIWUM_WIG_III.1916.jpg, dostęp: 01.06. 2015.

17 Маpa: 11777811 @ Новая Топографическая Карта Западной России 1:84 000 (1880-ca1935), rok wydania: 1914, dostępna na: http://www.marywig.org/m/Russian_and_Soviet_maps/series/084K/XIXI-11_X.1914.jpg, dostęp: 01.06. 20152015.

18 Маpa: 11777825 @ Новая Топографическая Карта Западной России 1:84 000 (1880-ca1935), rok wydania: 1916, dostępna na http://www.marywig.org/m/Russian_and_Soviet_maps/series/084K/XV-13_ARCHIWUM_WIG_III.1916.jpg, dostęp: 01.06. 2015.

19 Ibidem.

20 Ibidem.

21 Маpa: 11777830 @ Новая Топографическая Карта Западной России 1:84 000 (1880-ca1935), rok wydania: 1916, dostępna na http://www.marywig.org/m/Russian_and_Soviet_maps/series/084K/XVII-2_ARCHIWUM_WIG_III.1916.jpg, dostęp: 01.06. 2015

22 Маpa: 1762697 @ Новая Топографическая Карта Западной России 1:84 000 (1880-ca1935), rok wydania: 1914, dostępna na http://www.marywig.org/m/Russian_and_Soviet_maps/series/084K/XX-12_XI.1914.jpg, dostęp 01.06. 20152015.

23 Ibidem.

24 Ibidem.

Oceniano także zachowanie murowanej zabudowy koszar ze szczególnym uwzględnieniem obiektów sakralnych (cerkwi pułkowych wolno stojących i domowych), które programowo były akcentowane w przestrzeni koszar, jednocześnie stanowiąc dominanty w odniesieniu do sąsiadujących z koszarami miast²⁵. Ta analiza pozwoliła na ocenę zachowania czytelności koszar w odniesieniu do trzeciego wymiaru, struktury przestrzennej miast, a nie tylko ich planów. (Tab. 2)

Ze względu na okres dzielący nas od czasu wznoszenia koszar, badano zachowanie zabudowy murowanej. Budynki drewniane lub drewniano-murowane dotwały do naszych czasów tylko w pojedynczych wypadkach, co jest warunkowane mniejszą trwałością zastosowanego materiału (a zwłaszcza braku odpowiedniej jego konserwacji).

Tabela 2. Zachowanie czytelności zabudowy carskich koszar w strukturze miasta
Chart 2. Preservation of readability of the tsarist barracks buildings in the city structure

Miasto	Nazwa pułku	Cerkiew XIX/XX w.	Zachowanie murowanej, historycznej zabudowy koszar w XX/XXI w.
Augustów	104. Ustiużewski Pułk Piechoty	Cerkiew pułkowa pw. Św. Mikołaja Cudotwórcy	Obecnie kościół pw. Matki Boskiej Częstochowskiej, część budynków murowanych i murowano-drewnianych zachowana
Białystok	61. Włodzimierski Pułk Piechoty		Zabudowa koszar nie zachowana
	64. Kazański Pułk Piechoty	Cerkiew pułkowa pw. Kazańskiej Ikony Matki Bożej	Obecnie kościół, zabudowa koszar nie zachowana
	12. Mariampolski Pułk Dragonów	Cerkiew drewniana – zaadaptowany pawilon wystawowy	Cerkiew nie istnieje, murowana zabudowa koszar dobrze zachowana
	Charkowski Pułk Dragonów 4. Pułk Ułanów Charkowskich	Cerkiew pułkowa p.w.	Obecnie kościół pw. św. Stanisława, murowana zabudowa koszar dobrze zachowana
Grajewo	Nowotroicki Jekatierinosławski Pułk Dragonów	cerkiew domowa pw. Św. Trójcy	Cerkiew nie istnieje, zachowane pojedyncze obiekty murowane
Łomża	13. Bełozierski Pułk Piechoty	cerkiew domowa pw. Św. Mikołaja Cudotwórcy, koszary na przedmieściach Łomży. Wyświęcona w 1895. Przed cerkwią stała dzwonnica.	Cerkwie domowe nie istnieją, murowana zabudowa koszar dobrze zachowana
	14. Ołoniecki Pułk Piechoty	cerkiew domowa pw. Św. Apostołów Piotra i Pawła, w centrum miasta. Nad wejściem do cerkwi była dobudowana dzwonnica. Cerkiew mieściła 800 osób	
	Wołyński Pułk Dragonów	cerkiew domowa	

25 Paszkiewicz P., 1999. *W służbie Imperium Rosyjskiego 1721–1917*, PAN, Warszawa, s. 66, 95–96.

Suwałki	2. Pskowski Pułk Lejbgwardii	cerkiew domowa w koszarach	Obecnie kaplica katolicka Ośrodka Odnowy w Duchu Świętym, murowana zabudowa koszar dobrze zachowana
	5. Strzelecka Brygada	Św. Aleksandra Newskiego 1904 – wyświęcenie. Mogła pomieścić 2000 osób.	Obecnie kościół pw. Św. Apostołów, murowana zabudowa koszar dobrze zachowana
	2. Lejbhusarski Pawłogrodzki Pułk	1900- wzniesiono cerkiew pułkową. Murowana z ośmioboczną drewnianą kopułą i kamienna dzwonnica.	W 20-leciu międzywojennym cerkiew zamieniona na skład materiałów. 60. XX w. – rozebrano pozostałość murów, murowana zabudowa koszar dobrze zachowana
Szczuczyn	Dragoński Pułk Kozaków 4. Pułk Kozaków Dońskich	cerkiew domowa pw. Św. Mikołaja Cudotwórcy	Cerkiew nie istnieje, zabudowa koszar nie zachowana
Zambrów	15. Szlisluburski Pułk Piechoty	cerkiew domowa pw. Matki Bożej Włodzimierskiej	Cerkiew domowa nie istnieje, murowana zabudowa koszar dobrze zachowana
	16. Ładożski Pułk Piechoty	cerkiew domowa pw. Św. Apostołów Piotra i Pawła	Cerkiew domowa nie istnieje, murowana zabudowa koszar dobrze zachowana
	4. Artyleryjska Brygada		Zachowane pojedyncze obiekty murowane

WYNIKI BADAŃ

Na podstawie przeprowadzonej analizy zachowania czytelności planów koszar (Tab. 1) potwierdzono, iż we wszystkich badanych przypadkach, koszary wznoszone były na przełomie XIX i XX w. zgodnie z obowiązującymi wówczas przepisami, poza miastami lub w bliskim sąsiedztwie ich granic. Na przestrzeni lat przez te miasta zostały wchłonięte. Ośrodki rozwijały się w kierunku wojskowych kompleksów, a następnie “oblewały” istniejącą już strukturę urbanistyczną koszar nowymi kwartałami i dzielnicami. Czytelność planów koszar zachowana została zazwyczaj dzięki nowej strukturze komunikacyjnej ulic zharmonizowanej z zastanym schematem przestrzennym koszar. W wielu wypadkach nowy układ ulic nie jest identyczny z historycznym. W stosunku do dawnego dogęszcza go w schemacie ortogonalnym, zgodnie z głównymi kierunkami kompozycyjnymi układu koszar²⁶. Wyjątek stanowi zespół koszarowy w Białymstoku (61. Włodzimierski Pułk Piechoty) zlokalizowany dawniej w okolicach ul. Wołodyjowskiego. Jego czytelność uległa pełnemu zatarciu, ze względu na całkowitą przebudowę obszaru koszar i kwartałów z nimi sąsiadujących po II wojnie światowej. Analogiczna sytuacja miała miejsce także w Szczuczynie. W Zambrowie (4. Brygada Artyleryjska, Al. Wojska Polskiego) i Białymstoku (61. Włodzimierski Pułk Piechoty, ul. Traugutta) został zachowany jedynie obrys obrzeżny dawnych koszar z powodu istotnej zmiany funkcji obszaru, wynikającej ze zniszczenia w całości lub w bardzo dużej części dawnej zabudowy koszarowej. Przeprowadzone porównanie zachowania czytelności zabudowy murowanej carskich koszar (Tab. 2) potwierdziło, że w momencie wznoszenia kompleksów wojskowych były one programowo wyposażane w cerkwie domowe lub wolno stojące tzw. cerkwie pułkowe lub garnizonowe. W większości wypadków (9 z 14) świątynie prawosławne nie dotrwały do

26 Można tu zauważyć zachowanie wzoru urbanistycznego – kodu genetycznego (*urban pattern*) układu przestrzennego carskich koszar we współczesnej tkance badanych miast, podobnie jak działo się to np. ze starożytną strukturą „castrum romanum” w wielu miastach, którym początek dał obóz rzymski.

czasów współczesnych. Zostały rozebrane w dwudziestolecie międzywojennym lub uległy zniszczeniu po II wojnie światowej. Zachowane obiekty kultowe (5 z 14) zostały przekształcone w kościoły i kaplice katolickie, w związku z czym zmieniono ich formę architektoniczną (usunięto kopuły, usunięto częściowo lub całkowicie detale elewacji, zmieniono hełmy wież, zmieniono wystrój wnętrz). Zachowane cechy dawnej architektury cerkiewnej są nieliczne, zazwyczaj odnoszą się do proporcji bryły budynków, czy nieusuniętych detali obramień okien i drzwi. Świątynie zachowujące współcześnie czytelny kontekst z zespołami koszarowymi to jedynie: obecny kościół Św. Apostołów (ul. Wojska Polskiego, Suwałki), kościół św. Stanisława (ul. Kawaleryjska, Białystok) i kościół pw. Matki Boskiej Częstochowskiej (Augustów). Bardzo istotne znaczenie dla czytelności koszar ma stan zachowania ich zabudowy murowanej. Kompleksy ceglanych obiektów dają ogłąd przestrzeni urbanistycznej zabytkowych zespołów wojskowych (ciągi pierzei, wnętrza ulic i dawnych placów alarmowych) wewnątrz miast, jak również w sylwecie ośrodków, stanowiąc istotny, rozległy element panoram (Suwałki, Zambrów). Zespoły koszarowej zabudowy murowanej zachowały się 9 spośród 14 badanych kompleksów. Zabytkowe, ceglane budynki są w nich na tyle licznie reprezentowane, że dają czytelność geometrycznego porządku koszar w przestrzeni oraz ich rozległości w stosunku do skali miast. Historyczna zabudowa wojskowa, pomimo że uzupełniana współczesną odbiegającą od stylu architektury zabytkowej, występuje w wystarczającej liczebności, aby można było odczytać spójność tworzonych przez nią kompleksów. Zabudowa koszar nie zachowała się w Białymstoku (61. Włodzimierski Pułk Piechoty, okolice ul. Wołodyjowskiego) i Szczuczynie. W Zambrowie (4. Brygada Artyleryjska, Al. Wojska Polskiego) i Grajewie została zredukowana do pojedynczych obiektów nie dających czytelności przestrzeni większego kompleksu powojkowego. W Białymstoku, Zambrowie i Suwałkach struktury dawnych koszar carskich są szczególnie czytelne w przestrzeni miast ze względu na zwielokrotnioną ich liczbę w ośrodkach. W Augustowie, Białymstoku i Suwałkach dobrze zachowane kompleksy ceglanych budynków wojskowych są potwierdzone także zachowaną lokalizacją świątyni.

PODSUMOWANIE

Badania wpływu lokalizacji carskich koszar na strukturę przestrzenną wybranych miast zostały przeprowadzone poprzez pryzmat analizy czytelności koszar w następujących zakresach: zachowania struktury przestrzennej, zachowania obiektów sakralnych oraz zachowania stanu zabudowy murowanej. Pozwoliły one na potwierdzenie, że w wielu badanych miastach układ urbanistyczny ośrodków stanowi kontynuację układu przestrzennego koszar założonego na przełomie XIX i XX w. Zachowana zabudowa murowana kompleksów wojskowych potwierdza czytelność ich struktury przestrzennej we współczesnej tkance miasta. Dawne cerkwie wojskowe, ze względu na zmianę ich formy oraz obrzebne położenie, zazwyczaj nie są identyfikowane z zespołami koszarowymi.

PIŚMIENNICTWO

- Cynalewska-Kuczma P., 2004. *Architektura cerkiewna Królestwa Polskiego narzędziem integracji z Imperium Rosyjskim*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań.
- Dąbrowski J., 2011. *71 Pułk Piechoty. Zarys historii i udział w wojnie obronnej 1939 r.*, Miejski Ośrodek Kultury w Zambrowie, Zambrów.
- Dobroński A. Cz., Skłodowski K., 2008. *2 Pułk Ułanów Grochowskich im. gen. Dwernickiego 1917–1939. Dzieje i tradycje*, wyd. Muzeum Okręgowe w Suwałkach, Suwałki.
- Dobroński A. Cz., 2012. *Historia Białegostoku*, Fundacja Sąsiedzi, Białystok.
- Dobroński A. Cz., Dudziński T., 2009. *Region grajewski w XIX wieku*, Materiały z konferencji naukowej Grajewo 6.06.2008, Łomża-Grajewo.

- Dolistowska M., 2009. *W poszukiwaniu tożsamości miasta. Architektura i urbanistyka Białegostoku w latach 1795–1939*, Rozprawy Naukowe nr 177, Biblioteka Architektury i Urbanistyki, Oficyna Wydawnicza Politechniki Białostockiej, Białystok.
- Dudziński T., 2009. *9. pułk strzelców konnych 1921–1939*, wydawca Towarzystwo Przyjaciół 9 PSK w Grajewie, Grajewo.
- Dudziński T., Sychowicz K., 2010. *Dzieje powiatu grajewskiego*, wydawca Starostwo Powiatowe w Grajewie i Grajewska Izba Historyczna, Grajewo.
- Gawryluk D., 2014. *Readability of historic green foundations in post-tsarist barracks in selected cities in north-eastern Poland / Czytelność zabytkowych ciągów zieleni w pocarskich koszarach wybranych miast Podlaskia*, Technical Transactions, Y. 111, iss. 6-A, pp. 43–55.
- Gawryluk D., 2014. *Przeszłość architektury historycznej obiektów i przestrzeni pocarskich koszar w Suwałkach i Zambrowie*, Przeszłość architektury pod red. E. Przesmyckiej i E. Trockiej-Leszczyńskiej, Wrocławskie Wydawnictwo Naukowe ATLA2, Wrocław, s.185–196.
- Januszkiewicz A., 2009. *Cerkwie wojskowe w Królestwie Polskim*, Architektura kultur lokalnych pogranicza – pogranicze Polski, Litwy, Białrusi i Ukrainy t. II, Oficyna Wydawnicza Politechniki Białostockiej, Białystok, s. 65–72.
- Kopciala J., 2005. *Suwałki miasto nad Czarną Hańczą*, Wydawnictwo Hańcza, Suwałki.
- Kostof S., 1991. *The city shaped. Urban patterns and meanings through history*, Thames and Hudson, Londyn.
- Kowalski T., 2013. *W Sierpcu za cara. Śladami rosyjskiego garnizonu*, Towarzystwo Przyjaciół Ziemi Sierpeckiej, Sierpc. Mapy topograficzne z przełomu XIX i XX w. oraz I poł. XX w. – www.mapster.pl; wykorzystano dostęp w okresie kwiecień-wrzesień 2015.
- Ochał A., 2009. *Batalion Korpusu Ochrony Pogranicza “Suwałki” 1927–1939*, wyd. Muzeum Okręgowe w Suwałkach, Suwałki.
- Paszkiewicz P., 1999. *W służbie Imperium Rosyjskiego 1721–1917*, Instytut Sztuki PAN, Warszawa.
- Sokół K., Sosna A., 2003. *Kopuły nad Wisłą. Prawosławne cerkwie w centralnej Polsce w latach 1815–1915*, MID Synergia, Moskwa.
- Sokół K., Sosna A., 2011 *Cerkwie w centralnej Polsce 1815–1915*, Fundacja Sąsiedzi, Białystok.
- Sosna G., Troc-Sosna A., 2002 *Zapomniane dziedzictwo. Nie istniejące już cerkwie w dorzeczu Biebrzy i Narwi*, Orthdruk, Białystok.
- Strenkowski J., 2010 *Garnizon Zambrów*, wyd. Miejski Ośrodek Kultury w Zambrowie i Regionalna Izba Historyczna, Zambrów.
- Szczepański K., 2004. *14 Dywizjon Artylerii Konnej.*, wyd. Ośrodek Badań Historii Wojskowej Muzeum Wojska w Białymstoku i Stowarzyszenie “Formacje Graniczne”, Białystok.
- Szlaszyński J, Makowski A., 2007. *Augustów. Monografia historyczna*, wydawca Urząd Miejski w Augustowie, Augustów.
- Szlaszyński J., 2015. *1 Pułk Ułanów Krechowieckich im. Plk. Bolesława Mościckiego*, wydawca Muzeum Okręgowe w Suwałkach, Augustów-Suwałki.
- Tomecka B., 1996. *Białystok. Zespół koszarowy przy ul. Bema. Studium historyczno-przestrzenne opracowane na zlecenie Podlaskiego Oddziału Straży Granicznej im. gen. Dym. H. Minkiewicza*, Pracownia Dokumentacji i Konserwacji Zabytków, Białystok.
- Tomecka B., 1995. *Białystok. Zespół koszarowy przy ul. Kawaleryjskiej. Studium historyczno-przestrzenne opracowane na zlecenie 18 Brygady Zmotoryzowanej*, Pracownia Dokumentacji i Konserwacji Zabytków, Białystok.

THE INFLUENCE OF TSARIST BARRACKS'S LOCATION ON URBAN STRUCTURE (URBAN PATTERN) OF CHOSEN CITIES OF PODLASKIE PROVINCE

Abstract: The paper presents the influence of tsarist barracks's location on urban structure of chosen cities of Podlaskie province. The main purpose of work, was to present readability of historical complex in contemporary cities structure (urban pattern). There was analysed state of keeping: the urban structure, the Orthodox temples and barracks's brick buildings.

Key words: tsarist barracks, historical barracks, home Orthodox church, regimental Orthodox church

WSPÓŁCZESNE MODERNIZACJE ZABYTKOWYCH ZESPOŁÓW KOSZAROWYCH – ANALIZA WYBRANYCH REALIZACJI NA TERENIE POLSKI

Dorota Gawryluk

Wydział Budownictwa i Inżynierii Środowiska, Politechnika Białostocka

Faculty of Civil and Environmental Engineering, Białystok University of Technology

e-mail: d.gawryluk@pb.edu.pl

Streszczenie. W artykule zaprezentowano przykłady zrealizowanych w Polsce modernizacji zabytkowych zespołów koszarowych. Zaprezentowano przykłady dawnych zespołów powojkowych, których funkcja została współcześnie zmieniona. Podjęto próbę uporządkowania w/w estetycznych działań projektowych, prowadzonych w ostatnich dekadach na dwie zasadnicze grupy: inspirowanych kontekstem historycznym i wpisujących się weń oraz wybijających się z zabytkowego tła nowoczesną formą akcentów i detali.

Słowa kluczowe: zabytkowe koszary, modernizacja, rewaloryzacja

WSTĘP

Częścią spuścizny okresu zaborów na terenach polskich są licznie zachowane zespoły koszarowe¹.

W XIX wieku wznoszone zazwyczaj na obrzeżach miast, na przestrzeni lat zostały przez te ośrodki wchłonięte i współcześnie często stanowią ich wewnętrzne dzielnice. Kompleksy pokoszarowe stanowią zwarte zespoły urbanistyczne dzięki czemu są czytelne w strukturze przestrzennej ośrodków i podobnie jak antyczne obozy rzymskie „*castrum romanum*” świadczą o minionej epoce w dziejach miast². Współczesne losy zabytkowych koszar są bardzo różne od świadomego zniszczenia (budynek koszarowy przy Łazienkach Królewskich w Warszawie, 2011), do rewitalizacji mającej na celu stworzenie z koszar nowego symbolu miasta (Poznań, Gdańsk Wrzeszcz, Elk). Dotyczą całego spektrum działań od zniszczenia, do tworzenia nowej jakości przestrzeni honorującej historię miejsca. Realizacje ostatnich dekad dotyczące modernizacji zabytkowych zespołów koszarowych na terenie Polski można podzielić na dwie grupy: ze względu na zmianę funkcji oraz na zmianę bryły obiektów. Historia trzech zaborów czytelna w różnych formach architektonicznych zabytkowych zespołów, nie predestynuje żadnego

---

1 Król A., 1936. *Budownictwo wojskowe 1918–1935. Historia, przepisy, zasady, normy*, t. 1, Zakłady Drukarskie Galewski i Dau w Warszawie, Warszawa;

Holewiński M., 1996. *Atlas Twierdzy Kraków. Koszary Arcyksięcia Rudolfa*, seria I, tom 6, Kraków;

Urbaniak M., 2012. *Leszczyńskie koszary z lat 1901–1905 na planach budowlanych Archiwum Państwowego w Lesznie*, Leszno;

Wiraszka M., 2008. *Rozwój przestrzenny i zabudowa miast Guberni Podolskiej w czasach Imperium Rosyjskiego*, Neriton, Warszawa;

Kalina T., 2014. *Wojskowe nieruchomości zabytkowe znane i nieznanne*, Biuro Infrastruktury Specjalnej, Wojskowe Centrum Edukacji Obywatelskiej, Warszawa;

Paszkiewicz P., 1999. *W służbie Imperium Rosyjskiego 1721–1917*, Instytut Sztuki PAN, Warszawa.

2 Benevolo L., 1988. *The history of the city*, The MIT Press, Cambridge Massachusetts;

Ostrowski W., 2001. *Wprowadzenie do historii budowy miast. Ludzie i środowisko*, OWPW Warszawa.

rodzaju do szczególnej nowej funkcji³. Należy podkreślić, że mimo, iż obiekty są związane z trudnym okresem w dziejach Polski (były symbolicznym manifestem władzy zaborców), to współcześnie w większości wypadków nie są odczytywane pejoratywnie. Wpisały się w krajobraz tożsamości poszczególnych regionów Polski oraz dziedzictwa zaakceptowanego przez społeczeństwo.

MODERNIZACJA FUNKCJONALNA

Skala zespołów po dawnych koszarach predestynuje je do rewaloryzacji i przeznaczenia na obiekty o bogatych programach funkcjonalnych. W 2007 r. ukończono adaptację i przebudowę koszar przy ul. Ułańskiej, Wojskowej i Wyspiańskiego w Poznaniu (dawne koszary 15 Pułku Ułanów Poznańskich). Arch. Sławomir Rosolski, odwołując się do nadrzędności tożsamości miejsca, w procesie projektowania tego kompleksu, wykorzystał koncepcje zagadnień odwrotnych w celu wkomponowania nowej funkcji w zastaną historyczną formę⁴. City Park jego autorstwa to założenie urbanistyczne (apartamenty, biura, hotel, galeria handlowa, lokale usługowe). Realizacja została wyróżniona nagrodą Jana Baptysty Quadro (2009). W 2009 r. biuro CDF Architekci wykonało projekt rewitalizacji obszaru po dawnej fabryce Modena, która znajdowała się na terenie kolejnego zespołu zabytkowych koszar w Poznaniu. Projekt Modena Park mieści obiekty o funkcji mieszkalnej, handlowej, usługowej i biurowej. Na uwagę zasługuje fakt, iż autorzy programowo połączyli obszar nowego osiedla z tkanką miasta, poprzez sieć przejść dostępnych dla wszystkich, nie tylko dla mieszkańców modernizowanych budynków. „*Scalenie w spójny kompleks historycznych zabudowań, starego drzewostanu oraz współczesnej architektury stworzy unikalną część miasta*”.⁵ W Olsztynie w latach 2006–2014 zrewitalizowano wg projektu architektów z pracowni Dżus GK Architekci dziewiętnastowieczny zespół powojaskowy nadając mu jednocześnie nazwę Koszary Park. W dawnych koszarach artylerii powstały mieszkania oraz powierzchnie przeznaczone na biura, handel i usługi⁶. W gdańskim Wrzeszczu prowadzona jest obecnie, przez firmę Hossa, inwestycja obejmująca ponad 20 ha powierzchni po dawnych koszarach Czarnych Huzarów. Projekt jest dziełem architektów z Pracowni Projektowej GI Hossy kierowanej przez Marcina Woyciechowskiego⁷. Realizacja przebiega etapami (inwestor wykupił teren w 2005, pierwsze budynki oddano do użytkowania w 2012 r.). Zabudowa zabytkowa została uzupełniona o liczne nowe obiekty. Bogaty program funkcjonalny uzupełnia zabudowę mieszkaniową o biura, usługi, handel oraz obiekty kultury. Ideą projektantów jest, aby dzielnica była przystosowana głównie do ruchu pieszego.

Politechnika Krakowska od kilkudziesięciu lat funkcjonuje w dawnych koszarach Arcyksięcia Rudolfa znajdujących się przy ul. Warszawskiej w Krakowie. Kolejne obiekty uczelni

-
- 3 Bętkowski R., 2011. *Dragoni z Olsztyna. Dzieje formacji i koszar*, Imago Mundi, Olsztyn;
 Bogdanowski J., 1996. *Architektura obronna w krajobrazie Polski*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa-Kraków;
 Król A., 1936. *Budownictwo wojskowe 1918–1935. Historia, przepisy, zasady, normy.*, t. 1, Zakłady Drukarskie Galewski i Dau w Warszawie, Warszawa;
 Holewiński M., 1996. *Atlas Twierdzy Kraków. Koszary Arcyksięcia Rudolfa*, seria I, tom 6, Kraków;
 Kowalski T., 2013. *W Sierpcu za cara. Śladami rosyjskiego garnizonu*, Towarzystwo Przyjaciół Ziemi Sierpeckiej, Sierpc.
- 4 Rosolski S., 2014. *City Park- tożsamość miejsca w mieście w aspekcie zagadnień odwrotnych*, Zeszyty Naukowe Politechniki Poznańskiej. Architektura i Urbanistyka, 31, s. 19–30.
- 5 cdf.net.pl/modena-park-w-poznaniu.html, dostęp 5.05.2015.
- 6 www.bryla.pl/bryla/1,85301,17557888,Olsztyn_dawne_koszary_wojskowe, dostęp: 5.05.2015.
- 7 trojmiasto.gazeta.pl/trojmiasto/1,35636,7151329,Artysci_chca_zamienic_dawne_koszary_w_sale_wystaw.html, dostęp: 3.04.2015.

są sukcesywnie poddawane modernizacji⁸. Na uwagę zasługują budowle tj. Kotłownia, Areszt, czy oddana do użytku w 2014 r. Działownia, w których poza dbałością o utrzymanie czytelności zabytkowej formy, zachowano także dawne nazwy w celu podkreślenia historycznego charakteru miejsca (Ryc. 1). Budynki poszczególnych wydziałów (Wydział Inżynierii Łądowej, Wydział Inżynierii Elektrycznej i Komputerowej, Wydział Architektury) są poddawane modernizacji (nadbudowane piętra, dobudowane klatki schodowe, piony wind) (Ryc. 2). Warte podkreślenia są także zabiegi uczelni w celu uporządkowania zieleni i zachowania czytelności głównego placu alarmowego dawnych koszar – obecnie wewnętrznego dziedzińca ze skwerem. Detale urbanistyczne tj. bramy i ogrodzenia, tablice informacyjne, popiersie Tadeusza Kościuszki usytuowane na głównej osi kompozycyjnej założenia przypominają dawną wojskową historię miejsca (Ryc. 3 i 4)⁹.

Ryc. 1. Politechnika Krakowska – Kotłownia.

Źródło: D. Gawryluk

Fig. 1. Kraków University of Technology – boiler house. Source: D. Gawryluk

Ryc. 2. Politechnika Krakowska – budynek główny.

Źródło: D. Gawryluk

Fig. 2. Kraków University of Technology Main building. Source: D. Gawryluk

Ryc. 3. Politechnika Krakowska – popiersie

Tadeusza Kościuszki na tle Wydziału Arch.

Źródło: D. Gawryluk

Fig. 3. Kraków University of Technology – Tadeusz Kosciuszko's sculpture bust Source: D. Gawryluk

Ryc. 3. Politechnika Krakowska – detal ogrodzenia

Źródło: D. Gawryluk

Fig. 3. Kraków University of Technology – Detail of the fence Source: D. Gawryluk

Wydział Nauk Społecznych Uniwersytetu Wrocławskiego (Wrocław, ul. Koszarowa) także funkcjonuje w dawnych koszarach. Charakterystyczne detale wejść do poszczególnych budynków świadczą o współczesnej ich modernizacji. W Tarnowie dawne tzw. Górne Koszary zostały przystosowane do potrzeb Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej¹⁰. Konkurs na koncepcję ich zagospodarowania wygrał w 1995 r. zespół architektów krakowskich w składzie: Małgorzata

8 Holewiński M., 1996. *Atlas Twierdzy Kraków. Koszary Arcyksięcia Rudolfa*, seria I, tom 6, Kraków, s. 1–2.

9 Wielgus K. i in., 2010. *Koncepcja zagospodarowania terenu Politechniki Krakowskiej przy ulicy Warszawskiej – na Centrum Muzealno-Edukacyjne*, Kraków, maszynopis opisu do w/w koncepcji udostępniony przez autora.

10 Krupiński A., 2000. *Dzieje i architektura tzw. Górnych Koszar obecnej siedziby Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej w Tarnowie*, Tarnów.

i Marcin Włodarczykowie, Janusz Sepioł, Katarzyna Oleksińska i Wojciech Piekturn. Zespół pod kierownictwem prof. Andrzeja Kadłuczki opracował studium historyczno-architektoniczne i stało się ono podstawą wykonania projektu realizacyjnego restauracji i adaptacji dawnych koszar, który następnie został przygotowany pod kierownictwem arch. Janusza Dziduszki przez Wielobranżowe Biuro Projektów¹¹. Na potrzeby uczelni zostały zaadaptowane także dawne koszary carskie znajdujące się przy ul. Batorego w Skierniewicach. Inwestycja została wyróżniona, jako „Modernizacja Roku 2011” w konkursie, któremu patronowały m.in. Ministerstwo Infrastruktury i Ministerstwo Edukacji Narodowej¹². W pocarskich koszarach swoje miejsce znalazł kampus Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej w Skierniewicach¹³. Funkcja uczelni została wpisana w zabytkowy kompleks zgodnie z zasadą honorowania wartości historycznych miejsca. Wartościowym przykładem obiektu pokoszarowego, obszaru zaboru austriackiego, przystosowanego do funkcji wystawienniczej jest Muzeum Armii Krajowej w Krakowie funkcjonujące w zrewaloryzowanym obiekcie od 2011 r., zrealizowane według projektu pracowni Air Jurkowsy Architektki¹⁴. Budynek klubu 14. Suwalskiego Dywizjonu Artylerii Przeciwpancernej in. Marszałka Józefa Piłsudskiego w Suwałkach w pierwszej dekadzie XXI w. został odrestaurowany i przystosowany do celów m.in. wystawienniczych¹⁵. „Stałą wystawę muzeum historii i tradycji żołnierzy Suwalszczyzny” eksponowaną wewnątrz budynku, uzupełnia ekspozycja dział prezentowana na działce klubu.

„Brama Mazur” to zrewitalizowany obszar po dziewiętnastowiecznych pruskich koszarach położonych w centrum Elku. Biuro architektoniczne CDF w 2011 r. opracowało dla tej lokalizacji dokumentację obiektów centrum handlowego, kina, restauracji połączonych przestrzeniami publicznymi placów¹⁶. Zgodnie z koncepcją projektantów zabytkowe budynki pokoszarowe nadają indywidualny charakter projektowanej przestrzeni uzupełnionej o współczesną architekturę. Zrewitalizowany zespół obiektów, jako symbol regionu, funkcjonuje od 2014 r. W Ostródzie tzw. „Białe Koszary” wzniesione w latach 1913–1927, po II wojnie światowej aż do 2001 roku były użytkowane przez wojsko polskie. Po renowacji (2009–2013) są siedzibą Sądu Rejonowego i Prokuratury oraz Starostwa Powiatowego, a także Centrum Użyteczności Publicznej, w którym jest miejsce dla 50 organizacji pozarządowych¹⁷. W Świnoujściu obok urzędów administracji publicznej (po rewaloryzacji), w zespole dawnych koszar funkcjonują także miejski ośrodek kultury z teatrem (po rewaloryzacji), szkoła, część budynków pełni funkcję mieszkalną.

MODERNIZACJA FORMALNA

Wśród polskich przykładów współcześnie rewaloryzowanych obiektów koszarowych, podobnie jak w zagranicznych realizacjach, możemy wyróżnić dwa podejścia ze względu na traktowanie historycznej wartości obiektów. W pierwszej grupie mieszczą się obiekty, w których działania nową formą kontrastują z zabytkowym tłem. Drugą grupę stanowią realizacje, w których wartość historyczna obiektów jest nadrzędna, a nowe wtrącenia nie konkurują z zabytkową formą budowli. Modernizacja formy i przestrzeni koszar jest szczególnie czytelna

11 Ibidem, s. 18–19.

12 <http://leszektrebski.pl/?project=dawne-koszary-carskie>, dostęp: 8.05.2014.

13 <http://www.pwsz.skierniewice.pl/pl-pl/galeria/campus/budynki.aspx>, dostęp: 20.10.2015.

14 Wielgus K., Żaba T., Springwald R., 2013. *Muzeum Armii Krajowej i Politechnika Krakowska – dobre sąsiedztwo: Ku czci żołnierzy Polski Podziemnej*, [w:] Nasza Politechnika, 2, s. 3–8.

15 Kalina T., 2014. *Wojskowe nieruchomości zabytkowe znane i nieznanne*, Biuro Infrastruktury Specjalnej, Wojskowe Centrum Edukacji Obywatelskiej, Warszawa, s. 118–123.

16 cdf.net.pl/galeria-handlowa-brama-mazur-w-elku.html, dostęp: 5.05.2015.

17 Iwaniec M., 2013. „Białe Koszary” w Ostródzie, *Renowacje i Zabytki* 4, s. 148–152.

w nowych zespołach z dominującą funkcją mieszkalną, realizowanych w Gdańsku Wrzeszczu i Poznaniu (City Park, Modena Park). W skali urbanistycznej, wybrane nowe obiekty stanowią silne akcenty, wyróżniające się w regularnej dawnej strukturze. W Ełku skala zabytkowych budynków jest kontynuowana w zespole „Bramy Mazur” wysokością, tektoniką elewacji oraz kolorystyką prostopadłościennych form centrum handlowego. W skali obiektów czytelne są współczesne wtrącenia w postaci detali skonstrastowanych z historycznym tłem, np. nadbudowana wyoblonym, przeszklonym przekryciem, kondygnacja z basenem w korpusie głównego budynku kompleksu, czy przeszklony łącznik budynków przerzucony nad ulicą w City Park w Poznaniu. W Suwałkach w dawnych carskich koszarach przy ul. Dwernickiego, jeden z budynków został zaadaptowany na hotel „Loft 1898” wg projektu Atelier ZETTA z Białegostoku. Obiekt został otwarty w 2015 r. (Ryc.5.). Do historycznej budowli dobudowano od frontu współczesne skrzydło, a na korpusie hotelu zrealizowano detale akcentujące główne wejście i wybrane narożniki. Pomimo tych działań wartości historyczne obiektu są nadal czytelne.

Ryc. 5. Hotel „Loft 1898” w Suwałkach – budynek hotelu
Źródło: A. Stankiewicz
Fig. 5. Hotel “Loft 1898” in Suwalki – hotel’s building Source: A. Stankiewicz

Ryc. 6. Hotel „Loft 1898” w Suwałkach – detal
Źródło: A. Stankiewicz
Fig. 6. Hotel “Loft 1898” in Suwalki – detail Source: A. Stankiewicz

W kompleksie Koszary Park w Olsztynie nowe funkcje wpisano w obiekty tak, aby w jak największym stopniu zachować czytelność historycznej przestrzeni urbanistycznej oraz formy architektonicznej. Podobne podejście charakteryzuje modernizację Białych Koszar w Ostródzie. Przykład Muzeum Armii Krajowej w Krakowie pokazuje, iż udana rewitalizacja zabytkowego obiektu, daje mu nowe życie i jednocześnie „przywraca” wartość historyczną zdegradowanemu obiektowi. Muzeum jest jednocześnie czytelnym eksponatem. Podobną rolę pełnią także Kotłownia, Areszt i Działownia – zrewaloryzowane obiekty Politechniki Krakowskiej, które w zachowanej lub zrekonstruowanej formie wraz z kontekstem zabytkowych obiektów uczelni przywołują historię miejsca – dawnych koszar Arcyksięcia Rudolfa.

PODSUMOWANIE

Modernizacje koszar są czytelne głównie w formie metamorfozy zabytkowych obiektów. Pierwsza prezentowana postawa projektowa, honorująca nadrzędną wartość historyczną, skutkuje subtelnymi interwencjami zharmonizowanymi z kontekstem dawnych kompleksów zabudowy. W drugiej grupie działań zabytkowe obiekty stają się materiały przekształcaną. Często mamy do czynienia nawet ze spektakularną metamorfozą. Nowy obiekt, element czy detal kontrastuje z historycznym tłem, wyróżnia się i zwraca na siebie uwagę. W większości zaprezentowanych przykładów zachowano czytelność wartości historycznej obiektów.

PIŚMIENNICTWO

- Benevolo L., 1988. *The history of the city*, The MIT Press, Cambridge Massachusetts.
- Bętkowski R., 2011. *Dragoni z Olsztyna. Dzieje formacji i koszar*, Imago Mundi, Olsztyn.
- Bogdanowski J., 1996. *Architektura obronna w krajobrazie Polski*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa-Kraków.
- Holewiński M., 1996 *Atlas Twierdzy Kraków. Koszary Arcyksięcia Rudolfa*, seria I, tom 6, Kraków.
- Holewiński M., 2000 *Atlas Twierdzy Kraków. Koszary kawalerii w Kobierzynie*, seria I, tom 6, Kraków.
- Iwaniec M., 2013. „Białe Koszary” w Ostródzie, *Renowacje i Zabytki* 4, s. 148–152
- Kalina T., 2014. *Wojskowe nieruchomości zabytkowe znane i nieznanne*, Biuro Infrastruktury Specjalnej, Wojskowe Centrum Edukacji Obywatelskiej, Warszawa.
- Kowalski T., 2013. *W Sierpcu za cara. Śladami rosyjskiego garnizonu*, Towarzystwo Przyjaciół Ziemi Sierpeckiej, Sierpc.
- Król A., 1936. *Budownictwo wojskowe 1918–1935. Historia, przepisy, zasady, normy.*, t. 1, Zakłady Drukarskie Galewski i Dau w Warszawie, Warszawa.
- Krupiński A. B., 2000. *Dzieje architektura tzw. Górnych Koszar obecnej siedziby Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej w Tarnowie*, Tarnów.
- Ostrowski W., 2001. *Wprowadzenie do historii budowy miast. Ludzie i środowisko*, OWPW Warszawa.
- Paszkiewicz P., 1999. *W służbie Imperium Rosyjskiego 1721–1917*, Instytut Sztuki PAN, Warszawa.
- Podruchny G., 2013. *Król i jego twierdze. Fryderyk Wielki i pruskie fortyfikacje stałe w latach 1740–1786*, Napoleon V, Oświęcim 2013.
- Podruchny G., 2011. *Twierdza od wewnątrz. Budownictwo wojskowe na Śląsku w latach 1740–1806*, Zabrze.
- Rosolski S., 2014. *City Park- tożsamość miejsca w mieście w aspekcie zagadnień odwrotnych*, Zeszyty Naukowe Politechniki Poznańskiej. Architektura i Urbanistyka 31, s. 19–30.
- Skrobot W., 2010. *Historyczne zespoły pokoszarowe w Ostródzie, woj. warmińsko-mazurskie – rewitalizacja, zmiana funkcji czy rozbiór?*, Kraków.
- Urbaniak M., 2012. *Leszczyńskie koszary z lat 1901–1905 na planach budowlanych Archiwum Państwowego w Lesznie*, Leszno.
- Wielgus K., Żaba T., Springwald R., 2013. *Muzeum Armii Krajowej i Politechnika Krakowska – dobre sąsiedztwo: Ku czci żołnierzy Polski Podziemnej*, Nasza Politechnika, 2, s. 3–8.
- Wielgus K. i in., 2010. *Koncepcja zagospodarowania terenu Politechniki Krakowskiej przy ulicy Warszawskiej – na Centrum Muzealno-Edukacyjne*, maszynopis opisu koncepcji udostępniony przez autora, Kraków.
- Wiraszka M., 2008. *Rozwój przestrzenny i zabudowa miast Guberni Podolskiej w czasach Imperium Rosyjskiego*, Neriton, Warszawa.

ŹRÓDŁA INTERNETOWE

- trojmiasto.gazeta.pl/trojmiasto/1,35636,7151329,Artysci_chca_zamienic_dawne_koszary_w_sale_wystaw.html, dostęp: 3.04.2015
- www.bryla.pl/bryla/1,85301,17557888,Olsztyn_dawne_koszary_wojskowe, dostęp: 5.05.2015
- http://ostroda.wm.pl/139308,50-organizacji-pozarządowych-trafi-do-koszar.html#axzz3dg5AnPfG, dostęp: 20.09.2015
- http://www.renowacjeizabytki.pl/index.php?option=com_content&view=article&id=298%3Aaqbiae-koszaryq-w-ostrodzie&catid=9%3Aartykuy-techniczne&Itemid=1, dostęp: 3.10.2015
- cdf.net.pl/modena-park-w-poznaniu.html, dostęp: 5.05.2015
- http://leszektrebski.pl/?project=dawne-koszary-carskie, dostęp: 8.05.2014
- http://www.pwsz.skierniewice.pl/plpl/galeria/campus/budynki.aspx, dostęp: 20.10.2015

CONTEMPORARY MODERNIZATIONS OF HISTORICAL BARRACKS
COMPLEXES – CHOSEN EXAMPLES REALISED IN POLAND

Abstract: The article presents examples of last decades modernizations of historical Polish barracks complexes. There are presented historical ansambles, which military function was changed to a different one. Author tried to group the designer activities of architects: first inspired by historical context, when new object become to be a part of background and second, when new form is contrasted toward the background.

Key words: historical barracks, modernization, revaluation

CMENTARZ WOJENNY PRZY UL. BIAŁEJ W LUBLINIE – PROBLEMATYKA OCHRONY ZABYTKU

Halina Landecka

Wydział Budownictwa i Architektury, Katedra Architektury, Urbanistyki i Planowania Przestrzennego,
Politechnika Lubelska

Faculty of Civil Engineering and Architecture,
Department of Architecture, Urban and Spatial Planning, Lublin University of Technology

e-mail: h.landecka@pollub.pl

Streszczenie. Cmentarz wojenny przy ul. Białej w Lublinie położony w zespole cmentarzy: komunalnego, katolickiego, ewangelickiego i prawosławnego został założony w związku z koniecznością zapewnienia pochówków żołnierzy poległych podczas I wojny światowej. Projekt cmentarza o regularnym układzie grobów i alej, z kaplicą cmentarną na osi powstał w 1917 w austriackiej pracowni architektonicznej. W kolejnych latach cmentarz nadal zapełniał się grobami żołnierzy, ale także pojawiały się groby członków rodzin wojskowych, a w latach władzy ludowej – zasłużonych działaczy państwowych.

Obok prostych grobów ziemnych z krzyżami pojawiły się murowane pomniki i współczesne grobowce. Regularny układ został zakłócony, nie użytkowana od lat 70. kaplica popadła w ruinę, cmentarz przejęła pod zarządek gmina Lublin. Prace restauratorskie zostały podjęte w latach 2007–2009 z inicjatywy mec. Jerzego Kielbowicza. Przeprowadzono kapitalny remont kaplicy, konserwację polichromii zdobiących wnętrza oraz detali architektonicznych. Kwatery wojskowe, główne aleje, zieleń zostały w części uporządkowane. Konieczne jest opracowanie planu rewitalizacji całego cmentarza wojennego w celu uczynienia jego historycznego układu i zabytkowych wartości.

Słowa kluczowe: cmentarz wojenny, ochrona zabytków, restauracja

Cmentarz wojenny przy ul. Białej w Lublinie znajduje się w obrębie lubelskiego zespołu cmentarzy położonych między ul. Lipową, Wiercińskiego, Głęboką, Raabego i Obrońców Pokoju. Zespół ten obejmujący cmentarze: komunalny, rzymsko-katolicki, ewangelicki, prawosławny, został wpisany do rejestru zabytków województwa lubelskiego 29 stycznia 1985 r. pod nr A/889. Cmentarz wojenny funkcjonuje dziś pod nazwą cmentarza wojskowego i włączony jest w obręb cmentarza komunalnego zarządzanego przez gminę – miasto Lublin.

Historia cmentarza wojennego sięga roku 1914. Jego założenie wiązało się z koniecznością zapewnienia miejsca pochówku żołnierzy poległych w wojnie armii Austro-Węgier z bolszewikami. W wyniku działań wojennych prowadzonych w latach 1914–16 na terenie Lubelszczyzny wielu żołnierzy zginęło bezpośrednio w boju, część z nich w wyniku odniesionych ran zmarła w szpitalach, m.in. w szpitalu św. Krzyża (obecnie teren Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego) gdzie funkcjonował rosyjski szpital wojskowy¹. Na realizację cmentarza wykorzystane zostały dwie działki: jedna nabyta przez władze austro-węgierskie od Towarzystwa Opieki nad Cmentarzami Rzymsko-Katolickimi i druga skonfiskowana od gminy rosyjskiej². Plan zakładał regularny układ alejek i kwater. Kompozycja oparta została na dwóch osiach – głównej alei dojazdowej z bramą wjazdową od strony północnej i alei prostopadłej do niej, wyznaczającej oś symetrii kaplicy. Decyzją austriackich władz wojskowych, w pracowni Technische Abteilung K.U.K Kreiskomandos in Lublin, opracowany został

---

1 M. Dąbrowski, L. Popik, Cmentarz wojenny przy ul. Białej w Lublinie. Opracowanie historyczno-przestrzenne, Lublin 1999, mps w zbiorach WKZ Lublin, s. 3–15.

2 Cmentarze: „Pod Lipkami” (założony w 1794 roku) oraz prawosławny (założony w 1831 r.) już wówczas funkcjonowały.

szczegółowy projekt budowy kaplicy³. Dokumentacja zawierająca rysunki budowlane (rzuty, przekroje, elewacje) opatrzona jest stemplem pracowni, datą 11.XI.16 i podpisem K. Jedlicki. Materiały archiwalne zachowały się w zbiorach Archiwum Państwowego w Lublinie.

Kaplica wzniesiona została w roku 1917. Budynek ma plan krzyża greckiego z półkolistą absydą od strony zachodniej i dwukolumnowym portykiem zwieńczonym łukiem od wschodu. Pole w półluczu wypełnia przeszklenie stanowiące jednocześnie nadświetle drzwi. Całość dekoracji dopełnia wałek w formie wieńca ze stylizowanych liści dębu, zamknięty zwornikiem z płaskorzeźbą twarzy Chrystusa w koronie cierniowej. Konstrukcja ścian jest ceglana, wnętrze absydy sklepione, nawa przekryta stropem płaskim, dach czterospadowy (namiotowy) pokryty blachą płaską, z sygnaturką na szczycie. Przyziemie budynku obiega niski cokół, a górne partie gzyms kordonowy. Wnętrze kaplicy było pokryte dekoracją malarską i sztukaterijną dostosowaną do charakteru i przeznaczenia obiektu⁴.

Na nowy cmentarz wojenny przeniesione zostały szczątki żołnierzy pochowanych dotychczas na części rzymsko-katolickiej. Utworzono także groby polskich legionistów i żołnierzy włoskich – w 1917 roku odnotowano w archiwach 15 grobów masowych. W latach 1918–19 sprowadzono kolejne ciała – ok. 400 żołnierzy poległych w walkach na wschodzie, w Galicji i na Podlasiu. Żołnierzy chowano w mogiłach ziemnych oznaczonych krzyżami opatrzonymi nazwiskiem i datą (o ile pozwalała na to identyfikacja) lub w mogiłach zbiorowych – bezimiennych.

W 1922 roku cmentarz został przejęty przez Dyрекcję Robót Publicznych – Oddział 5 Grobownictwa Wojennego przy urzędzie wojewódzkim. Od tego czasu nowy zarządca dopuszczał wprowadzanie grobów żołnierzy zmarłych już w okresie powojennym, a także osób cywilnych z rodzin wojskowych. Tym samym cmentarz z wojennego stał się cmentarzem garnizonowym – szerzej dostępnym.⁵ W roku 1928 uporządkowane zostały mogiły 1900 żołnierzy, wykonano remont kaplicy i domku dozorczy.

W 1934 z inicjatywy Związku Legionów Polskich w Lublinie ufundowany został pomnik pamięci legionistów pierwszej, drugiej i trzeciej brygady, według projektu architekta Tadeusza Witkowskiego. Obelisk umieszczono na kwaterze z grobami legionistów poległych w 1915–16 roku oraz w latach 30. Kompozycja z surowych bloków betonowych zwieńczona jest metalowym zniczem, elewację frontową zdobi orzeł z brązu i napis fundacyjny, na elewacji bocznej umieszczona została granitowa tablica z nazwiskami legionistów.

Po II wojnie światowej nastąpiły dalsze zmiany w zagospodarowaniu terenu cmentarza. Utworzone zostały nowe mogiły zbiorowe partyzantów Armii Krajowej i poległych na Lubelszczyźnie żołnierzy Wojska Polskiego. Od lat 50. XX w. cmentarz wojskowy zarządzany przez Ministerstwo Obrony Narodowej staje się także miejscem pochówku komunistycznych działaczy, funkcjonariuszy Komitetu Bezpieczeństwa Wewnętrznego, Służby Bezpieczeństwa, milicji, osób zasłużonych dla władzy ludowej. Część mogił ulega stopniowym przekształceniom w groby rodzinne. Przypadkowa lokalizacja mogił, wydzielanie z kwater wojskowych nowych miejsc dla pochówków cywilnych powodowało postępujące zacieranie i zniekształcanie starannie zakomponowanego, regularnego układu cmentarza wojennego zaprojektowanego przez władze austriackie w 1916 roku. Groby współczesne, ozdobione typowymi formami pomników granitowych, lastrykowych, otoczone opaskami z bruku, uzupełnione rabatkami i różnej konstrukcji „ławeczkami” trwale zmieniły charakter cmentarza. Mogiły i kwatery wojenne z czasem przestały dominować w jego przestrzeni. Od roku 1965 cmentarz znalazł się pod

---

3 Op.cit., s. 15 i 20.

4 R. Róg, *Sprawozdanie z przeprowadzonych badań sondażowych, II etap –ściany, sztukaterie*, opr. w zbiorach archiwum WKZ w Lublinie.

5 Op. cit. s. 16–18

zarządem służb miejskich i od tego okresu do dziś funkcjonuje wraz z przyległym od wschodu obszarem jako otwarty cmentarz komunalny.

W 1990 roku powstała inicjatywa budowy pomnika ofiar Katynia.⁶ Symboliczna kamienna Mogiła Katyńska, według projektu Lucjana Ociasa i Marka Piątkowskiego, powstała z wykorzystaniem muru cmentarnego i jego bramek. Wmurowano w nią urny z ziemią z Katynia, Ostaszkowa i Miednoje, a na 15 tablicach umieszczono 249 nazwisk oficerów i funkcjonariuszy, którzy pochodzili z Lubelszczyzny i zostali zamordowani w tych obozach. Uroczystości z udziałem ocalałych jeńców odbyły się 30 maja 1993 roku.

Kaplica cmentarna od lat 80. XX w. praktycznie nie była użytkowana i ulegała stopniowej destrukcji. Z inicjatywy mecenasa Jerzego Kiełbowicza – prezesa powstałego Regionalnego Stowarzyszenia Zwolenników Kremacji w Lublinie – w 2007 r. podjęto działania mające na celu wyremontowanie zaniedbanego obiektu. Na podstawie zawartego porozumienia z władzami miasta w pierwszym etapie wykonano ekspertyzę z oceną stanu konstrukcyjnego, która posłużyła do opracowania projektu budowlanego remontu kaplicy. Autorami opracowania byli mgr inż. arch. Stanisław Pilut (branża architektoniczna), mgr inż. Teresa Tatar (branża konstrukcyjna). Wyprzedzająco wykonane zostały badania konserwatorskie wnętrza, które potwierdziły występowanie dekoracji malarskiej i detalu sztukatorskiego. Z wniosków z badań (prowadzonych przez dyplomowanego konserwatora dzieła sztuki Rolanda Roga) wynika, że odsłonięta polichromia w absydzie pochodzi prawdopodobnie z 1929 roku, a zastosowane motywy dekoracyjne nawiązują do ornamentów młodopolskich chętnie stosowanych w okresie międzywojennym.

Prace remontowe objęły kompleksowy zakres robót budowlany przy fundamentach, ścianach, konstrukcji stropu i więźby dachowej. Wymieniono zniszczone pokrycie dachu, tynki, odnowiono elewacje, dokonano reperacji schodów, uporządkowano zieleń wokół kaplicy i wprowadzono nową nawierzchnię z cegły klinkierowej na głównej alejce dojazdowej. W ramach specjalistycznych prac konserwatorskich oczyszczono z wtórnych nawarstwień malowidła w absydzie, wzmocniono strukturalnie i uzupełniono sztukaterie oraz oryginalne wyprawy tynkowe. Kolorystykę wnętrza oparto na wynikach badań. Konserwacji poddana została także przeszklona stolarka i detale drzwi wejściowych oraz sztukateryjna dekoracja arkadowego portyku.⁷ Wyposażenie wnętrza zaprojektowane zostało w nawiązaniu do charakteru obiektu, przy założeniu, że kaplica będzie pełnić rolę ekumenicznego miejsca celi pogrzebowej. Nowy stół ołtarzowy, katafalk i podstawa pod urnę, siedziska, strefa przygotowania celi, organy zostały starannie wkomponowane w odnowioną przestrzeń i dostosowane do różnych form ceremonii. W 2009 roku realizacja została wyróżniona nagrodą „Laur Konserwatorski” w konkursie pod patronatem Generalnego Konserwatora Zabytków, Wojewody Lubelskiego i Marszałka Województwa organizowanym przez Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Lublinie.

Z inicjatywy Stowarzyszenia Zwolenników Kremacji w Lublinie podjęte zostały także prace porządkowe w obrębie cmentarza, roboty remontowe przy północnej części muru ogrodzeniowego, przy nawierzchniach alejek. W najstarszych, austriackich kwaterach wojennych wymienione zostały obrzeża i krzyże, założono nowe trawniki.

W związku ze statutowym celem Stowarzyszenia, w porozumieniu z gminą Lublin, przy alei wschodniej cmentarza zlokalizowano kolumbarium. Dodatkowo na miejsca urnowe wykorzystane zostały także nisze w bramkach wyremontowanego ogrodzenia od strony północnej.

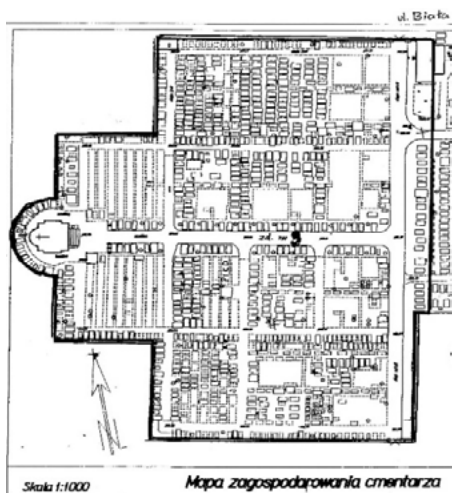
6 Z inicjatywą wystąpił Tadeusz Ruciński, a ideę tę podjął Społeczny Komitet Ochrony Zabytków Cmentarnych przy wsparciu Lubelskiej Rodziny Katyńskiej dane wg Karty Miejsca Pamięci Narodowej aut. K. Gerłowskiej, 1996 r. – w zbiorach archiwum WKZ w Lublinie.

7 Prace prowadził konserwator dzieł sztuki Roland Róg, projekt aranżacji wnętrz wykonała artystka plastyk Halina Kuśnierz.

Ze względu na szczególne wartości historyczne i przestrzenne niemal stuletni zabytkowy cmentarz wojenny (potem wojskowy, a dziś komunalny) wymaga zapewnienia warunków gwarantujących zachowanie jego istotnych cech. Podstawą powinien być projekt rewaloryzacji i starannie opracowany regulamin cmentarza określający warunki i zakresy dopuszczalnych działań w jego obrębie. W 2013 roku zarząd wspomnianego stowarzyszenia podjął wstępne przygotowania do opracowania projektu rewaloryzacji cmentarza i realizacji części prac remontowych i konserwatorskich przed zbliżającą się w 2014 roku setną rocznicą wybuchu I wojny światowej i założenia cmentarza. W oparciu o wytyczne konserwatorskie obejmujące zalecenia dotyczące uczytelnienia kompozycji cmentarza, gospodarki drzewostanem, nawierzchni alej, prac konserwatorskich przy grobach, mogiłach i pomnikach, robót budowlanych przy budynkach i ogrodzeniu, prac porządkowych w obrębie cmentarza i w alei dojazdowej od ulicy Białej, miał powstać projekt docelowych rozwiązań.

Zamierzenie uzyskało pozytywną opinię działającego przy Wojewodzie Lubelskim Wojewódzkiego komitetu Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa, nie spotkało się jednak z uznaniem bezpośredniego zarządcy – Gminy Lublin. Opracowania całościowo obejmujące teren zabytkowego cmentarza do dzisiaj nie powstały.

Prace remontowo-konserwatorskie prowadzone są nadal wyłącznie w wybranych fragmentach założenia i w ograniczonym zakresie. Współczesne nazwanie cmentarza „komunalnym” nie może stanowić podstawy przekreślenia jego wartości historycznych sięgających początku XX wieku.. Cmentarz został założony w roku 1917 jako „wojskowy” (wojenny), znajduje się na nim kilkaset mogił żołnierzy armii polskich, austro-węgierskich, poległych zarówno w I jak i II wojnie światowej, odbywają się na nim ceremonie wojskowe – często z udziałem delegacji zagranicznych. Zabytek wciąż czeka na kompleksowe prace rewaloryzacyjne.

Ryc. 1. Schemat planu cmentarza wojennego przy ul. Białej w Lublinie
Fig. 1. The scheme of war cemetery at Biala street in Lublin

Ryc. 2. Kaplica cmentarna po pracach remontowych przeprowadzonych w roku 2007 – fot. ze zbiorów WKZ w Lublinie
Fig 2. The cemetery chapel after restoration works in 2007, source: WKZ Lublin

Ryc. 3. Fotografia aut. F. Lala z albumu „Valka 1914–1918”
 Fig. 3. Phot. auth.. F. Lala from the album “Valka 1914–1918” gained by Lubelskie Museum

Ryc. 4. Dekoracja wnętrza kaplicy po pracach konserwatorskich – fot. ze zbiorów WKZ w Lublinie
 Fig. 4. Decoration of interior walls in cemetery chapel – after conservation

PIŚMIENNICTWO

Dąbrowski M., Popik L., 1999. *Cmentarz wojenny przy ul. Białej w Lublinie. Opracowanie historyczno-przestrzenne*, mps w zbiorach WKZ Lublin, s.3–15

R.Róg, *Sprawozdanie z przeprowadzonych badań sondażowych, II etap –ściany, sztukaterie*, opr. w zbiorach archiwum WKZ w Lublinie.

WAR CEMETERY AT BIAŁA STREET IN LUBLIN –
MONUMENT PROTECTION ISSUES

Abstract: The war cemetery on Biała Street in Lublin, together with Old Catholic, Orthodox and Evangelic cemeteries are listed as the important monuments in Lublin region. The war cemetery layout was done during the I World War and its design was prepared by Austrian architects in 1917 with typical characteristics for such places: regular form with chapel located on the main axe, perpendicular alley lines and cemetery sections, simplistic graves with crosses and soldiers' names.

During the following years cemetery became transformed to become the communal place with new tombs and monuments founded to commemorate great people, politics and notable families. New forms became dominant destroying old soldiers' graves and cemetery chapel and the original design get out of shape.

In 2007 Mr Jerzy Kiełbowicz – known lawyer from Lublin – started the initiative of renovating the part of old war cemetery. The chapel was fully repaired with all architectural details and interior decoration (polychromic wall painting) preserved, all of the oldest sections with soldier's graves were regulated.

War cemetery on Biała Street still awaits for a capital program of restoration as its historic and memory value ought to be protected and properly preserved.

Key words: war cemetery, monument protection, restoration

PRZYSZŁOŚĆ DOLNOŚLĄSKIEJ ARCHITEKTURY UZDROWISKOWEJ

Marek Piróg, Andrzej Chądryński

Zakład Konstrukcji i Budownictwa Ogólnego, Wydział Architektury Politechniki Wrocławskiej

e-mail: marek.piróg@pwr.edu.pl, andrzej.jerzy.chadzynski@pwr.edu.pl

Streszczenie. Określenie architektura uzdrowiskowa odnosi się do obiektów i terenów zielonych ściśle związanych z realizacją zadań dotyczących lecznictwa uzdrowiskowego [Biesiekierski 1999]. Forma tych obiektów wynika ściśle z funkcji, jaką pełnią w całym tym procesie. Na obszarze Sudetów i Przedgórze Sudeckiego, południowej części województwa Dolnośląskiego występują bogate złoża wód mineralnych. Te źródła oraz warunki mikroklimatyczne były podstawą powstania i rozwoju licznych uzdrowisk na tym terenie. Charakterystyczne obiekty dolnośląskiej architektury uzdrowiskowej takie jak hale spacerowe i pijalnie wód mineralnych, mimo iż trudno jest dostrzec w nich jednolitości stylowej mają zasadnicze znaczenie w zachowaniu tożsamości i obrazu kulturowego tych uzdrowisk. Wszelkie działania podjęte w przyszłości, obejmujące obiekty architektury uzdrowiskowej powinny mieć na uwadze zachowanie ciągłości formalnej i funkcjonalnej w odniesieniu do obszaru uzdrowiska i struktury miasta.

Słowa kluczowe: architektura, obiekt, uzdrowisko, przyszłość

WSTĘP

Określenie architektura uzdrowiskowa odnosi się do obiektów i terenów zielonych ściśle związanych z realizacją zadań dotyczących lecznictwa uzdrowiskowego [Ryc. 1]. Forma tych obiektów wynika ściśle z funkcji, jaką pełnią one w całym tym procesie. Na obszarze Sudetów i Przedgórze Sudeckiego, południowej części województwa Dolnośląskiego, występują bogate złoża wód mineralnych. To jedno z największych bogactw naturalnych tego regionu. Obszar Sudetów i Przedgórze jest wyjątkowo atrakcyjny pod względem krajobrazowym i klimatycznym. Różnorodność form rzeźby terenu od łagodnych pagórkowatych wzniesień porośniętych gęstymi lasami poprzez rozległe doliny do głębokich wąwozów rzek czyni ten obszar niezwykle atrakcyjnym również pod względem turystycznym. Źródła wód mineralnych oraz walory mikroklimatyczne były podstawą powstania i rozwoju licznych uzdrowisk na tym terenie. Charakter i forma powstających obiektów była podporządkowana i wynikała z prowadzenia lecznictwa w oparciu o wody mineralne. Charakterystycznymi obiektami uzdrowisk dolnośląskich są przede wszystkim hale spacerowe, występujące w zdecydowanej większości uzdrowisk na tym obszarze [Ryc. 1].

ARCHITEKTURA UZDROWISKOWA

Większość uzdrowisk zlokalizowanych na terenie województwa dolnośląskiego posiada wieloletnią historię. Najstarsze z nich swe początki datują na XIV, XV wiek. Legendy i podania dotyczące wykorzystania leczniczych wód mineralnych na tym obszarze sięgają nawet starożytności. Zdecydowany rozwój uzdrowisk dolnośląskich rozpoczyna się z chwilą przeprowadzenia badań i udokumentowania leczniczych właściwości wód mineralnych. Pierwsze takie badania przeprowadzono na przełomie XV i XVI. Szczytowy okres rozwoju uzdrowisk dolnośląskich przypada na XIX wiek i trwa w zasadzie nieprzerwanie do wybuchu II wojny światowej. Niektóre z uzdrowisk sudeckich w tym okresie, swoim znaczeniem i popularnością urosły do miana jednych z najbardziej cenionych w tej części Europy. Dopiero okres II wojny światowej zahamował rozwój i działalność uzdrowisk na tym obszarze. Po zakończeniu działań wojennych obszar Sudetów, na którym zlokalizowane są dolnośląskie uzdrowiska, znalazł

się w granicach Polski. Miejscowości uzdrowiskowe znalazły się w nowej rzeczywistości, politycznej i gospodarczej. Działalność uzdrowiskowa w obliczu konieczności zagospodarowania i odbudowy kraju nie była potrzebą pierwszoplanową, jednakże, a miejscowości te nie popadały w ruinę a administracja polska stopniowo zaczęła uruchamiać działalność uzdrowiskową. W każdym okresie rozwoju i działalności zdrojów można wyróżnić okresy znaczącego przyspieszenia jak i stagnacji czy wręcz regresu. Wynikały one z różnych przyczyn, ogólnego stanu gospodarki, sposobu zarządzania, napływu lub braku funduszy na działalność, rozwoju komunikacji i dostępności, proponowanej oferty leczniczej, atrakcyjności turystycznej samej miejscowości, wreszcie większego lub mniejszego zainteresowania ze strony potencjalnych kuracjuszy.

Większość głównych budynków związanych z działalnością uzdrowiskową, które obecnie funkcjonują i są podstawą działalności uzdrowisk dolnośląskich to obiekty z przed II wojny światowej. Poza nielicznymi wyjątkami pochodzą z końca XIX i początku XX wieku. Istniejące obiekty uzdrowiskowe, hale spacerowe, pijalnie wód, zakłady przyrodolecznicze, to najczęściej kolejne obiekty, które powstały, na miejscu wcześniejszych, które z różnych przyczyn nie spełniały już swojego zadania. Rozwój uzdrowisk wymagał unowocześniania i dostosowywania obiektów do zwiększających się wymagań. Często również, prace budowlane wynikały z konieczności odbudowy obiektów uzdrowiskowych zniszczonych w wyniku klęsk żywiołowych, pożarów, powodzi, które nawiedzały te obszary i poszczególne budynki.

Tradycyjna kuracja w uzdrowiskach dolnośląskich oparta jest o wykorzystanie wód mineralnych i ciepłych źródeł. Architektura obiektów uzdrowiskowych jest podporządkowana tym zadaniom. Elementami charakterystycznymi dla zabudowy tych uzdrowisk są hale spacerowe. To najbardziej czytelne obiekty uzdrowiskowe. Ich podłużna forma wynikała głównie z potrzeby zapewnienia kuracjom możliwości schronienia przed niekorzystnymi warunkami atmosferycznymi w czasie spacerów i tradycyjnej kuracji wodami mineralnymi. Obok hal spacerowych, równie ważnymi obiektami w zabudowie uzdrowiskowej są także pijalnie wód mineralnych. Zarówno jedne jak i drugie są rzadko spotykanymi obiektami w innych założeniach funkcjonalnych.

ROZWÓJ UZDROWISK

Działalność uzdrowiskowa zawsze była czynnikiem wpływającym na rozwój obszaru i miejscowości, na terenie, których działały źródła. W związku z eksploatacją leczniczych źródeł powstawały często pierwsze zabudowania, gościńce, zajazdy, pawilony, w których prowadzono zabiegi lecznicze. Z czasem, wieloletnia działalność doprowadziła, szczególnie w uzdrowiskach o bogatych złożach wód mineralnych, do powstania dużych ośrodków leczniczych i miejscowości, w których ta funkcja stała się jedną z dominujących. Architektura uzdrowiskowa była i jest w dużej mierze wyznacznikiem skali zabudowy miejscowości uzdrowiskowych.

Współczesne możliwości inwestycyjne na tych obszarach uzdrowiskowych a w szczególności w ścisłych strefach ochronnych są w znacznym stopniu ograniczone ze względu na ochronę walorów przyrodniczych i leczniczych tych terenów. Nie mniej są to tereny bardzo atrakcyjne chociażby dla budownictwa mieszkalnego, nie tylko jednorodzinne.

Okres urbanizacji uzdrowisk zapoczątkowany w latach 60. XX wieku i trwający do dni dzisiejszych w dużym stopniu wyczerpał możliwości inwestycyjne uzdrowisk nie tylko dolnośląskich, ale i w skali całego kraju [Ryc. 4]. Lata 80. i 90. XX wieku, lata kryzysu gospodarczego, były okresem ograniczonych inwestycji sprowadzających się głównie do budownictwa mieszkaniowego, jednorodzinne.

Ostatnie dekady XX wieku w wyniku trudnej sytuacji gospodarczej i zmian sytuacji własnościowych niektórych obiektów przyniosły zastój, w wyniku czego stan ogólny obiektów uzdrowiskowych uległ pogorszeniu. Szczególnie w miejscowościach uzdrowiskowych, gdzie

ta działalność stanowiła zasadniczą i dominującą funkcję. Szczególnie tam można było dostrzec wpływ koniunktury gospodarczej, w szerokim rozumieniu, na intensywność lecznictwa uzdrowiskowego a tym samym wykorzystanie i stan obiektów architektury uzdrowiskowej.

Ostatnie lata przyniosły ponowne ożywienie i działania, które doprowadziły również do renowacji i modernizacji historycznych, kluczowych dla kurortów dolnośląskich obiektów. Odremontowana została znaczna część budynków uzdrowiskowych i przywrócony został ich dawny charakter. Z ważnych działań należy odnotować między innymi odbudowę pijalni wód mineralnych w Szczawnie-Zdroju, która spłonęła w pożarze w 1992 roku oraz drewnianej hali spacerowej w Długopolu, zniszczonej w wyniku powodzi w 1997 roku.

Odbudowa terenu uzdrowiska w Polanicy, zniszczonych w wyniku dwukrotnej powodzi Podjęte zostały też działania w kierunku modernizacji obiektów sanatoryjnych i wypoczynkowych.

Ryc. 1. Hala spacerowa w Szczawnie –Zdroju,
(fot. M. Piróg)

Ryc. 2. Panorama Szczawnia-Zdrój,
(fot. M. Piróg)

Oprócz działań dotyczących najbardziej kluczowych budynków z punktu widzenia uzdrowisk zmierzających w kierunku przywracania ich wartości historycznych, w ostatnich latach w wielu uzdrowiskach wykonano prace modernizacyjne ciągów pieszych i reprezentacyjnych przestrzeni publicznych w sąsiedztwie obiektów historycznych, obejmujących także tereny zielone. Są to niewątpliwie korzystne działania z punktu widzenia dbałości o wartości architektury uzdrowiskowej w szeroko pojętym obszarze uzdrowiskowym. Charakterystyczne obiekty dolnośląskiej architektury uzdrowiskowej takie jak hale spacerowe i pijalnie wód mineralnych, mimo iż trudno jest doszukać się w nich jednolitości stylowej mają zasadnicze znaczenie w zachowaniu tożsamości i obrazu kulturowego tych uzdrowisk.

Obok murowanych budynków w stylu neoklasycystycznym są konstrukcje drewniane, konstrukcje mieszane murowano-drewniane [Ryc. 2].

Brak jest wykształconego jednolitego stylu nie tylko w odniesieniu do wszystkich uzdrowisk dolnośląskich, ale także w odniesieniu do poszczególnych kurortów. Warto podkreślić, że wiele obiektów posiada cechy architektury reprezentacyjnej [Ryc. 2].

Ryc. 3. Hala spacerowa w Dusznikach-Zdroju,
(fot. M. Piróg)

Rys. 4. Dawna hala spacerowa w Łądku Zdroju,
(fot. M. Piróg)

Obszar miejscowości uzdrowiskowych mimo dużego zagęszczenia zabudowy w latach ubiegłych nadal pozostaje atrakcyjnym terenem inwestycyjnym. Zagrożeniem dla uzdrowisk może być nadmierna i zbyt intensywna nowa zabudowa, nawet osiedli domów jednorodzinnych prowadząca do stopniowej utraty tradycyjnej struktury miejscowości uzdrowiskowych. Wymagania określające warunki inwestowania w miejscowościach uzdrowiskowych, nakładają ograniczenia i eliminują część inwestycji, szkodliwych dla tego, wyjątkowego środowiska. Funkcjonowanie uzdrowisk w warunkach gospodarki rynkowej i coraz większej konkurencji wymaga podnoszenia atrakcyjności oferty uzdrowiska, która mogłaby przyciągnąć jak największą ilość kuracjuszy. Cywilizacyjny rozwój miejscowości nie może doprowadzić do utraty charakterystycznego krajobrazu kulturowego uzdrowisk. Odnosi się to zarówno do obiektów kuracyjnych jak i inwestycji sportowych i handlowych. Planowanie ewentualnych lokalizacji wielkopowierzchniowych obiektów handlowych jak również innych, swoją kubaturą, odbiegających od tradycyjnej zabudowy na terenie miejscowości uzdrowiskowej wymaga odpowiedzialnego podejścia. Racjonalne działania w tym kierunku nie powinny dopuszczać do zmiany zasadniczej funkcji obszaru uzdrowisk i naruszenia równowagi pomiędzy wartościami, jakie niesie tradycyjny charakter uzdrowiska a potrzebami w zakresie uatrakcyjnienia warunków pobytu kuracjuszy oraz rozwoju miejscowości. Obiekty architektury uzdrowiskowej mają w tym zakresie zasadniczą rolę do spełnienia dlatego dbałość o ich stan i modernizację dostosowującą te obiekty do nowoczesnych wymagań należy uznać za priorytetowe z punktu widzenia zachowania wartości kulturowej samych miejscowości uzdrowiskowych oraz ich wartości dla całego regionu.

PODSUMOWANIE

Obiekty architektury uzdrowiskowej mają duże znaczenie dla zachowania tradycyjnego charakteru tych miejscowości. Dbłość o nie jest wyrazem zrozumienia i odpowiedzialności dla zachowania tożsamości miasta. Jednocześnie wobec wyzwań, przed jakimi stają w dzisiejszych warunkach uzdrowiska i miejscowości uzdrowiskowe szczególnych działań wymaga wytyczenie racjonalnych kierunków rozwoju inwestycji, które nie będą powodować degradacji uzdrowisk a w harmonijny sposób będą się wpisywały w jego strukturę. Przyszłością architektury uzdrowiskowej dolnośląskich kurortów powinno być utrwalanie i kontynuacja charakterystycznych dla tych terenów form zabudowy i obiektów uzdrowiskowych. Dotyczy to zarówno istniejących jak i ewentualnych nowych obiektów.

PIŚMIENNICTWO

- Biesiekierski T., Suchodolski J., Trocka Leszczyńska E., 1999. *Architektura na obszarze Sudetów*, Oficyna Wydawnicza Politechniki Wrocławskiej, Wrocław.
- Piróg M., 2012. *Architektura uzdrowiskowa w tożsamości miasta na przykładzie uzdrowisk dolnośląskich*, Zeszyty Naukowe Politechniki Poznańskiej, zeszyt 26, Wydawnictwo Politechniki Poznańskiej. Poznań, s. 73–80.
- Piróg M., 2013. *Wartości architektury uzdrowiskowej w kontekście ochrony krajobrazu uzdrowisk dolnośląskich*. Teka Komisji architektury, Urbanistyki i Studiów Krajobrazowych oddział PAN w Lublinie, Wydawnictwo Uniwersytetu Przyrodniczego w Lublinie, Lublin, IX/3, s. 37–44.
- Węclawowicz-Bilska E., 2012. *Polskie uzdrowiska u progu XXI wieku*, Projektowanie architektury na terenach o szczególnych walorach krajobrazowych i uzdrowiskowych. Oficyna Wydawnicza Politechniki Wrocławskiej, Wrocław, s. 29–42.

THE FUTURE OF LOWER SILESIAN HEALTH RESORT ARCHITECTURE

Summary. The term health resort architecture refers to the facilities and green areas strictly connected to the activities relating to spa treatment [1]. The form of those objects follows the function that it fulfils in the whole process. In the Sudeten Mountains and Sudetian Foothills, the lower part of the Lower Silesian vovoidship, there are rich deposits of mineral waters. These sources and climate conditions were the basis for the creation and development of numerous health resorts in the area. Characteristic elements of the Lower Silesian health resort architecture, such as pedestrian halls and mineral water pump rooms, are essential to the preservation of identity and cultural heritage of these spas. Although it is difficult to see the uniformity in their style.

Key words: architecture, object, health resort, future

ZAPOMNIANY DWÓR GORAJSKICH PRZY UL. BERNARDYŃSKIEJ 12 W LUBLINIE

Krzysztof Janus

Wydział Budownictwa i Architektury, Katedra Architektury Urbanistyki
i Planowania Przestrzennego, Politechnika Lubelska

e-mail: k.janus@pollub.pl

Streszczenie: W pracy opisano skomplikowaną i bujną historię budynku dawnego dworu Gorajskich przy ul. Bernardyńskiej 12 w Lublinie. Uwzględniono powszechnie znane fakty i dokumenty historyczne z życia budynku jak i te dopiero poznane. Przy uwzględnieniu istniejących prac badawczych i projektów oraz oględzin i badań własnych udało się wykonać analizę architektoniczną, z wykonaniem rozwarstwienia i określenia faz przekształceń budynku. Praca ta pozwoliła na umieszczenie dworu Gorajskich jako jednego z zapomnianych ale ciągle zachowanych dworów magnackich powstałych w XVII wieku na lubelskim Zmigrodzie.

Słowa kluczowe: Dwór Gorajskich, badania architektoniczne, wążów przy ul. Bernardyńskiej, ul. Bernardyńska

Artykuł powstał w ramach badań prowadzonych przez autora Uczestnika projektu: „Kwalifikacje dla rynku pracy Politechnika Lubelska przyjazna dla pracodawcy” współfinansowanego przez Unię Europejską w ramach Europejskiego Funduszu Społecznego. Participants of the project: “Qualifications for the labour market – employer friendly university”, cofinanced by European Union from European Social Fund.

HISTORIA BUDYNKU

Pierwsze wzmianki na temat obiektu pochodzą z 1602 r.¹ i mówią o dworze Gorajskich z Goraja². Nie jest pewne kto z rodu nabył dobra lubelskie ale uwzględniając wszystkie zebrane dane, sądzić można, że był nim Adam³. On to zapewne rozpoczął budowę dworu i utworzył jurydękę Gorajszczyzna. Po śmierci swego teścia (Stanisława Słupeckiego – kasztelana lubelskiego) Adam w 1575 obejmuje stanowisko przywódcy kalwinów lubelskich a pięć lat wcześniej udostępnił swoją kamienicę na potrzeby zboru. Sporządzona w 1656 roku lustracja Lublina nie wymienia obiektu. Na tej podstawie można przyjąć, że dwór wzniesiony został pomiędzy 1565, a 1570 rokiem⁴.

Biorąc pod uwagę lokalizację budynku poza murami miejskimi, majątność i stanowiska piastowane przez właściciela można wnioskować, że obiekt w początkowej fazie swego istnienia pełnił funkcję mieszkalno-obronną (podobnie jak zlokalizowany opodal pałac Parysów, czy pałac Sobieskich). Był on traktowany przez Gorajskich jako okazjonalnie wykorzystywana rezydencja w trakcie ważniejszych wydarzeń rangi miejskiej, regionalnej czy krajowej

---

1 B. Winiarczyk, W. Boruch, *Kamienica przy ul. Bernardyńskiej 12 w Lublinie*, Rozpoznanie historyczne, 1994, str. 2.

2 *Rodzina Gorajskich w tym okresie była znana, majątna i sięgała daleko zakresem swych wpływów, piastowała również wyższe stanowiska państwowe* Adam Gorajski (? – 1602 r.), poseł na sejm, deputat do trybunału Koronnego, marszałek sejmiku województwa lubelskiego, przywódca kalwinów lubelskich, Rafał Gorajski (? – 1660r.) – stolnik lubelski, Zbigniew Gorajski (1590–1655), marszałek sejmiku województwa lubelskiego, kasztelan kijowski, kasztelan chełmski, Władysław Rej (1612–1682) – spadkobierca Zbigniewa, wojewoda lubelski.

3 Poseł na sejm, deputat do trybunału Koronnego, marszałek sejmiku województwa lubelskiego, przywódca kalwinów lubelskich, w początkowym okresie był zwolennikiem polityki Jana Zamojskiego, jeździł z nim bronić granic przed Tatarami, później sądził się z nim o dobra biłgorajskie.

4 Na podstawie zastosowanych materiałów i technologii, wydaje się, że obiekt powstał znacznie wcześniej.

oraz jako „serce” jurydyki⁵. Dopiero w miarę awansu społecznego i finansowego obiekt był rozbudowywany i przekształcany, jednak nigdy nie pełnił funkcji siedziby rodowej.

Wiadomym jest, że po śmierci swego teścia Adam Gorajski został przywódcą kalwinów lubelskich, a w 1570 roku udostępnił swoją kamienicę na potrzeby zboru. Nie jest pewne jak wyglądała ona w tym okresie i jak długo służyła na te potrzeby. Przypuszczać można, że funkcja ta wymusiła pewne zmiany i modyfikacje.

Ryc. 1. Fragment Lublina z dzieła Brauna z 1617 r. – strzałką oznaczono możliwą lokalizację obiektu
Fig. 1. Part of the Lublin from Braun's engraving 1617 – the arrow was marked possible location of the object

Po raz pierwszy obiekt został przedstawiony na sztychu Hogenberga/Brauna, wydanym w 1617 r.⁶, jako budynek z dachem dwuspadowy i trójkątnym szczytem, dwoma oknami (prawdopodobnie ponad parterem), oraz podziałem poziomym⁷, był szczytowo lokowany względem ulicy (podobnie jak pozostałe budynki ulicy). Oczywiście istnieje pewne prawdopodobieństwo, że przedstawiony obiekt jest tylko „tłem” dla ogólnego widoku, jednak analogie te nie wydają się być przypadkowe, a odwzorowanie wierne. Układ budynku przedstawiony na sztychu jest adekwatny do układu części „D”.

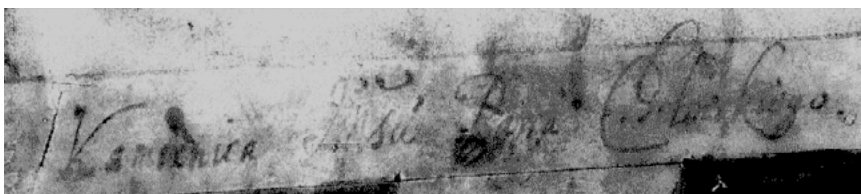
Pierwsze „dokładne” graficzne przedstawienie obiektu zawdzięczamy Karolowi Bekiewiczowi, który ~1649 roku utrwalił na planie tę część Lublina. Dwór ukazany został jako obiekt dwukondygnacyjny z dachem pokrytym dachówką, siedmioosiowy z wydatnym ryzalitem i dwoma niesymetrycznymi skrzydłami, wydaje się być on murowany (Ryc. 2). Od ulicy Królewskiej prowadziła niewielka uliczka nazwana „Ławki Bernardyńskie”, która w początkowym swym biegu przedstawiona została w formie drewnianego trapu, obniżającego się stopniowo,

5 W 1649 r. zajmowała ona powierzchnię ok. 40 a.

6 Rok wydania dzieła znacznie odbiega od daty powstania widoku. Wzorując się tylko opisem odnoszącym się do Marka Sobieskiego wnioskować można, że widok powstał za jego życia, kiedy ten był wojewodą lubelskim (1599–1605). Wiadomym jest również, że Marek kupił dwór, który zapewne przebudował w 1601 roku, co zawęża okres jego powstania na lata pomiędzy 1601, a 1605.

7 Lokalizacja obiektu została określona na podstawie analizy zabudowań poza murami miejskimi, tej części Lublina.

aż do „rynsztoku”, nad którym wiodła drewniana kładka. Autor nie przedstawił w sposób jednoznaczny ukształtowania terenu, jednak wydaje się, że obiekt od ul. Królewskiej oddzielał niewielki wąwóz. Na planie tym przedstawia również granicę jurydyki Gorajsczyzna.

Ryc. 2. Fragment planu K. Bekiewicza z ok. 1649 r. z przedstawieniem omawianego obiektu opisanym jako „Kamienica Imści Pana Chełmskiego”, Dział Zbiorów Specjalnych, WBPL

Fig. 2. Fragment of the Bekiewicz's plan 1649 with object and description „Kamienica Imści Pana Chełmskiego”

Kolejna informacja pochodzi dopiero z XVIII wieku i mówi o dworze Gorajskich na Gorajsczyźnie⁸. Wiadomym jest również, że ostatnim „Gorajskim” właścicielem obiektu był Zbigniew, którego dziedzictwo przeszło w ręce Władysława Reja. Informacja ta w pewnym stopniu sugeruje brak znacznych zmian i przekształceń po zmianie właściciela⁹.

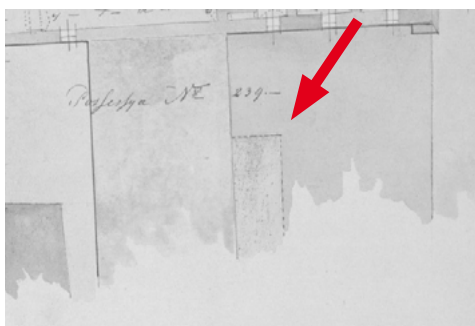
8 Informacja ta stwierdza fakt istnienia obiektu, nie wnosi żadnych danych na temat funkcji, wielkości czy jego wyglądu.

9 Zazwyczaj przy znacznych przekształceniach, obiekt przyjmował nazwę od właściciela, który go przebudował lub w innym stopniu zasłużył się w regionie, czy kraju.

Po raz pierwszy obiekt na planie przedstawił J. N. Łęcki w 1783 r., na znanych jego kopiach z 1802 i 1852 r. budynek ukazany został w formie prostokąta przylegającego do budynku klasztoru ss. bernardynek. Oznaczony jest jako „f 3” z opisem „rudera”.

Planem z ok. 1865 roku ukazuje obiekt z bliżej nieokreślonym ryzalitem/portykiem od frontu.

Przedstawienie wykonane przez A. Lerue z 1857 roku ukazuje niewielki fragment elewacji frontowej. Obiekt jest tylko tłem dla głównego elementu działu, którym jest kościół Bernardynów¹⁰.

Ryc. 3. Fragment planu z zaznaczeniem budynku prawdopodobnie z portykiem (XIX w., oryginał nieznany), strzałką oznaczono „balcony na filarach”

Fig. 3. Fragment of the plan with building, the arrow was marked „balcony on pillars,,

Ryc. 4. Fragment mapy Lublina z zaznaczonym obiektem z ~1852 r. (autor nieznan)

Fig. 4. Fragment map of the Lublina with noted object ~ 1852

Ryc. 5. Fragment obrazu przedstawiający kościół Bernardynów – w tle widoczna kamienica (oznaczona strzałką), A. Lerue, 1854

Fig. 5. Fragment painting of the Bernardyn's church – in background visible tenement, A. Lerue, 1854

Ryc. 6. Pocztaówka przedstawiająca budynek Bernardyńska 12 – szkoła Staszica (~1910 r.)

Fig. 6. Postcard representative building Bernardyńska 12 – Staszic's school (~ 1910)

XX-to wieczne fotografie i pocztówki, przedstawiają już obiekt w pełni ukształtowany, odpowiadający obecnej formie z niewielkimi zmianami.

Wszystkie informacje, jakie udało się pozyskać na temat wyglądu obiektu, pomiędzy XVI a XIX wiekiem, pochodzą z historycznych rycin i planów. Więcej informacji przynosi dopiero wiek XIX-ty i opisy sprzedaży. W 1823 r. obiekt na publicznej licytacji kupił Dominik

¹⁰ Widomym jest, że rysunki wykonane przez Lerue precyzyjnie przedstawiają główny obiekt, jeżeli chodzi o otoczenie i tło, budzi wiele zastrzeżeń a raczej stanowi wypełnieni, które często nie jest wiarygodne.

Boczarski¹¹. Budynek w tym okresie był murowany, kryty gontem, podpiwniczony z sienią, dwoma izbami, dwoma pokojami, „sionką” i kuchnią na piętrze. Siedem lat później właścicielem obiektu był Jan Boczarski, później Ludwika Boczarska. Nie zachowały się żadne wzmianki na temat prac budowlanych w okresie Boczarskich ale przypuszczać można, że ograniczały się one do bieżących napraw i remontów. W 1858 roku powstał pierwszy dokładny opis sporządzony na potrzeby ubezpieczenia pożarowego. Posesja składa się w tym okresie z domu murowanego dwukondygnacyjnego, pokrytego dachówką holenderką oraz z drewnianej stajni i drwalni. Na parterze domu znajdowała się kuchnia i sień ze stropem z „tarcic całowych”, kilku pokoi, z których jeden „po lewej stronie” posiadał strop na trzcinnie i posadzkę „krzyżową z fryzami”. Na piętro prowadziły schody o dziewiętnastu stopniach z balustradą i galerią. Układ kondygnacji „dwie ściany poprzeczne, jedna podłużna” odpowiada zapewne temu dzisiejszemu¹². Wysokość pomieszczeń kondygnacji 375 cm, również zgadza się z obecnym. Na parterze znajdowało się sześć okien dubeltowych, jedno okno pojedyncze w kuchni, drzwi frontowe, dwuskrzydłowe, tambur¹³ przy drzwiach na tył, dwa piece kaflowe, jeden piecyk okrągły, kuchnia angielska, kominek szafiasty z blachą. Na pierwszym piętrze znajdowała się sień, kuchnia i spiżarnia z „podsufitką na zakład” i podłogą drewnianą. W pozostałych pokojach „strop trzciniowy” oraz podłoga „krzyżowa z fryzami dębowymi”. Na poddasze prowadziły schody o siedemnastu stopniach. Od frontu znajdował się balkon na czterech filarach z galerią i podłogą drewnianą, od tyłu „ganek w stanie złym”. Na kondygnacji znajdowało się dziewięć okien dubeltowych, dwa okna pojedyncze, drzwi na balkon, drzwi „ordynaryjne” na ganek od tyłu, drzwi wewnętrzne, tambur w sieni, dwa piece kaflowe, dwa piece kaflowe mniejsze, jeden piecyk ceglany, kuchnia z „blatem żelaznym” i fajerkami¹⁴. Cały ten opis dokładnie odwzorowuje układ budynku w tym okresie, z wyraźnymi cechami obecnej zabudowy.

Posesję w 1872 na publicznej licytacji kupił Henryk Piotrowski, co w pewnym stopniu nasświetla sytuację finansową rodziny Boczarskich. W latach późniejszych właściciele zmieniają się kilkakrotnie nie wnosząc większych zmian w obiekcie, dopiero w 1899 roku dowiadujemy się, że miasto odkupiło część posesji na potrzeby regulacji ulicy Bernardyńskiej. W tym samym roku opracowano projekt przebudowy obiektu do stanu istniejącego z poszerzeniem budynku o część A, wykonaniem ryzalitów frontowych oraz oficyny tylnej. Dodatkowo w tym samym roku wykonano jeszcze jeden projekt na podwyższenie ryzalitów frontowych do trzech kondygnacji nadziemnych, projektu jednak nie zrealizowano. Prace zostały rozpoczęte jeszcze w tym samym roku. Kilka miesięcy później (w trakcie trwania budowy), wykonany został projekt podwyższenia ryzalitów frontowych o dodatkową kondygnację (projektu tego nie zrealizowano). W 1902 r. ukończono budowę niewielkiej oficyny od tyłu co w pełni ukształtowało dzisiejszą zabudowę. W 1964 r. miał miejsce „remont generalny”, który ograniczył się do „odświeżenia” wyglądu budynku, wymiany jednego stropu i prac zewnętrznych. W tym okresie prawdopodobnie rozebrano również murowany budynek na tyłach posesji. Na początku lat 80-tych XX w. wykonano schody do piwnicy w obu ryzalitach frontowych. W 1992 roku przeprowadzono remont pomieszczeń parteru na cele usługowe. W tym samym roku w trakcie burzy spadający konar drzewa zniszczył rzeźbę Kościuszki, która powróciła dopiero w 2006 r. W 2002 r. odtworzono ogrodzenie od strony ul. Bernardyńskiej. Obecnie stopniowo wykonywane są bieżące naprawy i remonty.

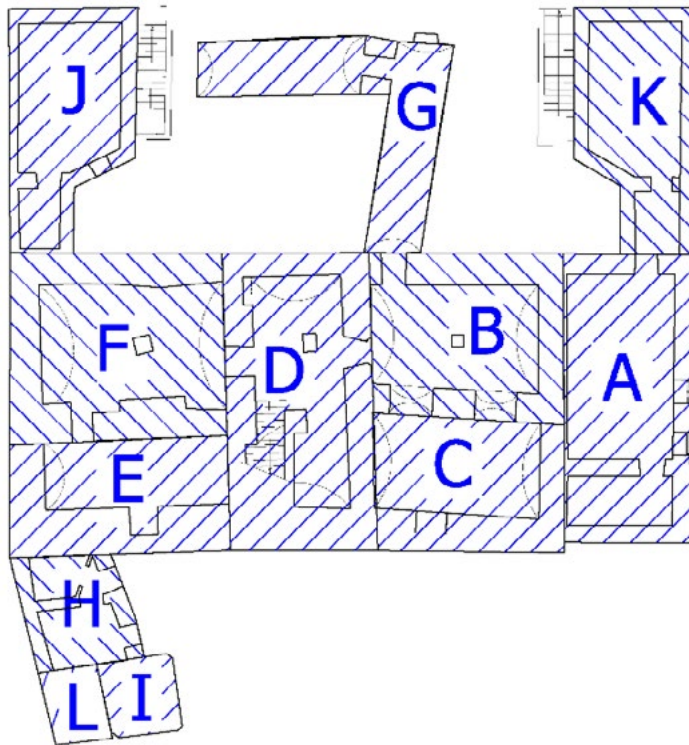
11 Właściciel pałacu Sobieskich oraz kamienicy przy Bramie Krakowskiej.

12 Wylączając część A.

13 Obecnie nieistniejący.

14 APL, AML 1874–1915, 7204, str. 20–71.

OPIS OBIEKTU

Ryc. 7. Oznaczenia budynku przyjęte w opisie. Rys. autor
 Fig. 7. Description part of the building in paper, by author

Budynek posiada jedną kondygnację podziemną (wraz z dwoma kondygnacjami piwnic poza obrysem kamienicy) i trzy nadziemne, jest użytkowany i zamieszkały. Na poziomie piwnicy znajdują się pomieszczenia usługowe oraz komórki lokatorskie, na wyższych kondygnacjach usługi i mieszkania. Dla łatwiejszego opisu obiekt podzielono na jednaście części (A-K).

Piwnice pod częścią A (przykryte drewnianym płaskim XIX-to wiecznym stropem, część była zamieszkała).

Piwnice pod ryzalitami frontowymi K, J (są użytkowane, przykryte stropem płaskim, otynkowane), powstały na przełomie XIX i XX wieku.

Część B-F w większości nie posiadają tynków, głównym elementem mурowym ścian i sklepień jest opoka z przemurowaniami ceglanyymi na zaprawie wapiennej. Pomieszczenia przykryte są sklepieniami kolebkowymi i kolebkowymi z lunetami w różnym układzie. Część ta wykorzystywana jest na potrzeby komórek lokatorskich, które wydzielone zostały ceglanyymi i drewnianymi przepierzeniami.

Najciekawszym elementem tej części są trzy zachowane (a prawdopodobnie cztery istniejące) przejścia ostrołukowe wykonane z kamienia (Ryc. , Ryc. 11, Ryc.). Elementy te powstały w trzecim okresie budowlanym. Wykonanie ścian pomiędzy częściami B-C i E-F, automatycznie wymusiło zamurowanie przejść do części D, wykonanych w drugim okresie. Obecnie przejścia te widoczne są fragmentarycznie w postaci opaski ceglanej (Ryc. 12). Otwory te wykonane zostały wtórnie przez wykucie ich w kamiennej ścianie i wbudowanie ościeży o grubości jednej cegły. Nie udało się określić kształtu ich łęków, które mogły mieć

formę odcinka, łuku jak i ostrołuku¹⁵. Cztery słupy ceglane na poziomie piwnicy wykonano w XIX w. Tylko jeden z nich wzmacnia ściany i konstrukcję klatki schodowej. Pozostałe słupy nie przenoszą obciążeń innych jak ze sklepień. Na podstawie braku widocznych uszkodzeń lub spękań sklepień, przypuszczać można, że wzmocnienia te zostały dodane na potrzeby planowanej a niezrealizowanej przebudowy. Możliwym jest, że XIX-to wieczna przebudowa zasięgiem swym miała objąć znacznie większy zakres a ograniczyła się tylko do zmiany układu komunikacyjnego, ujednoczenia i usystematyzowania otworów okiennych na elewacji frontowej oraz dodaniu dwóch ryzalitów.

Część D, jako jedyna posiada inne ukierunkowanie sklepienia a na całej powierzchni widoczne są liczne naprawy i przemurowania cegłami pochodzącymi z różnych okresów. Przemurowania te oraz wypełnione komórki lokatorskie uniemożliwiają prawidłowe rozczytanie przekształceń tej części.

Część E i F ze względu na komórki lokatorskie oraz wtórne przemurowania, wzmocnienia konstrukcji pozostaje rozpoznana w najmniejszym stopniu. W części F widoczny jest zachowany fragment posadzki ceglanej, ostrołukowe przejście do części E. Najciekawszym, widocznym elementem jest zamurowany otwór, dodatkowo zasłonięty częściowo ścianą E-F¹⁶.

Część B-C jest analogiczna do części E i F. W ścianie pomiędzy częściami znajdują się dwa ostrołukowo sklepienie otwory komunikacyjne oraz zamurowany otwór w ścianie z częścią D.

Część G jest nietynkowana, w całości wykonana z cegły ceramicznej (palcówki) na zaprawie wapiennej. Pomieszczenia zostały wykonane metodą drążeniową w XVII lub na początku XVIII w.

Na poziomie parteru i wyższych kondygnacjach znajdują się mieszkania i usługi. Wszystkie pomieszczenia są otynkowane, posiadają stropy płaskie (jedno pomieszczenie parteru posiada stop płaski z siostrzanem). Układ i podziały wewnętrzne są nieczytelne i zatarte poprzez wtórne podziały ściankami działowymi. Dopiero na drugim piętrze widoczny jest wyraźny układ kondygnacji (dodany na przełomie XIX i XX w). Otwory okienne elewacji frontowej zostały usystematyzowane w trakcie ostatniej przebudowy, na ich rozmieszczenie nie miał wpływu istniejący układ wnętrza liczył się jedynie wygląd elewacji, stąd niektóre okna są zablendowane (znajdują się „na wysokości” ścian) oraz podcięte i zdeformowane wnęki widoczne od wnętrza budynku.

---

15 Obecnie większa część łuku zasłonięta jest przez ścianę i nie jest możliwe jednoznaczne określenie jego kształtu.

16 Analogiczny otwór znajduje się w części B-C.

Ryc. 8. Piwnica, część F, przejście do części E.
Fot. K. Janus
Fig. 8. Basement, part F, passage to part E.
Photo K. Janus

Ryc. 9. Piwnica, część F, widok na ścianę wschodnią. Fot. K. Janus
Fig. 9. Basement, part F, view on eastern wall.
Photo K. Janus

Ryc. 10. Piwnica, część B, przejście do części C.
Fot. K. Janus
Fig. 10. Basement, part B, passage to part C.
Photo K. Janus

Ryc. 11. Piwnica, część C, przejście do części B.
Fot. K. Janus
Fig. 11. Basement, part C, passage to part B.
Photo K. Janus

Ryc. 12. Piwnica, część C, widok na ścianę wschodnią z zaznaczeniem zamurowanego otworu. Fot. K. Janus
Fig. 12. Basement, part C, the view on eastern wall with mark of the wall up opening.
Photo K. Janus

Ryc. 13. Piwnica, część D, widok na ścianę wschodnią. Fot. K. Janus
Fig. 13. Basement, part D, view on eastern wall.
Photo K. Janus

Ryc. 14. Parter, sień – widok na podcięty otwór wejścia głównego. Fot. K. Janus
Fig. 14. Ground floor, hall – view on cut opening main entry. Photo K. Janus

Ryc. 15. Rzut parteru z oznaczeniem modyfikowanych otworów. Fot. K. Janus
Fig. 15. Drawing ground floor with modified openings. Photo K. Janus

Układ ścian i okien współgra ze sobą dopiero na poziomie drugiego piętra. W ścianie od strony wschodniej znajdują się trzy wnęki, które zostały zamurowane po „doklejeniu” do ściany obiektów klasztoru bernardynek¹⁷. Nietypowym rozwiązaniem jest siostrzan, umieszczony niesymetrycznie. Może to świadczyć o mało precyzyjnym wykonawstwie lub też o modyfikacji ściany, na której oparty był strop pomieszczenia. Ściana pomiędzy częścią E i F została dodana zapewne wtórnie¹⁸. Ściana ta ma inne ukierunkowanie niż ściana piwnicy a przede wszystkim posadowiona jest na poniższym sklepieniu. Zastanawiającym jest fakt, że w przypadku gdyby ściana parteru była posadowiona na ścianie piwnicy wówczas siostrzan symetrycznie dzieliłby pomieszczenie na dwie części.

Ryc. 16. Elewacja frontowa. Fot. K. Janus
Fig. 16. Front facade. Photo K. Janus

17 Fakt ten niemalże jednoznacznie stwierdza okres powstania ściany parteru przed 1650 rokiem oraz większą własność Gorajskich w kierunku wschodnim.

18 Z relacji mieszkańców wynika, że ściana wykonana jest w całości z cegły, a ściany zewnętrzne do wysokości I piętra z kamienia wapiennego.

PRÓBA ODTWORZENIA STRATYGRAFII OBIEKTU¹⁹

Na podstawie danych historycznych wnioskować można, że pierwsze zabudowania murowane na omawianej działce powstały pomiędzy 1565–70 rokiem, z inicjatywy rodziny Gorajskich. Pierwsza wzmianka historyczna pochodzi dopiero z 1602 roku, pierwsze graficzne przedstawienie z 1617 i 1649 r. a pierwszy opis z 1832 r.

Ukształtowanie terenu na omawianym obszarze znacznie różniło się od tego dzisiejszego. W przestrzeni pomiędzy ulicą Królewską, a Bernardyńską znajdował się wąwóz sięgający od Krakowskiego Przedmieścia aż do ulicy Wyszyńskiego i dalej w kierunku wschodnim do obszarów zalewowych. Obiekt najprawdopodobniej wzniesiony został częściowo na zboczu stoku wąwozu w taki sposób, że od frontu kondygnacja piwnicy znajdowała się pod ziemią a od strony wąwozu znajdowała się ponad jej powierzchnią²⁰. Obecnie wąwóz został całkowicie zniwelowany. Jego kształt widoczny jest dopiero od posesji Bernardyńska 14a aż do ul. Wyszyńskiego²¹. Przez bardzo długi okres czasu wąwóz służył jako rynsztok odprowadzający ścieki poczynając od zabudowań przy Krakowskim Przedmieściu. Obecnie w jego pobliżu biegnie główna magistrala ściekowa.

Na podstawie badań archeologicznych i odwiertów geotechnicznych można określić kształt i lokalizację krawędzi wąwozu (co tłumaczyłoby potrzebę wykonania potężnego oskarpowania ścian). Na wysokości ulicy Bernardyńskiej less calcowy znajduje się na głębokości ok. 40 cm poniżej nawierzchni²², na podwórku frontowym poziom ten znajduje się na głębokości do 120 cm poniżej gruntu, na tylnym podwórku zalega warstwa nasypów o miąższości powyżej czterech metrów. Na tej podstawie można przypuszczać, że wąwóz mógł się kształtować jak przedstawiono na (Ryc.17)

Ryc. 17. Przekrój terenowy z naniesionym prawdopodobnym kształtem zniwelowanego wąwozu. Rys. K. Janus

Fig. 17. Section by fill with shape of the former ravine, by author

Ryc. 18. Prawdopodobny kształt nieistniejącego wąwozu pomiędzy ulicą Bernardyńska a Królewską. Rys. K. Janus

Fig. 18. Shape of the possible non-existent ravine between Bernardyńska and street Królewska, by author

19 Całą analizę obiektu oparto na oględzinach (głównie poziomu piwnicy), bez wykonywania odkrywek badawczych, posilkowano się również badaniami stanu technicznego więźby dachowej oraz badaniami kolorystyki elewacji, są to jedyne opracowania badawcze wykonane na obiekcie. Pełne określenie faz przekształceń obiektu będzie możliwe po wykonaniu badań architektonicznych wszystkich kondygnacji obiektu, wspartych badaniami archeologicznymi, konserwatorskimi oraz geofizycznymi.

20 Sytuacja taka jest powtarzalną w tej części Lublina.

21 Na odcinku tym również nastąpiła niwelacja, a miąższość nasypów, wyznaczających obecne ukształtowanie terenu sięga 4 metrów.

22 Możliwe, że poziom rodzimego gruntu znajdował się wyżej a wzgórze to zostało „ścięte” w trakcie regulacji ulicy Bernardyńskiej lub wcześniej.

Najstarszą zabudowę stanowi część „D”, powstała prawdopodobnie z inicjatywy Adama Gorajskiego. W etapie tym wzniesiony został jednotraktowy obiekt o szerokości sześciu i długości powyżej dwunastu metrów, szczytowo lokowany względem ulicy. Układ taki nie był najwygodniejszym i typowym rozwiązaniem. Obiekt w takiej formie, wydaje się stanowić zaledwie jedną część (może trakt większego założenia). Możliwe, że był to pierwszy etap budowlany lub też składał się z części murowanej i drewnianej. Z oględzin terenowych oraz zależności pomiędzy węzłami wynika jednoznacznie, że do części D dobudowane zostały oba skrzydła boczne. Wiążąc te dane ze sztychem Hogenberga/Brauna przypuszczać można, że w okresie tym obiekt był już piętrowy.

Niedługo później, ze względu na pełnioną funkcję zboru, okazało się, że jest za mały a obiekt rozbudowano o dodatkowe skrzydła wschodnie i zachodnie, połączone niemalże centralnie umieszczonymi otworami komunikacyjnymi. Otwory te wykonano wtórnie w ścianie części D z obmurowaniem ich cegłą. Nie jest jasne czy, oba skrzydła powstały jednocześnie czy etapami, co należałoby rozstrzygnąć w drodze badań. Części B, C i E, F w okresie tym były jeszcze jednoprzestrzenne. Przekryte stropem drewnianym z siostrzanem lub inną formą podpory²³. Możliwym jest również, że bezpośrednio po wykonaniu skrajnych części zorientowano się, że rozpiętości pomieszczeń są za duże do przekrycia ich stropami i od razu wykonano ściany poprzeczne, na których oparte są obecnie sklepienia.

W kolejnym etapie budowlanym dodano podłużny podział na poziomie piwnicy i wykonano na nowo powstałej ścianie sklepień. Nie jest zrozumiałe, co kierowało budowniczymi, by stworzyć tak nieregularny podział, który wymusił zamurowanie dwóch otworów²⁴. Nie rozpoznano również z jakiej przyczyny w nowo powstałej ścianie zastosowano ostrołukowo sklepione przejścia o szerokości ok. 2 m. Przypuszczać można, że otwory te służyły do swobodnego przepływu magazynowanych towarów dużych gabarytów, jednak nie udało się ustalić w jaki sposób przedmioty te dostarczano na poziom. Nie udało się również jednoznacznie umiejscowić pierwotnej klatki schodowej, łączącej poziom parteru z piwnicą²⁵. W okresie tym najprawdopodobniej powstały obecnie istniejące sklepienia. Etap ten w zasadniczej formie ukształtował wygląd i układ podziału obecnej kamienicy na poziomie piwnicy, poza częścią A, która została dodana w XIX-tym wieku.

W 1649 roku obiekt został przedstawiony jako budynek dwukondygnacyjny z wydatnym ryzalitem, kryty dachówką. W pierwszej chwili wydaje się, że w skład przedstawionego obiektu wchodzi część B, D, F, jednak w takiej formie obiekt byłby mało funkcjonalny i nie odpowiadałby ówczesnym standardom. Najprawdopodobniej przedstawiony ryzalit został rozebrany, o czym świadczy węzeł pomiędzy częścią C, D i ścianą północną. W miejscu tym ściana zewnętrzna wyraźnie dostawiona jest do wewnętrznej ściany poprzecznej, widoczne są jej modyfikacje w tym punkcie²⁶.

Nie wiemy jak w okresie tym kształtował się układ nadziemia, ale przypuszczać można, że obiekt był dwukondygnacyjny.

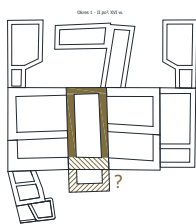
23 Rozpiętość tak powstałych części wynosi 7 i 8 m, przy takiej rozpiętości konieczne jest wsparcie pośrednie stropu poprzez siostrzan ze słupami, ścianę nośną, itp. w przypadku przekrycia pomieszczeń sklepieniem należało by zastosować pośrednią ścian i pomieszczenia przekryć sklepieniami w przeciwnym przypadku wysokość kondygnacji wahałaby się w granicach 4–5 m.

24 Możliwe było wykonanie ścian bez konieczności ich zamurowania.

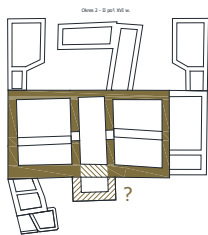
25 Ze względu na ukształtowanie terenu wejście do piwnicy mogło znajdować się od strony wąwozu a wejście na poziom parteru od strony ulicy Bernardyńskiej, kondygnacje w takiej sytuacji nie musiały być połączone, co należałoby rozstrzygnąć w drodze badań architektonicznych.

26 Do pełnej weryfikacji węzłów należało by wykonać badania architektoniczne oraz badania georadarowe, celem identyfikacji możliwości istnienia murów poniżej poziomu gruntu nieistniejącego obecnie ryzalitu.

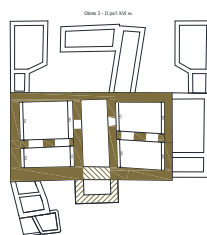
Dwór w swej historii kilkakrotnie przeżywał upadki, jednak za każdym razem powracał do życia²⁷. Nie wiadomo jak wyglądał pomiędzy 1650 a 1780 rokiem, wiadomym jest, że pod koniec XVIII wieku popadł w ruinę.

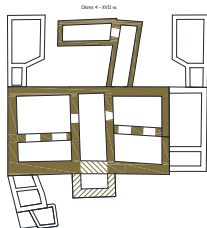
Ryc. 19. Faza I zabudowy –
II poł. XVI w.
Fig. 19. I Phase – II half XVI c

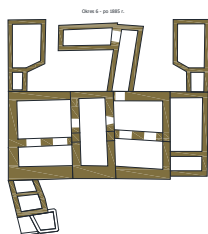
Ryc. 20. Faza II zabudowy –
II poł. XVI w.
Fig. II Phase – II half XVI c

Ryc. 21. Faza III zabudowy –
II poł. XVI w.
Fig. 21. III Phase – II half XVI c

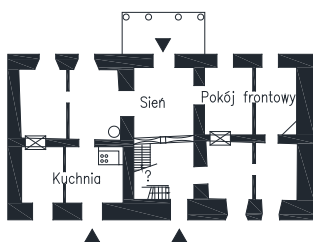
Ryc. 22. Faza IV
zabudowy – XVII w.
Fig. 22. IV Phase – II half XVI c

Ryc. 23. Faza V zabudowy –
ok. 1899 r.
Fig. 23. Phase –
II half XVI 1899

Ryc. 24. Projekt przebudowy
objektu z 1899 r.
Fig. 24. Project of rebuilding 1899

Ryc. 25. Próba rekonstrukcji
poziomu parteru na podstawie
opisu pożarowego z 1858 r.
Fig. 25. Trial of the reconstruction
ground floor from historical-fire
description 1858

Ryc. 26. Rekonstrukcja kolorystyki elewacji z początku XX w.
Fig. 26. Reconstruction of the elevation's color XX c

27 Wpływ na to miały zapewne solidne mury obiektu jak i jego dogodne położenie.

Wiek XIX-ty przyniósł obiektowi sporo zmian oraz ukształtował jego dzisiejszy wygląd. W 1823 r. budynek był murowany, podpiwniczony, posiadał sień (D), dwie izby (B, F), dwa pokoje (C, E) oraz nieukończone pierwsze piętro. Wzorując się tylko na oszacowaniu pożarowym z 1858 roku wykonano rekonstrukcję poziomu parteru (Ryc. 25).

W roku 1899 rozpoczęto przebudowę obiektu, w wyniku której dobudowano część A, całość budynku podwyższono o jedną kondygnację, elewacji nadano obecny, jednolity wygląd (z żywą kolorystyką). Ponadto dodano dwa symetryczne frontowe ryzality (z tarasami). Projekt remontu od realizacji różni się w detalach, mianowicie w inny sposób niż w projekcie rozwiązano klatkę schodową, część ścian konstrukcyjnych, przewidziano elewację sześciosiową, wykonano jedenastoosiową. Całość przebudowy była zasługą rodziny Waśniewskich.

Z początkiem XX wieku dwór przekształcił się już całkowicie w kamienicę mieszkalną. Obecnie w nazewnictwie nie występuje dwór Gorajskich, ani Gorajszczyzna.

WNIOSKI

Na podstawie oględzin zewnętrznych i wewnętrznych, uwzględniając ubogie dane historyczne, liczne nieudokumentowane pożary, wojny, plagi oraz zmiany własnościowe, na podstawie analizy materiałów wnioskować należy, że obiekt byłego dworu Gorajskich w Lublinie zachował bardzo wiele cennej substancji zabytkowej. Najwięcej oryginalnej i najmniej przekształconej zabudowy zachowało się na poziomie piwnicy ale i wyższych kondygnacjach.

Zabudowa sięga historią swą co najmniej wieku XVI-tego. Na poziomie piwnicy widoczne są liczne ślady zmian i przekształceń życia obiektu (w szczególności ostrołukowo sklepione otwory). Poziom piwnicy bardzo dobrze zachował zarówno oryginalną substancję zabytkową jak i uwidocznił poszczególne fazy przekształceń. Na poziomie parteru nie udało się określić rodzaju elementów murowych a analizę wykonano jedynie na podstawie układu i oględzin ścian. Drugie piętro, równoległe z frontowymi ryzalitami, częścią A oraz wystrojem elewacji zostało wykonane na przełomie XIX i XX wieku. Uwzględniając jedynie modyfikacje istniejących otworów, sądzić można, że w obiekcie na poziomie parteru i pierwszego piętra zachowała się najstarsza substancja zabytkowa z pierwszych okresów istnienia budynku a pod warstwą tynku zachowały się pierwotne podziały i układ elewacji z okresu Gorajskich. Obiekt ciągle kryje bardzo wiele tajemnic ale dzięki temu, że od wieku XVII nie został w znacznym stopniu przekształcony a XIX-to wieczna przebudowa polegała na dodaniu do istniejącego obiektu nowych skrzydeł i kondygnacji. Przypuszczać można, że obiekt dworu Gorajskich może stanowić jeden z najlepiej zachowanych i najmniej zniszczonych XVI-to wiecznych obiektów, jakich było wiele w tym okresie w tej „magnackiej dzielnicy” Lublina. Obiekt należy traktować z należytyym szacunkiem a w przyszłości dokładnie przebadac, co pozwoli na poszerzenie wiedzy na temat XVI-to wiecznych dworów lubelskich.

PIŚMIENNICTWO

Winiarczyk B., Boruch W., 1994. *Kamienica przy ul. Bernardyńskiej 12 w Lublinie*, Rozpoznanie historyczne
Radzik T., Witusik A., 1997. *Lublin w dziejach i kulturze Polski*, *Polskie Towarzystwo Historyczne*. Oddział: Krajowa
Agencja Wydawnicza, Lublin
Archiwum Państwowe w Lublinie, RGL 1867–1918, UWL
WBP im. H. Łopacińskiego, *Dział Zbiorów Specjalnych*
www.tnn.pl

FORMER GORAJSKI'S MANOR IN 12 BERNARDYŃSKA ST. LUBLIN

Abstract. Paper gives an introductions to complicated history of building former Gorajski's manor in 12 Bernardyńska St. Lublin. Described well-known and new facts and historical documents of building live. Consider to know study work and projects and own study and examination was possible to create architectural analysis, with making stratigraphy and transformations phase of the building. It allowed to place the Gorajski's manor as one of unremembered but still preserved magnate manors build in XVII century in Żmigrod.

Key words: Bernardyńska st. Gorajski's manor, Ravine between Bernardyńska and Królewska street, Architektonical study

PROBLEMS OF THE DESIGN OF THE LANDSCAPE OF SMALL TOWNS. THE CASE OF FRAMPOL

Małgorzata Sosnowska

Wydział Ogrodnictwa i Architektury Krajobrazu, Katedra Roślin Ozdobnych i Architektury
Krajobrazu / Zakład Architektury Krajobrazu Uniwersytet Przyrodniczy w Lublinie

STRESZCZENIE. Lubelszczyzna posiada bogatą historię współistnienia i przenikania się różnych tradycji, kultur i religii, świadkami wielokulturowej przeszłości tych ziem są miasta i miasteczka. Małe miasta Lubelszczyzny borykają się obecnie z różnorodnymi problemami przestrzennymi, które związane są m.in. z organizacją i rewitalizacją przestrzeni publicznych, postępującym rozproszeniem zabudowy czy zmianami w rozwiązaniach układów komunikacji. Celem opracowania jest przedstawienie problematyki dotyczącej kształtowania krajobrazu oraz rewitalizacji małych miast Lubelszczyzny na przykładzie Frampola.

Słowa kluczowe: Małe miasta, Lubelszczyzna, Frampol, kształtowanie krajobrazu miast

INTRODUCTION

The Lublin region has a rich history of coexistence and interpenetration of different traditions, cultures and religions, as witnessed by its cities and towns. Since the times of World War II and political transformation, however, many changes have occurred that have degraded the cultural landscape of small towns in this region. As a result of ongoing changes, historic urban layouts have become obliterated, there are fewer and fewer traditional wooden buildings and the once multicultural character of those places is only testified to by remnants of buildings and memories of the oldest inhabitants. Small towns of the Lublin region are now facing a variety of spatial problems which are related to, among others, the organization and revitalization of public spaces, progressive scattering of housing development or changes in the organisation of traffic.

The issues concerning transformation of the landscape of small towns of the Lublin region have been discussed by Przesmycka [Przesmycka 2001], [Przesmycka 2008]. The spatial problems of Frampol, have been addressed by Stelmach [Stelmach 1989] in an article on development planning with the participation of the local community.

The aim of this article is to present the problems of landscape design and the revitalization of small towns of the Lublin region using the example of Frampol.

FRAMPOL

Frampol is one of the smallest Polish towns and, at the same time, the smallest town of the Province of Lublin. It is located in the southern part of the Lublin, in the district of Biłgoraj (Fig. 1). It currently has just over 1400 inhabitants and is the seat of an urban-rural commune with around 6300 inhabitants¹. It was founded on a greenfield site at the beginning of the eighteenth century according to a design by an unknown author. Its distinctive urban layout was based on the Renaissance model of an ideal city. The original settlement comprised a centrally

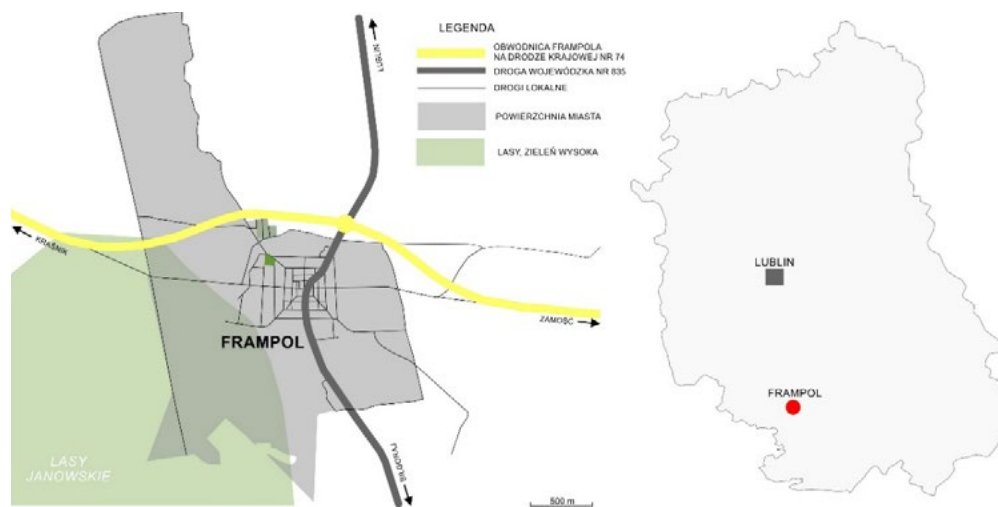
---

¹ Data of the Central Statistical Office of Poland (GUS): the population of the Town of Frampol – 1482 people, the population of the Municipality of Frampol – 6328. [quoted from :] Główny Urząd Statystyczny, *Powierzchnia i ludność w przekroju terytorialnym w 2014 r. Informacje i opracowania Statystyczne*, Warszawa 2014 [Central Statistical Office of Poland, *Area and Population in the Territorial Profile in 2014. Statistical Information and Elaborations, Warsaw 2014*].

located main market square ($\sim 225 \times 225$ m), four small market squares located on diagonal plots, and a network of axial and diagonal streets. The whole of the settlement was framed by barn-lined streets, the remains of which have survived to the present day (Fig. 2). At the close of the North-South axis, in the northern part of the town stands the church (Fig. 5). As a result of development of the town in 1852, the main market square was partly built-up by adding a line of urban blocks, which reduced its size to today's $\sim 140 \times 140$ m. Originally, most of Frampol's buildings were small single-storey wooden houses with a rural character (Fig. 3); in the interwar period, the first two-storey houses were built at the market square. Because the town was one of the region's important weaving centres, a distinctive type of weaving house developed here [Przesmycka 2008]. At the beginning of World War II, on September 13, 1939, the city was bombed, as a result of which 90% of the urban fabric was destroyed. Post-war rebuilding of the town embraced those plots of land that were part of the historical layout, while the new buildings were mostly built of brick. The town lost its municipal rights in 1869, but regained them again in 1993.

Frampol's urban layout, registered as a historic monument in 1967, is undoubtedly a valuable asset of this small town and the local residents and authorities as well as the tourists who visit this place are aware of this fact.. Unfortunately, this awareness has not protected the town against a number of changes that disrupt its precious spatial layout.

Ryc. 1. Układ komunikacyjny w obrębie Frampola oraz położenie geograficzne miasta na tle województwa Lubelskiego. Opracowanie: Sosnowska.

Fig. 1. Organisation of traffic in the town of Frampol and the geographical location of the town in the Lublin Province. Prepared by: Sosnowska.

Fig. 2. A barn-lined street in Frampol
(photo by Sosnowska)

Ryc. 2. Ulica stodołna we Frampolu
(fot. M. Sosnowska)

Fig. 3. Remains of Frampol's wooden buildings.
(photo by Sosnowska)

Ryc. 3. Pozostałości drewnianej zabudowy
(fot. M. Sosnowska)

Fig. 4. Frampol's market square buildings
Source (photo by Sosnowska)

Ryc. 4. Zabudowa przyrynkowe we Frampolu
(fot. M. Sosnowska)

Fig. 5. Market square buildings and the church at the
close of the North-South axis (photo by Sosnowska)

Fig. 5. Market square buildings and the church at the
close of the North-South axis (fot. M. Sosnowska)

THE TOWN'S SPATIAL PROBLEMS

The spontaneous building development of the town began after the Second World War, and has been particularly intense since after 1989. During that period, the small markets were partly built-up. Currently, only odd fragments of undeveloped space are found here, which are no longer interpretable in the structure of the town as squares. Although the Local Development Plan for the Town of Frampol does provide for more clear delineation of those so-called "side-markets", it does not rule on how to do this, allowing temporary preservation of masonry buildings at these sites [5].

The transformation has also affected the main market square. In its central part, there now intersect two heavy-traffic roads: national road No. 74 (Kraśnik – Zamość) and provincial road No. 835 (Lublin – Biłgoraj), (Fig. 6), which effectively restrict pedestrian traffic in the town's main square, dissecting it into four separate quarters, which play the role of squares. The intersection in the central part of the town obliterates its spatial layout and disrupts the view corridors. The market square has recently undergone a partial modernization: new pedestrian pathways have been paved with concrete and granite bricks, new landscaping elements have appeared and new flower beds and plantings have been added. Nevertheless, the development of the market square gives the impression of being random and chaotic. The need to revitalize the market square, make its spatial layout more legible and restore pedestrian traffic in the entire market square is pointed to by the residents and authorities of the town as one that requires urgent action, to improve the quality of life in the town.

The town's significant problem is the heavy traffic in its centre. The newly constructed northern ring road greatly relieved the town; however, since traffic still remains heavy in the centre, the construction of an eastern ring road is planned.

The town has been developing spatially despite the falling number of its inhabitants over the recent years. Individual housing development prevails; the only multifamily housing development consists of two three-storey buildings in the northern part of the town. Currently, new housing develops mainly along exit roads², which significantly interferes with the original layout based on a square. In recent years, new streets with detached houses were constructed in western and southern parts of the town³, while the development of the city in the north-easterly direction was arrested by a barrier in the form of a ring road on the national road No. 74.

Fig. 6. Housing development in Frampol. Source: Fig. M. Sosnowska
Ryc. 6. Rozwój zabudowy mieszkaniowej Frampola. Rys. M. Sosnowska

While there is widespread awareness among the inhabitants regarding the urban qualities of the city, the question of architectural qualities is usually disregarded. Residing in an old building, even if it has been entered in the register of monuments, is perceived by the population as a reason to be ashamed of, hence the frequent modernisation, reconstruction, extension, thermal renovation, or replacement of windows with plastic ones, etc. The emerging, low-density housing development is typical of suburban areas across Poland and it badly matches the architectural and spatial context of a small town. Nowadays, new wooden buildings are rarely built while existing, old wooden buildings are gradually degraded and slowly disappear from the landscape of the town.

Despite numerous problems, the town has an active policy aimed at protecting the unique urban layout. One of the elements of this policy is planning documentation. In the 1980s, a local plan for the town Frampol was drawn up, co-authored by Stelmach [Stelmach 1989]. Currently, the town has a Study of Land Use Conditions and Directions passed in 2006 and

2 Housing develops along Zamojska St. in an easterly direction, along Janowska St. in a westerly direction, along Gorajska St. in a north-easterly direction, and along Biłgorajska St. in a southerly direction as well as in the direction of the village Sokołówka along Polna St.

3 Łąkowa St., Tysiąclecia St.

a Local Development Plan drawn up in 2005 for the entire area of the town. At the request of the inhabitants of Frampol, a Town Renewal Plan for the years 2009–2016 was also created.

DEVELOPMENT OPPORTUNITIES

Frampol was a local agricultural centre for centuries. At present, the agricultural function has become less important for further development of the town. Due to its attractive and scenic location on the edge of the West Roztocze and Biłgoraj Plain, Frampol seeks its growth opportunities in tourism. Following the example of other cities in the region⁴, the authorities are considering the organization of festivals of at least regional importance devoted to eg. local culinary traditions or crafts. Over the last few years, the area around the artificial lake located a short distance south of the city was revitalized and a bathing area, beach, boat hire, marina, bike paths and parking lots were established. The investment project significantly increased the tourist attractiveness of the town and it is a pride of the local community. Still, there is lack of comprehensive revitalization activities in the town itself, which would eg. improve the aesthetics of building development or make the urban layout more transparent. There are no bicycle and trekking paths connecting Frampol with nearby tourist attractions, such as the Janów Forests and the Solska Forest; there is also lack of a tourist information system or accommodation and catering facilities.

CONCLUSIONS

Issues related to revitalization and landscape design in small towns are complex and varied. The problem of many small towns lies in the unfortunate location of national and provincial roads, which carry heavy traffic and destroy and blur the historical urban layouts. Construction of ring roads or changes in the organization of traffic seem to be a solution to this problem and may constitute both an opportunity for development and a cause of further spatial transformations. Even small towns are currently subject to urban sprawl processes, which are particularly evident in the vicinity of exit roads.

The availability of EU funds significantly revived the processes related to the revitalization of small towns. The acquired funds are allocated particularly often to revitalizations of public spaces, including market squares, as well as modernizations of street surfaces and other road projects. Unfortunately, in the case of market squares in small towns, the revitalization and modernization actions are often exaggerated, as they are often meant to satisfy primarily the ambitions of local authorities, while the investment processes are poorly consulted with the local community. There is a danger that the spaces modernised in this manner will remain empty and the residents and tourists will feel alienated in them.

Many towns of the Lublin region seek their chances of development in tourism. This direction is justified for instance by the cultural richness of the Lublin region and its extremely attractive landscape. Despite the measures already taken, there is still lack of investment projects which could attract tourists, such as construction of walking or cycling paths and educational trails, extension of accommodation and catering facilities, and organisation of festivals, etc. Villages and towns that have taken the effort to promote their assets experience a growth in tourist traffic.

It is also often forgotten that the local residents are the primary users of public spaces in small towns and that revitalization activities should be thus focused on themselves and their needs. It is of key importance to include the local community in decision-making activities and the creation of urban spaces. The problem of many cities and towns is the loss of population,

---

4 Bychawa – Dumplings Festival, Hops and Beer Festival in Krasnystaw.

migration, an ageing population, and low birth rates. Hence, all actions aimed at improving the quality of life and reversing the process of outflow of inhabitants seem to be particularly important.

PIŚMIENNICTWO

- Przesmycka E., 2001. *Przeobrażenia zabudowy i krajobrazu miasteczek Lubelszczyzny*, Wydawnictwo Politechniki Lubelskiej, Lublin.
- Przesmycka E., 2008. *Lubelszczyzna. Wielokulturowość osadnictwa, budownictwa i architektury*, Lublin.
- Stelmach B., 1989. *Planowanie przy udziale społeczności lokalnej na przykładzie Frampola*, Człowiek i Środowisko 13/1/1989, s. 21–41.
- Główny Urząd Statystyczny, Powierzchnia i ludność w przekroju terytorialnym w 2014r. Informacje i opracowania Statystyczne, Warszawa 2014.
- Uchwała nr XXXI/141/05 Rady Miejskiej we Frampolu z dnia 23 czerwca 2005 r. w sprawie uchwalenia miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego miasta Frampola.
- Uchwała nr XLI/194/06 Rady Miejskiej we Frampolu z dnia 14 czerwca 2006 r. w sprawie uchwalenia zmian „Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego”.
- Plan Odnowy Miejscowości Frampol na lata 2009–2015, źródło: http://bip.lublin.pl/frampol/upload/pliki/plan_odnowy_miejscowosci_frampol_na_lata_2009-2016_nowy.pdf

PROBLEMY KSZTAŁTOWANIA KRAJOBRAZU MAŁYCH MIAST NA PRZYKŁADZIE FRAMPOLA

Abstract. The Lublin region has a rich history of coexistence and interpenetration of different traditions, cultures and religions, witnessed by its cities and towns. Small towns of the Lublin region are now facing a variety of spatial problems which are related to, among others, the organization and revitalization of public spaces, progressive scattering of housing development or changes in the organisation of traffic. The aim of this article is to present problems connected with landscape design and the revitalization of small towns of the Lublin region as exemplified by Frampol.

Key words: Small towns, Lublin region, Frampol, urban landscape design

ХРАМОВАЯ АРХИТЕКТУРА ВОЛЫНИ В СОСТАВЕ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ (1795–1914 ГГ.)

Петр Рычков

В статье предпринята попытка проследить основные направления развития храмовой архитектуры на территории Волынской губернии в составе Российской империи. Этот период в целом характеризовался постепенным усилением Русской Православной Церкви и вытеснением двух других христианских конфессий: греко-католической (униатской) и римско-католической. На этом фоне в церковной архитектуре прослеживаются стилистические течения, основанные на различных творческих парадигмах: классицизма (первая треть XIX века), романтизма, неоготики, византийского стиля, неорусского историзма, модерна, а также их морфологических взаимовлияний.

Ключевые слова: классицизм, романтизм, неоготика, византизм, неорусский историзм, модерн, храмовая архитектура, Волынская губерния.

Храмостроительство по праву считается одним из самых показательных разновидностей архитектурного искусства на всех этапах его исторического развития. Какой бы конфессией не создавались храмы, они всегда становились объектами первостепенной общественной важности — как в локальном измерении конкретной религиозной общины, так и в смысле глобальных символов нации, государства, этноса. В смысле же сугубо архитектурном храмы всегда играли и играют роль важных доминант в застройке городов и сел, а к их проектированию, как правило, причастны ведущие мастера архитектурного и строительного дела. Не далека от истины мысль, что история храмостроительства — это в значительной степени история развития архитектуры в целом. На протяжении веков при сооружении храмов решались вопросы прогресса строительной техники, нарабатывались определенные композиционные приемы и функциональные схемы, формировались особые стилистические каноны. Наконец, именно в сакральном зодчестве наиболее ярко проявляли себя насущные потребности образно-символической и конфессиональной идентификации святынь.

Следовательно, становится понятным познавательный интерес к храмостроительному наследию не только в глобальном измерении, но и в его локальных проявлениях на определенных территориях, которые часто имели свою особую региональную окраску. Одним из таких показательных исторических регионов можно считать Волынь с ее непростым, разновекторным прошлым. Однако если волынское сакральное зодчество средневековой, ренессансной и барочной эпох постоянно привлекало и привлекает к себе внимание исследователей, то храмы, воздвигнутые во время пребывания Волыни в составе Российской империи, долгое время оставались на обочине

историко-архитектурной аналитики и лишь в последние два десятилетия пробуждается исследовательский интерес к их изучению¹.

Тому есть несколько объяснений. Общим фактором, который обуславливал в прошлом снижение исследовательского интереса к архитектурным явлениям этой эпохи, конечно, можно считать традиционные оценки архитектурного искусства XIX века как такого, которое утратило четкие ориентиры развития, попав в плен эклектичных экспериментов и стилистической неопределенности. Относительно особых региональных факторов, здесь стоит принять во внимание изменение культурной парадигмы в целом, вместе со сменой государственной принадлежности Волыни. В сакральном зодчестве эти изменения вылились в культивирование православной церковью таких стилистических форм, которые массово экспортировались на Волынь из центральной России. Вместе с тем следует признать, что это был период, в итоге которого на архитектурной карте Волыни появились сотни новостроек сакрального назначения, значительная часть которых и сегодня определяет особые отличительные черты волынской архитектурного наследия.

Перед присоединением к России по состоянию на конец XVIII века, на Волыни сложилась ситуация, при которой православная церковь практически утратила свое влияние. Зато доминировали две другие христианские конфессии, ориентированные на римскую курию, — римо-католическая и греко-католическая (униатская). Первая конфессия была представлена в архитектуре в основном величественными каменными костелами, вторая — скромнее, преимущественно деревянными церквями. Относительно количественного измерения позднее барокко в католическом храмостроительстве состоянию на 1790 год характеризовалось интересными статистическими данными, которые приводит Ежи Ковальчик². Так, на территории луцкого архидиаконата проживало около 805 тыс. населения, из которого лишь 250 тыс. составляли представители латинского вероисповедания. Суммарно в течении XVIII века римско-католическая церковь сумела выстроить на Волыни 28 костелов кляшторных и около 40 приходских, — в подавляющем своем большинстве каменных³. Храмы же греко-католические преимущественно были деревянными, хотя в количественном отношении многократно превосходили католические святыни. Когда же после второго и третьего разделов Речи Посполитой почти вся Волынь отошла к Российской империи как отдельная губерния (за исключением присоединенной к Австрии Збаражчины), вся эта обширная территория была подвергнута интенсивной культурно-политической, а вместе с тем и конфессиональной русификации. Все это в XIX ст. привело к уничтожению более чем 50 % каменных католических костелов⁴.

---

1 См. в частности: Kolosok B. Die evangelische Kirche von Luck – Geschichte der Entstehung und derzeitige Restaurierung // Wolhynische Hefte. – 1992. – N 7. – S. 63–64; Popek L. Świątynie Wołynia. – Т. 1. – Lublin, 1997. – 370 s.; Ричков П., Михайлишин О. Костьол в Невіркові (Рівненська обл.): доля однієї з волинських святинь початку XIX ст. // Історія релігій в Україні. – Львів, 1999. – Кн. 2. – с. 76–79; Ричков П. Церква св. Трійці Дерманського монастиря: до історії архітектурних трансформацій // Волинська ікона: дослідження та реставрація. Наук. збірник. – Луцьк, 2003. – Вип. 10. – С. 168–178; Krasny P. Architektura cerkiewna na ziemiach ruskich Rzeczypospolitej. 1596–1914. – Kraków, 2003. – 429 s.; Годованюк О. М. Монастирі та храми Волинського краю. – К., 2004. – С. 136–167; Ричков П. Волинська спадщина Адріана Прахова // Пам'ятки України: історія та культура. – 2008. – Ч. 1. – С. 46–47; Ричков П., Смолінська О. Дерев'яні церкви Волині XIX – початку XX ст.: місцева традиція та зовнішні впливи // Одне надійне життя (до 100-річчя від дня народження Леоніда Маслова). – Луцьк, 2009. – С. 363–375; Ричков П. Міжконфесійний трансформізм у сакральній архітектурі Волині // Вісник Нац. Ун-ту «Львівська Політехніка». – 2010. – № 674. – С. 351–364; Ричков П. Стилистична еволюція храмової архітектури Волині XIX – початку XX ст. // Студії і матеріали з історії Волині. 2013. – Кременець, 2015. – С. 99–128; та ін.

2 Kowalczyk J. Świątynie późnobarokowe na kresach. Kościoły i klasztory w diecezjach na Rusi Koronnej. – Warszawa, 2006. – s. 103–104.

3 Ibid. – s. 104–105.

4 Kowalczyk J. Kierunki w późnobarokowej architekturze sakralnej na Wołyniu // Sztuka Kresów Wschodnich. – Kraków, 1994. – s. 8.

Конечно, сам факт вхождения Волыни в состав Российской империи не имел прямого отношения к переформатированию стилистических предпочтений в архитектуре. В последней трети XVIII ст. и в России, и в Речи Посполитой доминировали принципы классицизма, основополагающие принципы которого базировались на подчинении творческого мышления архитектурному ордеру, то есть, иными словами, всеобъемлющему архитектурному «порядку». Классицистическое мировоззрение было своеобразным воплощением иерархической идеи шляхетско-дворянского абсолютизма в строгие и даже суховатые архитектурные формы⁵. Завоевав ведущие позиции еще в XVIII ст., классицизм уверенно сохранял свою программную роль в течение первой трети следующего столетия. Это в равной степени касалось как гражданского, так и сакрального зодчества, хотя, несомненно, главным полем применения классицистических принципов в количественном измерении, конечно же, было дворцовое и усадебное строительство.

После прихода на Волынь российская администрация была крайне заинтересована в утверждении своего влияния во всех сферах общественной жизни. А поскольку в православной России церковь всегда была мощным инструментом внутренней политики, то, понятное дело, стояла стратегическая задача вернуть благочестию его лидирующую роль. Проще всего это можно было сделать за счет переподчинения Московскому патриархату пружных униатских приходов. Правда, первые десятилетия российского администрирования на Волыни при императорах Павле I и Александре II характеризовались определенной толерантностью по отношению к латинскому и униатскому вероисповеданиям, так и в отношении других религиозных общин⁶. Однако с началом царствования Николая I ситуация начала стремительно меняться в пользу православия на фоне новой стратегической цели в религиозной сфере – приобретения православной церковью господствующего статуса. Отмечается, что главной целью религиозной «ориентализации» было ускорение русификации новых земель, присоединенных к Российской империи⁷.

Процесс достижения этой цели условно можно разделить на три хронологических этапа. Первый — это первая треть XIX века, которая завершилась польским восстанием 1831 года. Второй — это отрезок времени до польского восстания 1863–1864 годов. Наконец, третий охватывает промежуток времени до начала первой мировой войны. Каждый из этих периодов характеризовался не только изменениями архитектурной стилистики, но и постоянно возрастающей интенсивностью, с которой российская власть наращивала на Волыни государственную поддержку православному храмостроительству. Именно эта последовательная смена внутривнутриполитических ориентиров обуславливала стратегические ориентиры в дальнейшей эволюции и в масштабах нового сакрального строительства на Волыни. В частности, одним из последствий восстания 1830–1831 годов стала быстрая ликвидация ордена василиан и уже к 1839 году уния на Волыни была отменена окончательно⁸. После поражения польского январского восстания 1863 года российская власть подняла новую, еще более мощную волну репрессий против римско-католической Церкви и одновременно усилила поддержку Церкви православной с предоставлением ей значительных денежных ресурсов на новое церковное строительство⁹. Вследствие административных действий в западных губерниях империи в течение последней трети XIX века было возведено около 1700 (!) новых церковных сооружений, на что из казны было израсходовано около 10 млн. рублей¹⁰. К началу XX века Волынская епархия имела

5 Иконников А. В. Тысяча лет русской архитектуры. Развитие традиций. – М., 1990. – с. 321.

6 [Петров Н.]. Волынь. Исторические судьбы Юго-Западного края. – СПб., 1888. – с. 245.

7 Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – 2 вид. – К., 2005. – с. 493.

8 [Петров Н.]. Волынь... – с. 280.

9 Жилко С. Російська православна церква на Волині (1793–1917). – Житомир, 1996. – с. 116.

10 Там же.

совокупно 1999 храмов и 207 часовен, а по состоянию на 1913 год здесь насчитывалось уже более 2150 церквей¹¹.

Другой, профессионально более интересный аспект эволюции сакральной архитектуры Волыни связан с изменением чисто художественных предпочтений и стилистических течений. Общая логика, последовательность и характер этих изменений, конечно, вполне зависели от общеевропейских архитектурных течений. Однако по-прежнему осязаемое, если не решающее, влияние на храмостроительную практику оказывали также особенности религиозной политики в границах самой Российской империи.

В исторических трудах, посвященных архитектуре России XIX века, эта эпоха характеризуется, как правило, двумя стилистическими парадигмами, которые с определенными замечаниями можно признать правомерными и для исторической Волыни. Первая – это, конечно, классицизм, который часто и небезосновательно определяется в архитектурной историографии как последний «полноценный» и всеохватывающий стиль в истории мирового зодчества. Действительно, в течение предыдущего века классицизм добился глобального, общемирового статуса, чему в первую очередь способствовала его относительно простая, однако очень выразительная и «крепкая» морфологическая система, основанная на доминировании «классических» архитектурных ордеров, композиционной иерархии, четкой симметрии, убедительного пространственного «порядка» и рациональной логики.

На смену классицизму в 40-х годах XIX века постепенно пришло не менее важное явление, вызванное пробуждением интереса к историческому наследию, которое в настоящее время характеризуется преимущественно нейтральным термином «историзм», а ранее имело также свое определение как «архитектуры выбора», то есть архитектуры эклектической. В рамках творческой парадигмы историзма XIX – начала XX веков, конечно в разной степени, находили свое отражение главные стили прошлого – романский, готический, византийский, ренессансный (палладианский), барочный и даже диковинные оригинальные формы («китайщина»). Конечно, все они в аналитическом контексте должны отфильтровываться от своих исходных, «настоящих» прототипов с помощью приставки «нео». К тому же в конце XIX века вновь выразительно заявила о себе классицистическая линия, характеризовавшаяся условным термином «неоклассицизм».

После упадка классицизма в церковной архитектуре среди православных иерархов укоренилось общее убеждение, что наиболее приемлемыми следует считать образные ассоциации с тем архитектурным наследием, которое в прошлом формировалось именно в лоне именно этой же конфессии. Следовательно, согласно такой позиции, роль предпочтительных прототипов должны исполнять исконные стилистические морфемы — византийские, коренные древнерусские, «допетровские» московского и ярославского пошиба, а также ихние различные сочетания эклектического происхождения. В то же время российское храмостроительное наследие XVIII века, прежде всего барочное, в целом игнорировалось как такое, которое было сильно обусловлено «чуждыми» (то есть западноевропейскими) воздействиями, а потому пробуждало нежелательные ассоциации с некими католическими прообразами.

Понятно, что для католического клира в такой «конкурентной» ситуации наиболее адекватной позицией по отношению к прошлому опыту казалось соблюдение прежде всего романо-готической традиции, которая несла в себе мощный символический заряд исторической причастности к древним корням западного христианского мира. Схожие ориентиры имели место и среди представителей протестантских вероисповеданий.

Итак, в рамках постклассицистической храмостроительной практики второй половины XIX в., которая в целом основывалась на принципах историзма, можно выделить две стратегические линии. Первая, связанная с благочестием, ориентировалась на знаковые

---

11 Там же. – с. 16–17.

явления своего собственного прошлого. Вторая стратегическая линия, свойственная прежде всего католической и протестантской конфессиям, ориентировалась на образные архетипы романской и готической эпохи, прежде всего в тех ихних проявлениях, которые получили широкое распространение на территории Польши и ее ближайших западных соседей. Следует заметить, что эти два стратегических направления подпали под определенные концептуальные «возмущения» на рубеже XIX и XX веков, что было вызвано некоторой либерализацией религиозной жизни в России, а также новыми стилистическими поисками. В это время дают о себе знать неоклассицизм, модерн, возрождается интерес к местному храмостроительному наследию, в том числе вернакулярному. Последняя тенденция, конечно, не могла существовать в чистом, рафинированном виде, а поэтому, маскируясь, вплеталась в контекст других неостилей.

Особым явлением в сакральной архитектуре Вольни указанного периода стали редкие случаи архитектурного трансморфизма, генетически тесно связанного именно с сакральной архитектурой. Это отдельная весьма актуальная тема, которая вполне заслуживает содержательного выделения. И хотя автору приходилось касаться ее ранее¹², следует признать, что данная исследовательская проблематика далека от своего всестороннего освещения.

В первые десятилетия российской власти на Вольни доминирующим вероисповеданием все же оставалась римо-католическая церковь, которая была прямо связана с польским населением в крае, с местной аристократией и за которой на протяжении предыдущего столетия прочно закрепился особый статус господствующей, квазиофициальной конфессии. Конечно, при таких благоприятных условиях католическое храмостроительство получило прежде широкое распространение и было представлено на Вольни многочисленными костелами и монастырями.

Идейные истоки неоготических предпочтений, как и романтизма в целом, коренились, очевидно, в отрицательной реакции на сухой, закостенелый классицизм, который в правление императора Николая II приобрел выразительные символические аллюзии с бюрократией, административным засильем, авторитаризмом.

В последних российских исследованиях главная цель массового строительства новых церквей сформулирована еще более определенно: «...они [церкви — П.Р.] должны были стать наглядным свидетельством высочайшей власти и господствующей религии. Применяя власть и репрессии по отношению к католикам (мятежникам), государство одновременно восстанавливало справедливость по отношению к православному населению, которое оставалось в меньшинстве и как нация, и как конфессия»¹³. Понятно, что такая установка находила свое воплощение и в распространенных архитектурных трансморфизмах по схеме «бывший костел – новая церковь».

Стоит отметить, что в первой половине XIX века на распространение классицизма среди православных новостроек ощутимое влияние имело распоряжение российской власти, чтобы польские помещики на свой счет ставили новые церкви там, где был красивый костел, но не было хорошей церкви. А в случае отказа предписывалось силой отбирать костельные здания и отдавать их православным. Существует несколько известных примеров такого строительного принуждения (Млынов, Александрия), очевидно, вполне понятного, учитывая потребности православных прихожан.

Классицистических храмов на Вольни сохранилось относительно немного. Одним из первых на Вольни можно считать каменный приходской костел св. Юзефа и св. Эльжбеты в южноволынском городке Колодно. Известный иконографический материал

---

12 Рычков П. Міжконфесійний трансморфізм... – с. 351–364.

13 Градостроительство России середины XIX – начала XX века. Общая характеристика и теоретические проблемы. – М., 2001. – с. 235.

демонстрирует на его главном фасаде необычный симбиоз барочного фронтона и классицистического четырехколонного портика¹⁴. Причины подобной стилистической коннотации кроются, очевидно, в том, что строительство этого костела началось еще в 1782 году на средства Леонарда Свейковського, а закончено было почти через два десятилетия в 1801 году¹⁵. То есть, похоже на то, что портик стал более дополнением к уже существующему позднебарочному храму.

Одним из первых классицистических костелов на Волыни можно считать также доминиканский костел в Невиркове (рис. 1). Он был спроектированный польским архитектором Г. Мингером в довольно монументальной манере на принципах позднего классицизма с величественным шестиколонным портиком и пристроенными к нему симметричными крыльями монашеских келий¹⁶. В силу неизвестных обстоятельств, этот проект однако не получил полномасштабной реализации. В процессе строительства шестиколонный портик был заменен на четырехколонный, а боковые корпуса келий вообще не были построены. Предполагается, что эти изменения внес в проект другой архитектор — Ш. Б. Цуг, который спроектировал в соседних Межиричах Корецких изысканный классицистический дворец для семьи Стецких¹⁷.

В начале XIX века. был построен костел в Мизоче, основанный еще в 1759 году, однако законченный только в 1830-х годах на средства семьи Дунин-Карвицких. В советское время храм, к сожалению, получил серьезные повреждения, а впоследствии был приспособлен под православную церковь с соответствующими стилистическими и композиционными трансформациями.

Чтобы уберечь от закрытия католический костел в местечке Млынове, в 1830 году на средства графа Александра Ходкевича началось строительство каменной церкви Александра Невского в стиле классицизма, завершенное в 1840 году. Впоследствии она была переосвящена как Покровская. Достаточно монументальная композиция этого одноглавого безстолпного храма имеет центричное объемно-пространственное решение с крещатым планом, главное входная часть которого акцентирована четырехколонным портиком тосканского ордера (рис. 2). Храм был полуразрушен во время первой мировой войны и восстанавливался в 1920-е годы, что повлекло за собой некоторые потери в архитектурном оформлении.

Рис. 1. Доминиканский костел в Невиркове.
1807 г. Гравюра 2-й пол. XIX в.

Рис. 2. Покровская церковь в Млынове.
1830–1840 рр. Фото автора.

14 Popiek L. Świątynie... – s. 114–115, fot. 246.

15 Orłowicz M. *Ilustrowany przewodnik po Wołyniu*. – Łuck, 1929. – s. 366.

16 Ричков П., Михайлишин О. Костьол в Невіркові... – с. 76–79.

17 Там само. – с. 79

Своеобразным примером классицистической церкви может служить каменный Николаевский храм в Корце (рис. 3), построенный в 1836 году на средства князя Ю. Чарторийского ради избежания закрытия местного католического костела¹⁸. В основу его планировочной композиции была положена принципиально иная, трехчастная схема (притвор — неф — алтарь), которая издавна являлась наиболее распространенной в народном церковном зодчестве Волыни. Вместе с тем выглядит достаточно необычным решение неизвестного архитектора пристроить с юга и севера к главному объему классицистические восьмиколонные портики со спаренными колоннами тосканского ордера. Это был необычный оригинальный прием, который больше нигде не встречается в данном регионе. Тогда как главный вход с запада был оформлен лишь четырехколонным портиком. Такую необычную композиционную схему в использовании ордера, наверное, можно объяснить окружающей средой, когда южная сторона церкви ориентировалась на пространственный центр городка с регулярной восьмибичною площадью (сегодня полностью утраченной), а южная должна была радовать глаз с территории замка. За своими физическими измерениями эту довольно величественное сооружение можно считать одним из самых монументальных образцов среди классицистических церквей на Волыни.

Среди более скромных храмов, построенных в классицистическом стиле в первой половине XIX в., следует также упомянуть каменную Преображенскую церковь в Александрии (рис. 3), построенную в 1842 году и интересную тем, что средняя часть ее трехчастного плана имеет овальную форму. Подобная планировочная схема была применена также в Старом Острополе вблизи Староконстантинова.

Рис. 3. Николаевская церковь в Корце.
1834 г. Фото автора.

Рис. 4. Преображенская церковь в Александрии.
1842 г. Фото автора.

В первой половине XIX века было построено еще несколько каменных классицистических храмов. Среди православных церквей следует упомянуть: Иоанно-Зачатьевскую в селе Тышковичи Волынской обл. (1838 г.)¹⁹; Преображенскую в селе Старый Острополь Хмельницкой обл. (1840 г.)²⁰, лаконичная объемная композиция которой, правда, недавно была ощутимо искажена надстройкой небольшой деревянной колокольни над притвором; св. Троицы в поселке Главное Волынской обл. (1841 г.)²¹; св. Троицы в поселке Головнэ Волынской обл. (1841 г.); Рождества Богородицы в Кодне (1841 г.)²²; св. Петра

18 Orłowicz M. *Ilustrowany przewodnik po Wołyniu...* – s. 248.

19 Годованюк О. М. *Монастирі та храми...* – с. 139.

20 Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. – К., 1986. – Т. 4. – с. 231.

21 Там же. – К., 1985. – Т. 2. – с. 95.

22 Там же. – с. 150.

и Павла в селе Свитязь (1846 г.)²³. Среди поздних классицистических сооружений стоит упомянуть также две постройки в Почаевской лавре: архиерейский дом (1820–1825 гг.) и относительно небольшой, но очень показательный, стилистически выверенный надвратный корпус, построенный по проекту малоизвестного архитектора Михайловского в 1835 году²⁴.

Отдельные классицистические видоизменения (дополнения, достройки, перестройки) получили некоторые старые каменные церкви. В частности, это касается Преображенской церкви в Дубно, Троицкой церкви Дерманского монастыря (перестроена в 1840-х годах) и некоторых других.

Рис. 5. Троицкая церковь Дерманского монастыря после перестройки 1840 года. Фото автора.

Рис. 6. Приходской костел св. Станислава в Кременце. 1853–1857 гг. Фото автора.

Пример восстановления древней Троицкой церкви в Дермани после того, как она сильно пострадала от пожара в 1828 году²⁵, является особенно показательным. В архивных фондах хранится первый нереализованный проект церкви (1830 г.) с использованием выразительных неоготических форм авторства волынского губернского архитектора Антона Шурихта²⁶. Появление проекта православной церкви в неоготическом стиле, да еще и выполненного государственным служащим, выглядит достаточно неожиданным явлением для Волыни, поскольку позиции классицизма в это время все еще казались незыблемыми. В качестве объяснения можно отметить немецкое происхождение архитектора (его отец Кристиан Шурихт был известным архитектором в Саксонии и Чехии). Возможно, архитектор ориентировался на творческие новации архитектора А. Менеласа, который по инициативе императора Николая I построил в Петергофе и Царском Селе целый ряд зданий, которые фактически положили начало неоготическому направлению в архитектуре России. Фактически это была новая альтернатива консервативному классицизму²⁷. Однако, когда проект А. Шурихта попал на согласование к православному епископу Волынскому и Житомирскому Амвросию, он не был утвержден. В итоге была согласована классицистическая версия восстановления церкви, разработанная вышеупомянутым архитектором Михайловским в 1840 году и реализованная в последующие годы (рис. 5).

23 Там же. – с. 97.

24 Ричков П. А., Луц В. Д. Почаївська Свято-Успенська лавра. – К., 2000. – с. 70, 77.

25 Ричков П. Церква св. Трійці Дерманського монастиря... – с. 168–178.

26 Российский государственный исторический архив, ф. 1488, оп. 1, д. 637, л. 1–2 (План и фасад на перedelку каменной церкви, состоящей при Острожско-Дерманском первоклассном монастыре (копия). Составил ... 1830 года волынский губернский архитектор Шурихт).

27 Кириченко Е. И. Архитектурные теории XIX века в России. – М., 1986. – с. 39–40.

Среди католических храмов кроме вышеупомянутого доминиканского костела в Невиркове в первой половине XIX века. были также сооружены нижеследующие классицистические костелы: св. Станислава в Старом Вишневец (1811 г.)²⁸, приходской в Скурчах (1803 г.)²⁹ Архангела Михаила в Степани (1803–1806 гг.)³⁰, Вознесения Господня в Горохове (1808 г.)³¹, приходской св. Каэтана в Березном (1813–1817 гг.)³², св. Варвары в Бердичеве (1826 г.)³³. К сожалению, только последний дошел до нашего времени в более-менее аутентичном виде, тогда как вишневецкий теперь представляет собой печальную руину, а остальные вышеуказанных костелы болем не существуют.

Отдельного упоминания заслуживает хорошо сохранившийся костел св. Станислава в Кременце³⁴ (рис. 6), который стал последним католическим храмом на Волини, исполненным в позднем классицистическом стиле в течении 1853–1857 гг. Это единственный классицистический храм с довольно массивными и строгими формами, который дошел до нашего времени практически без изменений. Главной причиной тому, очевидно, стало то обстоятельство, что храм практически не прекращал выполнения своей первоначальной сакральной функции. Иногда отмечается его композиционное и стилистическое сходство с петербургским костелом св. Екатерины³⁵, хотя подобное сравнение довольно условное и неочевидное.

Рис. 7. Стефановська церковь в Ровно. 1848 г.
Фото автора.

Рис. 8. Николаевская церковь в с. Дубляны
Демидовского р-на, проект. 1835 г. Из фондов РГИА.

Доминирование классицистического тренда в каменной сакральной архитектуре Волини первой половины XIX в. почти не отразилось на деревянном церковном зодчестве. Как одно из нетипичных исключений можно рассматривать Стефановскую церковь в Ровно (рис. 7), построенную в 1850 г. на городском кладбище на средства Екатерины Красовской на могиле супруга генерала Стефана Красовского. Это небольшой одноглавый деревянный, крестообразный в плане храм с равновысокими прямоугольными срубами. Над центральным срубом находится второй ярус в виде четверика

28 Popek L. *Świątynie...* – s. 123.

29 Ibid. – s. 154.

30 Ibid. – s. 184.

31 Ibid. – s. 63.

32 Ibid. – s. 88.

33 Памятники градостроительства... – К., 1985. – Т. 2. – с. 147.

34 Popek L. *Świątynie...* – s. 115.

35 Ibid.

с полуциркульными окнами, завершающийся четырехскатной крышей с небольшим куполом. С западной стороны почти равностороннего пространственного креста церкви пристроена двухъярусная колокольня, в которой устроен главный вход в храм. По некоторым признакам (треугольные боковые фронтоны, форма окон центрального подбаника) все-таки угадывается влияние позднего классицизма.

Показательной иллюстрацией изменения стилистического направления в храмостроении Волыни в течении 1830–1840-х годов можно считать историю со строительством Николаевской церкви в с. Дубляны Демидовского района Ровенской области. В 1835 году она была запроектирована в характерных классицистических формах (рис. 8). Однако впоследствии проект претерпел коренные изменения, в результате которых строительство было завершено в 1848 году уже в неорусском стиле с пятью крупными луковичными главами (рис. 9). Очевидно, что эти изменения не обошлись без образных корреляций с новой Десятинной церковью в Киеве, которая была построена на месте древнерусского храма в течение 1828–1842 годы по проекту петербургского архитектора. Стасова.

Рис. 9. Николаевская церковь в селе Дубляны, реализованный вариант храма. 1849 г. Фото автора.

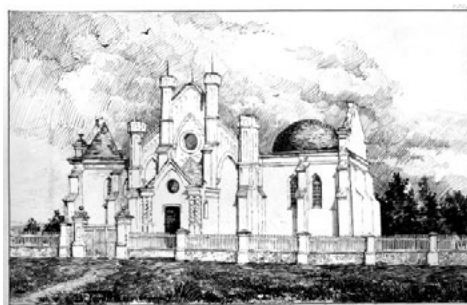

Рис. 10. Руины неоготического приходского костела в Остроге после пожара. 1888 г. Из собрания Национального музея в Варшаве.

Не менее показательным примером стилистических преобразований в последовательности «упрощенное барокко – неоготика – неоклассицизм» является приходской Успенский костел в Остроге. Первый католический храм появился здесь еще в XVI веке на территории пригородка, в непосредственной близости к замку Острожских. Известные его изображения свидетельствуют о его достаточно лаконичной объемно-пространственной композиции. В 1880 году этот храм был существенно перестроен, в результате чего он получил неоготический вид со стремительными шпилями, которые выразительно прочитывались в городском силуэте³⁶. Однако в таком виде он просуществовал недолго и в 1888 году был уничтожен пожаром (рис. 10). А когда было принято решение о его восстановлении, то в качестве архитектурного стиля был выбран неоклассицизм (рис. 11). Такой выбор объяснялся двумя требованиями местной российской администрации: чтобы, во-первых, реконструированное здание костела не превосходило по высоте соседнюю Богоявленскую церковь, которая только что была отстроена из руин, а во-вторых, необарочный и неоготический стили объявлялись *non grata* из соображений семантической близости к католической традиции. Итак, появился более «нейтральный» неоклассицистический вариант.

Отход храмостроительной практики от классицистической парадигмы в середине XIX века сопровождался проникновением на Волынь других исторических стилей.

36 Orłowicz M. *Ilustrowany przewodnik po Wołyniu...* – S. 333; Popek L. *Świątynie...* – s. 159.

Условно можно выделить два основных альтернативных, а в чем-то даже конфликтных стилистических направления: неорусское с различными вариациями и неоготическое, которое временами ассимилировало в себе элементы стиля романского и его осовремененных европейских разновидностей. Первое направление в силу своих образных и семантических особенностей было органично встроено в систему архитектурных предпочтений православной церкви и поэтому, конечно же, стало доминантным в ортодоксальном храмостроения второй половины XIX в. Второе направление ассоциировалось прежде всего с неправославными христианскими конфессиями (католической и различными протестантскими).

Тем не менее, хронологически неоготика значительно опережает неорусский тренд. Одним из ее побуждающих факторов можно считать миграцию на эти земли немецкого этноса, который в большинстве своем был связан с протестантским вероисповеданием. Можно предположить, что и первый известный на Волыни протестантский храм, евангелическая кирха, построенная в 1783 году в Корце немецкими мастерами фарфоровой мануфактуры³⁷, уже отличалась неоготическими формами.

Одним из самых ранних примеров среди неоготических костелов постклассицистического периода стал храм в Катербурге (ныне Катериновка), построенный в 1854–1877 годах³⁸ местной католической общиной (не сохранился). Это была трехнефная базилика, на главном фасаде которой отчетливо прочитывались вертикальные стрельчатые членения, а главный вход был решен в виде перспективного портала.

Оригинальным архитектурным решением отличался также неоготический костел Непорочно зачатия в Шумске (рис. 12). Построенный на средства Л. Менжинской, освященный в 1861 году³⁹, этот своеобразный храм принадлежал к уникальным образцам провинциального храмостроения Волыни. Его образ характеризовался сочетанием морфологических признаков позднего классицизма и явно доминирующей неоготики⁴⁰. Очень оригинально выглядели две симметричные башни-колокольни с необычными шатрами так называемого «зонтичного» типа, дополненные по углам острыми пинаклями. В совокупности все это создавало очень активный, острый силуэт всего здания. К сожалению, шумский костел был взорван советской властью в 1985 году. Только в начале XXI века усилиями местной католической общины костел был отреставрирован. Однако вернуть его первоначальный образ в погной мере уже было невозможно.

---

37 Костюк М. Німецькі колонії на Волині (XIX – початок XX ст.) – Тернопіль, 2003. – с. 28.

38 Popiek L. *Świątynie ...* – s. 113.

39 Ibid. – s. 159.

40 Ibid. – s. 121.

Рис. 11. Приходской костел Успения Богородицы в Остроге. 1897 г. Фото О. Прусевича.

Рис. 12. Неоготический костел Непорочного зачатия в Шумске. 1852 г. Прорись автора по фото 1930-х гг.

На фундаментах старой оборонной башни Новомалинского замка вблизи Острога в первой половине XIX в. была сооружена также относительно небольшая, однако чрезвычайно импозантная неоготическая часовня, запроектированная, как предполагается, известным скульптором Оскаром Сосновским (рис. 13). Сегодня от нее остались только руинированные фрагменты кирпичных стен, однако и в таком полуразрушенном виде она производит довольно живописное впечатление.

Католический костел в Ровно издавна существовал на очень выгодном участке вблизи юго-западного угла старой рыночной площади. Он несколько раз отстраивался и перестраивался. Существующая ныне архитектурная версия храма св. Антония построена в 1899 году при финансовой поддержке Романа Сангушка с участием в проектных работах архитектора К. Войцеховского (рис. 14). Распространенный тогда так называемый «кирпичный стиль» наложил свой отпечаток на архитектурную детализировку храма. К сожалению, после войны костел утратил обе свои башни с острыми шпилями, а последняя его реконструкция в начале 1980-х годов с приспособлением здания для нужд местной филармонии лишила его первоначальной образности и, что не менее важно, акцентной роли в панораме исторической части города.

Рис. 13. Неоготическая часовня Новомалинского замка. Первая половина XIX в. Прорись автора по фото 1930-х гг.

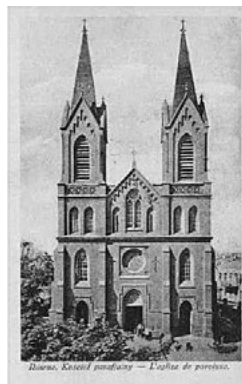

Рис. 14. Приходской костел св. Антония в Ровно. Арх. К. Войцеховский. 1899 г. Открытка 1930-х гг.

Неоготические стилистические черты были присущи и храмам немецких колонистов, которые в последней трети XIX в. выделяются на Волыни в заметное социально-экономическое сообщество, объединившееся преимущественно вокруг евангельско-лютеранской церкви. К концу XIX века в Волынской губернии уже действовало шесть лютеранских приходов, в которых насчитывалось 25 кирх и 197 молитвенных

домов. При этом общее число лютеран составляло 164425 человек⁴¹. Представители этой конфессии, демонстрируя хорошие показатели в хозяйствовании и занимая заметное место в общественной жизни края, уделяли большое внимание строительству новых кирх и учебных заведений. Проживая в компактных городских анклавах или, преимущественно, в автономных сельских поселениях, представители немецкого протестантизма возвели для своих духовных потребностей многочисленные храмы-кирхи⁴², большей частью деревянные. Однако, еще перед первой мировой войной были построены несколько заметных каменных лютеранских кирх, в частности в Луцке и Житомире.

Интересные обстоятельства предшествовали строительству луцкой кирхи. 21 января 1902 года городская власть подарила местной общине «на вечные времена, пока она (община – П.Р.) существовать будет» довольно обширный земельный участок в старом городе для строительства своего храма. Как следовало из документа, дарение предусматривало встречное обязательство – замостить брусчаткой всю прилегающую улицу. И только когда это условие было выполнено, 26 июня 1906 состоялось торжественное заложение фундамента для будущей кирхи⁴³. Отреставрированный в последние годы, этот храм является знаковым не только в силу своих выразительных неоготических черт, но и как удачный пример интеграции сакрального объекта в образно-символическую структуру города (рис. 15).

Однако стержневое направление сакрального зодчества на Волини во второй половине XIX в. все же не было связано с неоготическим стилем. В этот период по всей России наблюдается чрезвычайно активная дискуссия относительно необходимости внедрения «национального стиля» в архитектуру и относительно истолкования самого этого понятия. Эта дискуссия, как иногда утверждается, по своей остроте и актуальности не имела аналогии в странах тогдашней Европы⁴⁴. В исследованиях российских историков касательно общественно-идеологических факторов утверждалось буквально следующее: «Эстетическая теория во все времена была связана с действительностью. Но в России второй половины XIX в., особенно в 1860–1870-е годы, искусство, художественная критика, теоретическая мысль пронизаны пафосом политической борьбы и всецело подчинены ее интересам... Острота дискуссий, многообразие теорий, давших толчок строительству гражданских зданий в русском «стиле», – все это заставляет считать 1870-е гг. прошлого века вторым после 1830-х – 1840-х гг. отрезком времени, когда наибольшую актуальность приобрели проблемы национальной архитектуры»⁴⁵.

Такая оценка действительно вполне правомерна по отношению к общероссийской ситуации, точнее по отношению к коренным российским территориям. Однако если в коренной России «архитектурное русофильство» имело совершенно понятные антикосмополитичные, антизападные, «народнические» корни, то для мультикультурной Волини с ее многовекторным историческим прошлым «навязывание» русского стиля здешней архитектурной практике, на наш взгляд, выглядит как мотивированное сугубо внутривекторными, идеологическими соображениями. Поэтому оно было далеко от профессионального понимания архитектурных традиций в так называемом «Юго-Западном крае» империи. Особенно отчетливо эта внепрофессиональная обусловленность просматривалась в сакральной архитектуре. Во второй половине XIX в. практика

41 Надольська В. В. Лютеранство на Волині в другій половині XIX століття // Матеріали Всеукраїнської наук. конф. до 130-річчя Житомирської... бібліотеки. – Житомир, 1996. – с. 116.

42 Рычков П., Дем'янов В. Протестантські храми на Волині: від найдавніших часів до сьогодення // Записки НТШ. – Львів, 2005. – Т. 249: Праці Комісії архітектури та містобудування. – с. 162–176.

43 Kolosok B. Die evangelische Kirche... – s. 63–64.

44 Кириченко Е. И. Архитектурные теории... – с. 208.

45 Кириченко Е. И. Архитектурные теории... – с. 209.

храмостроения почти без исключений были представлена новостройками и реконструкциями, которые проводились русской православной церковью при активной поддержке как со стороны местной, так и центральной власти. Мотивация была очевидной – царская администрация и Синод считали православные институты действенным средством преодоления польского, римско-католического элемента и одновременно постепенной ликвидации тех архитектурных традиций, которые формировались в предыдущем веке в лоне как католической, так и греко-католической конфессий.

В 1867–1874 годы в губернском Житомире был построен монументальный, как по провинциальным меркам, кафедральный Преображенский собор в неорусском стиле (рис. 16). Его появление было наполнено двойным символизмом – как крупнейшая, вновь построенная православная святыня Волынской губернии и одновременно как показательный образец официальной архитектурной стилистики, скомбинированной на почве симбиоза российско-московских и византийских традиций. Храм не отличается особой изысканностью форм. Однако, по нашему убеждению, он задекларировал определенные композиционные установки для других церковных новостроек. Прежде всего, – это высокая колокольня с шатровым шпилем, пристроенная к западному притвору церкви, и характерное «птиглавие» над самим храмом. В дальнейшем аналогичные по композиции и стилю новые церкви становятся не только «визитной карточкой» и популярным архетипом православного храмостроения на Волыни, но и, как не без оснований иногда утверждается, своеобразным инструментом «усмирения» подчиненных народов⁴⁶.

Рис. 15. Евангельско-лютеранская кирха в Луцьке. 1907 р. Фото 1930-х гг.

Рис. 16. Преображенский кафедральный собор в Житомире. 1864 г. Гравюра кон. XIX в.

Затем этот композиционный канон десятки, возможно даже сотни раз, находил свое воплощение в небольших местечковых и сельских церквях. В качестве показательного примера одной из таких «реплик» можно привести сходную по композиции и стилю каменную церковь Александра Невского в Радивилове (рис. 17). К тому же этот храм стал своеобразной архитектурной «визиткой» на границе Российской империи с Австро-Венгрией. Любопытно отметить, что эта приграничная полоса представляла для обеих монархий особый интерес с точки зрения демонстрации и репрезентации своей культурно-религиозной идентичности⁴⁷. По ту сторону границы, в приграничном

46 Boberski W. William C. Brumfield, A History of Russian Architecture. – Cambridge University Press, 1993, ss. 644, il.685, il. barw.80 // Biuletyn Historii Sztuki. – 2000. – Nr 1–2. – s. 311.

47 См.: Adelsgruber P., Cohen L., Kuzmany B. Getrennt und doch verbunden. Gegenstände zwischen Österreich und Russland. 1772–1918. – Wien u.a., 2011. – s.185–190.

местечке Броды также присутствовала своя особая архитектурная образность, но уже иной греко-католической конфессии.

Среди каменных церквей неороссийского стиля особое место принадлежит Ильинской церкви в г. Дубно, построенной в 1905 году на обочине тракта, ведущего от приграничного Радивилова вглубь империи (рис. 18). Объемные массы этого храма довольно сдержанные. В его основе почти кубический объем собственно церкви с пятью «слепыми» главками, к которому с юга пристроена полукруглая апсида, а с севера – стройная колокольня⁴⁸. Нехарактерная ориентация алтаря на юг унаследовала подобное расположение от деревянного храма-предшественника, который появился здесь еще в первой трети XVI века, видимо, благодаря своему фундатору – князю Илье Острожскому. Лаконичный образ храма усиливается довольно удачной детализировкой, хотя общая символика полностью остается в русле неороссийского стиля.

Рис. 17. Церковь Александра Невского в Радивилове. 1874 г. Фото автора.

Рис. 18. Ильинская церковь в Дубно. 1905 г. Фото автора.

Примером полномасштабной стилистической трансформации целого монастырского комплекса является бывший францисканский монастырь в Корце. В 1863 году он был передан в православное ведомство и в течение нескольких следующих десятилетий здесь сформировался обширный ансамбль православного женского Троицкого монастыря с почти полной заменой прежней барочной стилистики костела на стилистику неорусскую. А построенная в 1905 году надвратная колокольня (рис. 19) взяла на себя не только функцию вертикальной доминанты, но и наглядно засвидетельствовала генетическую принадлежность к неорусскому стилю. Однако на главном фасаде монастырской церкви все еще отчетливо проступают фрагменты барочного портала – важной части бывшего францисканского костела.

Тема архитектурного неовизантизма, появившаяся во второй половине XIX века как способ углубления символических корней русского православия, также оставила свои явные следы в храмовом зодчестве Волыни. К примеру, она оказалась ведущей в творческом наследии известного художника и исследователя, профессора А. Прахова. Примером ее реального воплощения может служить небольшая церковь-усыпальница в Новой Чартории (1897–1907 гг.), запроектированная на заказ княжны Натальи Оржевской на могиле ее мужа, виленского генерал-губернатора П. Оржевского⁴⁹ (рис. 20). Храм довольно скромный по размерам, однако характеризуется весьма искусным

48 Храм имеет необычную ориентацию алтаря на юг, что было обусловлено потребностью приспособления церкви к пространству главной улицы – П. Р.

49 Рычков П. Волинська спадщина Адріана Прахова... – с. 46–47.

обращением, как с общим пропорциональным строем его объемной композиции, так и с архитектурными деталями.

Рис. 19. Надвратная колокольня Троицкого монастыря в Корце. 1905 г.
Фото автора.

Рис. 20. Церковь-усыпальница в с. Новая Чортория Житомирской обл. 1897–1907 гг.
Арх. А. Прахов. Фото автора.

А. Прахову принадлежит также интересный, однако нереализованный проект восстановления Успенского собора во Владимире-Волынском, который засвидетельствовал специфическое авторское видение возможного применения неовизантийского стиля по отношению к знаменитой древнерусской достопримечательности⁵⁰ (рис. 21). Впрочем, по идейным соображениям это необычное проектное предложение было отклонено в среде церковнослужителей, прежде всего через попытки автора сохранить конструктивную структуру предыдущего храма, в частности западный эксонартекс, достроенный греко-католиками в середине XVIII века, а посему, как отмечалось, неприемлемого из идейно-образных соображений. В дальнейшем разработка проекта реставрации Успенского собора и его реализация с полной ликвидацией барочных наслоений была поручена петербургскому архитектору Г. Котову, который пошел по пути гипотетического воссоздания первоначальных архитектурных форм этой действительно знаковой святыни древнерусского периода. При этом, несмотря на довольно спорный вопрос относительно первоначального завершения храма (одноглавое, трехглавое, пятиглавое), этот реставраторский проект был признан достаточно убедительным с профессиональной точки зрения (рис. 22). В значительной степени одобрительная оценка была, очевидно, обусловлена разносторонним исследовательским и организационным усилиям А. Прахова в предыдущие годы, в частности при возведении Владимирского собора в Киеве.

50 Оригинал чертежа хранится в фондах Волынского краеведческого музея.

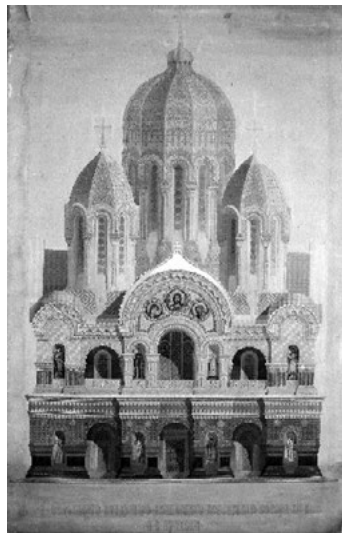

Рис. 21. Проект восстановления Успенского собора во Владимире-Волинском. Арх. А. Прахов. Из фондов Волинского краеведческого музея. Фото автора.

Рис. 22. Успенский собор во Владимире-Волинском. Современный вид. Фото автора.

Впрочем, в большинстве случаев редко соблюдалась «чистота» стиля на почве образцов древнерусских, византийских, либо российских допетровской эпохи (XVI – XVII вв.). Чаще можно наблюдать творческие эклектичные сочетания различных стилистических признаков. Интересным примером такой комбинации неовизантийских, неороссийских и даже автохтонных стилистических признаков можно считать Воскресенский собор в Ровно (рис. 23), построенный по проекту петербургского архитектора П. Дейнеко в 1890–1895 годы. Вместе с тем, здесь нельзя не заметить отказ от луковичных глав в пользу скорее барочной традиции, хотя в целом соблюдалась верность тогдашней храмостроительной стилистике.

Не уступала ровенскому храму за своими архитектурными особенностями и пространственными параметрами Воскресенская церковь в Остроге (рис. 24), построенная в 1910 году в Остроге на юго-западном предместье, – там, где когда-то находилась старая одноименная деревянная святыня. Однако в отличие от ровенского храма эта церковь получила более выразительную объемно-пространственную композицию, к тому же усиленную в западной части за счет пристройки высокой колокольни с шатровой главой. В то же время в отдельных архитектурных членениях здесь также доминирует тема византийской полуциркулярной арки в ее конструктивном и декоративно-пластическом выражении.

Рис. 23. Воскресенский собор в Ровно.
Арх. П. Дейнека. 1895 г. Фото автора.

Рис. 24. Воскресенская церковь в
Остроге. 1910 г. Фото автора.

Не менее интересный пример использования неовизантийской темы в смеси с российскими формами можно видеть в с. Быковцы Шумского района Тернопольской обл. Особое отличительная черта здешней каменной церкви Рождества Пресвятой Богородицы (1907 г.) – тема гигантской арки на северном и южном фасадах главного нефа. Среди других примеров использования неовизантийской стилистики можно выделить каменный храм в юго-волынском селе Гнидава. Здесь на склоне придорожного холма возвышается массивный объем Покровской церкви, построенной в 1914 году. В ее архитектурном облике явно доминирует тема массивных декоративно-структурных арок, образованных нетинькованую кирпичной кладкой. Возможно, именно этот храм является последней реализацией так называемого «кирпичного стиля» в сакральной архитектуре Волыни, в котором причудливым образом переплелись неовизантийская, неорусская и даже неороманская темы.

Вторая половина XIX – начало XX вв. стали также периодом массового строительства новых деревянных церквей. Все они, конечно, уступали каменным по признакам монументальности и представительности, однако бесспорно выигрывали в темпах строительства, его стоимости, а главное – в десятки раз превосходили их количественно. Новое церковное строительство принципиально и вполне осознано пренебрегало местными архитектурными традициями и всячески содействовало распространению неорусских шаблонных примов как по отношению к объемной композиции и относительно стилистических примов.

Вместе с тем, компаративный анализ все же выявляет заметное стремление к формотворческой индивидуализации, прежде всего на уровне архитектурного декора, орнаментики и детализировки. Наиболее распространенными типами деревянных церквей указанного периода стали четырехчастные планированные схемы «колокольня – притвор – неф – алтарь» с нюансными различиями пропорционного строя отдельных частей и общей конфигурации храмового пространства. Наиболее распространенными купольными завершениями были одноглавые (рис. 25) и пятиглавые храмы (рис. 26). В отдельных случаях для обогащения композиции храмы могли дополняться еще и чисто декоративными («слепыми») главками над боковыми ветвями, над алтарем, над притвором, иногда даже над сеньми и внешними пристройками в форме крылец. Достаточно широко варьировались также такие элементы внешней отделки, как дверные порталы, оконные наличники и сандрики, карнизные профили, пилястры и лизены, крыльца, опорные столбы, ограждения и т.п. Собственно именно в этом декоративном

многообразии прослеживается тяга местных строительных мастеров к индивидуализации декоративных форм и деталей, к приданию каждому храму индивидуальных особенностей.

Рис. 25. Деревянная церковь св. Козьмы и Демьяна в с. Буша Дубенского р-на. 1743 г. Пристройка колокольни 1888г. Фото автора.

Рис. 26. Деревянная Вознесенская церковь в с. Бугрин Гощанского р-на. 1876 г. Фото автора.

Нельзя обойти вниманием также тот факт, что деревянные церкви, построенные в XVII–XVIII вв. сообразно местным традициям, в имперский период часто подвергались существенным морфологическим трансформациям⁵¹ с целью придания им «русско-православного» вида⁵². В частности, типичное для Волыни обособленное расположение колоколен заменялось пристройками их при входе, чаще всего с завершениями в виде высоких пирамидальных шатров. По оценкам самих российских авторов, они должны были символизировать «гордость духа ... стремление в высоту ... побег от суеты земной»⁵³.

Очевидно, что для таких перестроек были две основные причины. Первой мотивацией было стремление пришлого православного клира к нивелированию местного «малороссийского стиля» (то есть украинского, автохтонного), издавна практиковавшегося на Волыни еще до Брестской унии и представляющего собой уникальное местное наследие. Эти разворачивались в той мере, в какой местный церковный клир пополнялся священнослужителями, делегированными сюда из центральных губерний России. Вторая мотивация при перестройке старых деревянных была связана с недостаточностью государственного финансирования для строительства новых церквей в «синодальном» стиле. Поэтому перестройки старых церквей оказались делом удобным и получили таким образом широкое распространение⁵⁴. Кажется даже, что по масштабам такого трансморфизма Волынь получила первенство в сравнении с другими землями, присоединенными к России после разделов Речи Посполитой. Практика массовых перестроек в направлении «бывший костел – православная церковь», а также «бывшая церковь греко-католическая – церковь православная» получила свое обоснование и в сфере

51 Brykowski R. *Drewniana architektura cerkiewna na koronnych ziemiach Rzeczypospolitej*. – Warszawa, 1995. – s. 120–122.

52 Годованюк Е. М. К вопросу сохранения архитектурного наследия г. Дубно // Проблемы современной архитектуры и историческое наследие Украины. – К., 1979. – с. 98.

53 Ильин М. А. Русское шатровое зодчество. Памятники середины XVI века. Проблемы и гипотезы, идеи и образы. – М., 1980. – с. 124.

54 Рычков П. Міжконфесійний трансморфізм... – с. 361.

архитектурной идеологии, варьируясь от пафосного одобрения русской «народной» архитектуры и вплоть до упреков Ф. Достоевского в адрес «ненавистного католицизма»⁵⁵.

Одним из таких типичных примеров архитектурного трансморфизма, имевшего целью стилистическую русификацию, может служить деревянная церковь св. Юрия в селе Сеянцы возле Острога, построенная в 1743 году в традиционной волынской манере, с тремя главами на трех срубах. Однако в 1888 году глава над притвором (бабинцем) была полностью разобрана, а к главному входу достроена колокольня с острым восьмигранным шатром наверху⁵⁶. В таком искаженном виде церковь сохранилась до нашего времени (рис. 27). Подобные пристройки и перестройки исчисляются десятками.

Одним из проявлений усиления роли православной архитектуры на Волыни стали реставрационные акции. Кроме вышеупомянутого Успенского собора во Владимире-Волынском в качестве показательного примера следует вспомнить также восстановление Васильевской церкви в Овруче, осуществленное архитектором А. Щусевым при участии П. Покрышкина, В. Леонтовича, В. Максимова, Л. Веснина (рис. 28). Это хорошо известный пример гипотетической реставрации почти полностью разрушенной архитектурной достопримечательности, который продемонстрировал поиск принципиальных подходов к проведению таких важных восстановительных работ. Однако кроме достижения собственно профессионального, в об щем положительного результата реставрационная акция в Овруче стала еще и символическим вкладом в пафосную идею «возрождения русского духа» на Волыни, широко разрекламированного в российском обществе.

Рис. 27. Церковь св. Юра (Георгиевская) с пристроенной колокольней в с. Сеянцы Острожского р на. Фото автора.

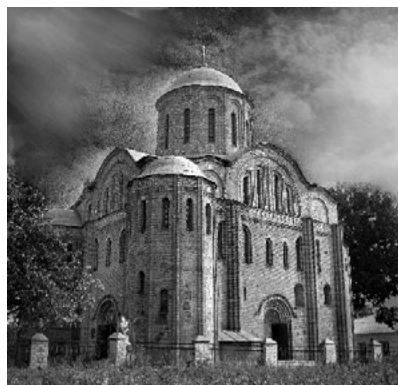

Рис. 28. Реставрация Васильевской церкви в Овруче. Арх. А. Щусев и др. 1907–1911 гг. Современное фото.

Еще одним символическим шагом в этом направлении стало строительство нового Троицкого собора на территории Почаевской лавры по проекту того же А. Щусева (рис. 29). Здесь молодой архитектор использовал традиционную архитектурную стилистику древнерусского храмового зодчества, соответствовавшую пожеланиям волынского архиепископа Антония (Храповицкого) видеть в Почаеве аналогию древнему Троицкому храму в подмосковной Сергиевской лавре, только в увеличенных размерах. Новый храм, несмотря на высокий профессионализм архитектора, оказался контрастным и даже вызывающим дополнением к уже сложившемуся познебарочному ансамблю. Однако именно такое осознанное противопоставление нового храма греко-католической

55 Кириченко Е. И. Архитектурные теории... – с. 262.

56 Памятники градостроительства... – К., 1985. – Т. 3. – с. 326.

старине, олицетворенной величественным Успенским собором, очевидно и было главной целью заказчика при выборе архитектурной стилистики⁵⁷.

Характеристика храмостроительного наследия Волыни указанного периода не будет полной без упоминания о своеобразном храме-памятнике на Казацких могилах в с. Пляшева около Берестечко (рис. 30). По устоявшейся атрибуции, храм якобы запроектировал архитектор А. Щусев с участием студента В. Масимова⁵⁸, однако вопрос о мере конкретного творческого вклада каждого из них в конечный результат так и остался до конца не выясненным. Хотя другие, однозначно атрибутированы проектные работы В. Максимова, склоняют нас к мысли, что роль А. Щусева была все же второстепенной. Известно, кстати, что при выборе проектного решения рассматривалась реальная возможность использования здесь русско-византийского стиля как символа борьбы «за единую и неделимую Русь»⁵⁹. Только благодаря инициативе В. Леонтовича и при поддержке самого В. Максимова был принят и реализован вариант, уникальный по своему образно-композиционному решению. Небольшая, однако монументальное по форме здание храма-памятника вместило в себе три престола на трех уровнях, а к тому же получило внешний иконостас в плоскости главной фасадной стены, обрамленной огромной аркой. В стилевом видении храм бесспорно имеет семантические параллели с украинским барокко⁶⁰ и одновременно характеризуется как результат определенного воздействия модерна. Благодаря этой постройке в полной мере раскрылся талант молодого архитектора, оставившего на территории Волыни своеобразное произведение сакрального зодчества⁶¹.

Рис. 29. Троицкий собор Почаевской лавры. Арх. А. Щусев. 1906–1912 гг. Фото начала XX в.

Рис. 28. Храм-памятник на Казацких Могилах возле Берестечка. Арх. В. Максимов. 1909–1914 гг. Фото автора.

57 Див.: Рычков П. А. Луц В. Д. Почаївська Свято-Успенська лавра... – с. 87–94.

58 Крашенинников А. Ф. В. Н. Максимов зодчий русского национального стиля. 1882–1942. – М., 2006. – с. 24–25.

59 Гаврилюк С. Історичне пам'яткознавство Волині, Холмщини та Підляшшя (XIX – початок XX ст.). – Луцьк, 2002. – с. 361.

60 Ясиевич В. Е. Архитектура Украины на рубеже XIX–XX веков. – К., 1988. – с. 145.

61 Рычков П. А. 1. Володимир Максимов – архітектор Свято-Георгіївської церкви на «Козацьких могилах» // Наукові Записки рівненського обласного краєзнавчого музею. – Вип. XIII. Ч. 1. – Рівне, 2015. – с. 215–219.

Общепризнанным фактом является то, что Брестская церковная уния стала не только толчком для интеграции украинского этноса в европейский культурный контекст, но и весомым мотивом латинизации церковной архитектуры⁶². Последствия этого процесса на Волыни в XVIII в. были довольно показательными, хотя и не такими многочисленными, как это имело место на белорусских землях. Ликвидация польской государственности в конце XVIII в. и вхождение Волыни в состав царской России согласно политической логике обусловили изменение интеграционного вектора этого края. Преференции, предоставленные царской властью для православной церкви, именно на эти изменения и были направлены. В архитектурном смысле это означало переход от проевропейских латинизирующих тенденций в храмостроении XVIII в. к выразительно ориентализации пророссийского направления в храмостроении следующего столетия..

Особенно это касалось деревянных храмов⁶³. Конечно, можно воспринять традиционный постулат о том, что новые деревянные церкви, построенные на Волыни в российскую эпоху, не были связаны с автохтонными традициями украинского храмостроения. А поэтому они могут характеризоваться как «епархиальна архитектура», привнесенная извне⁶⁴. Впрочем, при более внимательном аналитическом «прочтении» этих многочисленных церквей оказывается, что, преследуя вполне очевидные прозелитические цели и подвергаясь довольно жестким ограничениям в выборе архитектурных решений, эта архитектура тем не менее в своих формообразующих средствах, а особенно в архитектурной детализировке, получала некие индивидуальные черты. Истоки этой индивидуальности следует, очевидно, искать не в каких-либо предписаниях, а в локальном творчестве конкретных архитекторов и в их сотрудничестве с местными мастерами строительного дела.

XIX век принес на Волынь новые семантические образы и храмостроительные каноны. В исторических исследованиях подчеркивается, что «церкви, построенные в национальной (т.е. неороссийской – П.Р.) стиле символизировали доминирование России в тех регионах, которые сохраняли элементы религиозной и политической автономии»⁶⁵. Здесь следует отметить, что в административном смысле Волынь не принадлежала к таким регионам и рассматривалась властью как инклюзивная часть единого «русского мира», которая после разделов Польши якобы попросту вернулась в его исконное лоно. Однако в действительности этот регион такой автономией обладал, в том числе и в смысле своего мультикультурного прошлого, сориентированного в большей степени на Запад, чем на Восток. Тем не менее, в XIX веке имперской властью была предпринята попытка радикально изменить этот вектор, и сакральное зодчество играло в этой стратегии одну из главных ролей.

Впрочем, можно прийти к еще одному важному выводу, что огромное по своим физическим объемам православное храмостроение на Волыни указанного периода, как ни прискорбно признать, в значительной мере «растворило» в себе аутентичные достижения местной архитектурной традиции. Важно также отметить, что этого не случилось на территории соседней Галиции. Это обстоятельство достаточно убедительно изложено в аналитическом изложении патриарха Димитрия⁶⁶. Поэтому в целом был прав Р. Брыковский, характеризуя волынское церковное зодчество второй половины XIX века как

---

62 Kowalczyk J. Świątynie późnobarokowe na kresach...

63 Детальніше див.: Ричков П., Смолінська О. Дерев'яні церкви... – с. 363–375.

64 Історія українського мистецтва. – К., 1970. – Т. 4, кн. 2. – с. 48.

65 Wortman R. The “Russian Style” in Church Architecture as Imperial Smbol after 1881 // Architectures of Russian Identity: 1500 to the Present. – Ithaca and London, 2003. – p. 110.

66 Димитрій, патріарх. Церковне будівництво Західної України. – Львів, 1998. – 68 с.

явление регрессивное⁶⁷. Показательна также и оценка Ф. Волкова, который отмечал, что синодальная канонизация храмостроительной практики на Волыни в имперский период отличалась бесцветной, неинтересной шаблонностью⁶⁸. Корректно умалчивает об особенностях сакрального зодчества на периферии Российской империи и известный британский исследователь В. К. Брумфилд⁶⁹.

Важным аспектом данной проблемы выглядит также судьба волынской сакральной архитектуры XIX – начала XX в. и в смысле аксиологии, и в оценке ее исторического статуса. В относительно короткий межвоенный период в западной части Волыни, вошедшей в состав второй Речи Посполитой, католическая церковь приложила значительные усилия к восстановлению тех своих святынь, которые были перестроены в православные храмы. Делалось это прежде всего по идеологическим соображениям, и в довольно энергичный способ. Имеющаяся статистика говорит о том, что на Волыни в указанный период царской администрацией были изъяты для приспособления к ортодоксальным канонам или же разрушены 358 католических и униатских храмов⁷⁰. Часть из них во времена второй Речи Посполитой была возвращена прежним конфессиям.

Вместе с тем важно отметить и роль человеческого фактора. Довольно длительный период доминирования на Волыни российского православия, в течение которого сменилось несколько поколений мирян, имел своим следствием постепенное «отмирание» автохтонной храмовой архитектуры и «рождение» новых образно-стилистических канонов. Более того, морфологические стереотипы деревянных церквей, укоренившиеся на Волыни именно в XIX веке, впоследствии даже экспортировались за океан вместе с первой и второй волнами украинской эмиграции – в Канаду, США, страны Латинской Америки⁷¹.

И когда после обретения независимости украинская церковная архитектура стала снова пополняться многочисленными новостройками, неожиданно оказалось, что занесенные куда-то из чужих краев «неороссийские» («неорусские») прообразы воспринимаются значительной частью местного населения уже как «собственные», адаптированные традиции. Поэтому среди новых реализаций, осуществленных за два последних десятилетия в рамках УПЦ Московского патриархата, неороссийская образно-стилистическая система широко представлена на волынской земле. Чего, опять-таки, практически не наблюдается на соседних территориях, которые в течение почти аналогичного по продолжительности периода времени входили в состав Габсбургской монархии. Напротив, современные храмовые новостройки УПЦ Киевского патриархата отчетливо демонстрируют тенденцию к отказу, очевидно вполне сознательному, от подобных церковных архетипов XIX в. и отдают предпочтение более ранним, автохтонным храмостроительным традициям.

Подытоживая, следует, тем не менее, отметить, что независимо от того, в каких общественно-религиозных и политических условиях развивалось храмостроение на Волыни в указанный период, его разностильное архитектурное наследие остается неотъемлемой, органичной частью историко-культурного ландшафта этого исторического региона. Поэтому это наследие может и должно быть объективно интерпретировано и в полной мере интегрировано в новейшую архитектурную историографию. Именно

67 Brykowski R. Drewniana architektura... – s. 113;

68 Волков Ф. К. Старинные деревянные церкви на Волыни // Материалы по этнографии России. – СПб., 1910. – Т. 1. – с. 21.

69 Brumfield W.C. Gold in Azure. One Thousand Years of Russian Architecture. – Boston a.o., 1983.

70 Popek L. Świątynie... – s. 209–217.

71 Галишич Р. Українська церковна архітектура і монументально-декоративне мистецтво зарубіжжя. – Львів, 2002. – с. 9.

поэтому оно подлежит профессиональному, подробному и исчерпывающему изучению, а все его характерные образцы должны войти в перечень памятников архитектуры с соответствующими режимами охраны, реставрации и использования для современных нужд различных религиозных общин.

STYLISTIC EVOLUTION OF VOLHYNIA TEMPLE ARCHITECTURE IN XIX – EARLY XX CENTURIES.

Abstract. An attempt to retrace the main trends in the temple architecture in Volhynia province within the Russian Empire was made in the article. This period was generally characterized by a gradual strengthening of the Russian Orthodox Church and the expulsion of two other Christian denominations: Byzantine-rite Catholic (Uniat) and Roman Catholic. Against this background, in church architecture can be traced the various stylistic currents, based on different artistic paradigms: Classicism (the first third of the 19th century), Romanticism, Gothic, Byzantinism, Neo-Russian Historicism, Art Nouveau, as well as their morphological interferences.

Key words: Volhyn Gubernia, temple architecture, Classicism, Romanticism, Gothic, Byzantinism, Neo-Russian Historicism, Art Nouveau.

SPIS TREŚCI

CONTENTS

Kamila Lucyna Boguszewska

- Losy wybranych kaplic grobowych towarzyszących
założeniom rezydencjonalnym na terenie województwa lubelskiego 7
The fate of selected burial chapels accompanying residential
complexes in Lublin province

Michał Dmitruk

- Problemy budownictwa wielkopłytkowego z lat siedemdziesiątych
XX wieku i sposoby ich rozwiązywania na przykładzie działań
z Polski i innych krajów europejskich 16
Problems of the prefabricated collective housing buildings
of the 70's, XX century and revitalization methods in Poland
and other European countries

Agnieszka Kłopotowska, Maciej Kłopotowski

- Architektura białostockich kościołów część I. Historia (1617–1980) 25
Architecture of Białystok churches part I. History (1617–1980)

Agnieszka Kłopotowska, Maciej Kłopotowski

- Architektura białostockich kościołów
Część II. Czasy współczesne (1980–2010) 36
Architecture of Białystok churches part II. Contemporary times (1980–2010)

Dorota Gawryluk

- Wpływ lokalizacji carskich koszar na strukturę przestrzenną
wybranych miast województwa podlaskiego 47
The influence of tsarist barracks's location on urban structure
(urban pattern) of chosen cities in Podlaskie province

Dorota Gawryluk

- Współczesne modernizacje zabytkowych zespołów koszarowych –
analiza wybranych realizacji na terenie Polski 55
Contemporary modernizations of historical barracks complexes –
chosen examples realised in Poland

Halina Landecka

- Cmentarz wojenny przy ul. Białej w Lublinie – problematyka
ochrony zabytku 61
War cemetery at Biała street in Lublin – monument protection issues

Marek Piróg, Andrzej Chądryński

- Przyszłość dolnośląskiej architektury uzdrowskiej 67
The future of lower silesian health resort architecture

Krzysztof Janus

Zapomniany dwór Gorajskich przy ul. Bernardyńskiej 12 w Lublinie 72
Former Gorajski's manor in 12 Bernardyńska st. Lublin

Małgorzata Sosnowska

Problems of the design of the landscape of small towns
the case of Frampol..... 86
Problemy kształtowania krajobrazu małych miast na przykładzie Frampola

Петр рычков

Храмовая архитектура Волыни в составе российской
империи (1795–1914 гг.) 92
Stylistic evolution of Volhynia temple architecture
in XIX – early XX centuries

PAN

POLSKA AKADEMIA NAUK
ODDZIAŁ W LUBLINIE